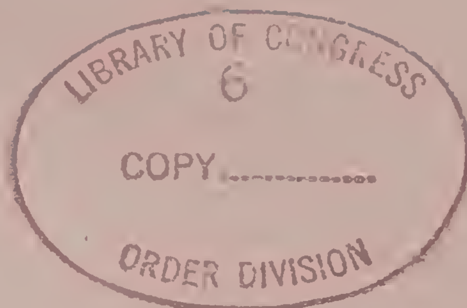
М. ІРЧАН

ФІЛЬМИ РЕВОЛЮЦІЇ

НАРИСИ Й НОВЕЛІ

1923
ВИДАВНИЦТВО „КУЛЬТУРА“
НЮ-ЙОРК — БЕРЛІН

Druck: M. Mattisson G. m. b. H., Berlin SW 68.
Printed in Germany.

НА ПІВ-ДОРОГИ.

Візьму долото і буду довбати. Буду довбати в твердому камені. Піду на руїни панських палаців і відвалю марморові сходи, виломлю коштовні стіни, щоб викувати з них безсмертні постаті.

Повідбиваю роскішні різьби і поздираю нігтями італійські фрески, щоб долото моє не спинялося в роботі. Я мушу відтворити Їх.

Нас було багато, та тільки я один залишився в живих. Вир боротьби крутив нас, як соломинкою в час повіни. Життя торгнуло нас вперед, як паровоз ваґонами. І серед шуму - клекоту ми загубили себе. Не було часу шукати.

А як з камінних вулиць позмивав дощ останні плями крови, і як на тисячних боєвищах зацвіли в третє скромні волошки, я підвів голову і глянув навколо. Їх не було. І я пішов шукати. Шукав і знайшов. Лежали всі мертві, на пів - дороги...

Візьму долото і буду довбати. Буду довбати в твердому камені, в марморі. Викую з них безсмертні постаті. Збудую величну святиню і над її дверима напишу: «Це Ті, що впали на пів-дороги сьогодня за завтра».

І я знаю. Не мені судилося відтворити Їх. Не я добудую величну святиню. Впаду я, як Вони — на пів-дороги.

Та останками виснажених сил відвалюю марморові сходи і коштовні стіни палаців, і кую. З - під мого долота сиплються іскри, печуть руки, палять груди.

Долото скрегоче і засипує піском очі. Але я кую. А ви дивіться!

I.

Насуплена, як євнух, осіння ніч. Непевність і тайна в повітрі. В заулках нервове чекання.

Місто вдає, що спить. Та воно придавлено дише двома грудьми. Щось буде.

В кожній комірці дому шепочуть. Бліднуть. Тремтять. Ждуть. Непомітна нитка поділила всіх на два табори. Табор на табор закусив губи і притаївся. Щось буде.

Загули фабричні гудки. Трівожно. З пересторогою. Понура північ ахнула і стрепенулась.

Зарипіли ворота тисячів - тисяч домів. Люде просуваються хуткими кроками по - під мурами. Туди — де гудуть гудки.

— Вже?

— Сьогодня!

— Куди?

— По ґрупам!

Висипали роєм з залізних брам. Як море, що кидає злісно хвилями і хоче залити живучий суходіл.

— Вперед! Всі — нащадки тих, що ставили фараонські піраміди і вибороли світ!

Всі — на чиїх кістках красуються палаци і б'ють фонтани!

Всі — що збудували американські хмародери!

Всі — що гнані голодом створили світ з його дивами!

Вперед!!

Чуєте? Тріщать мозки! Валиться все! Не дивуйтеся! Це — наші мускули випростовуються!

Вмірає «я»! Родиться «Ми»!

Гей, «ми»! Вперед!

Ревнули гармати: Залопотіли скоростріли. Як сполохана зґрая птахів.

Загорілись палаци. Вдарили кров'ю фонтани.

Задихані табори кинулися з криком на себе.

— Ми душимось! Ми не можемо далі! Наше життя збите обручами! Замуроване в льохах! На нас звалилися віки неволі! І ми змагаємось! Смерть богам!

А інші кричали:

— Сором! Сором! Сором! Хам підвів голову! Неслухняний раб збунтувався! Підніс руку на свого пана! О, сором!

Закричали. Загарчали. Вхопили зубами себе.

А як на обрію зашуміли легко крила ранку — місто було в руках бунтарів.

Асфальт — червоний. Будинки — червоні. Всі люде — червоні.

А переможені били у роспачі головами об стіни.

— Месіє, Месіє! Забув ти про нас...

— Єрусалиме! Єрусалиме! Ти, що вбиваєш пророків і побиваєш камінням посланих до тебе! Я хотів зібрати дітей твоїх, як птаха збірає пташат своїх під крила. А вони не схотіли... Гріх, гріх непростимий! Десяте покоління буде покутувати його... — шепотіли чорноризці в своїх мурах.

Все гине! О прокляття, прокляття на них!

А переможці мозками вчорашніх богів малювали стіни зруйнованих палаців.

Як від динаміту валилися старі, спорохнявілі мури.

Бо переможці, це — страшна сила. Без очей. Без серця. Вони не знають ні жалю ні милосердя. Бо їх не жаліли цілими століттями.

А вони — тільки одним розмахом росплачуються за все.

О, перемога — ждана від тисячів літ! Перемога мускулястих рук — п'яна! Тремти, золотий Ідоле!

Переможці готові в цій хвилі взяти ростріскані черепи ще вчора могутніх богів і зробити з них ґудзики до своїх шкіряних курток!

* * *

Сходило сонце. Перше Вільне Сонце.

Його вітали з диким вереском переможці.

Від нього ховали бліді обличчя переможені.

Його вітали в останнє конаючі по вулицях. По застиглих обличчях пробігала усмішка печальної радости.

Останній блиск стомлених очей! Привіт і пращання.

Не бачити вже Їм сонця.

... Візьму долото і буду довбати. Буду довбати в твердому камені, в марморі.

Я викую останній блиск очей. Привіт і пращання першому Вільному Сонцю.

Блиск очей Тих — що впали на пів-дороги...

II.

Нестримною лявиною котилися вперед. За ними перемога, виписана червоними буквами. Перед Ними— Всесвіт.

— Хто сміє спинити нас?

— Тремтіть, герої темних будуарів і золотих бірж! Ідуть мільйони — на мільйони! Без націй! Без племен!

Йде чорна буря з червоним Сонцем!

Буря і Сонце!

Йде смерть старому й життя новому!

Смерть і життя!

Вогонь і вода!

— Наполеон сказав був до своїх вояків в Єгипті: «На вас дивляться сорок віків з тих пірамід!».

А ми кличемо: «На нас дивляться мільйони віків! Вперед!».

Смерть і рани нас не лякають. Вони не нові для нас.

— Тремти, золотий ідоле!

Йде буря і сонце!

Смерть і життя!

Вогонь і вода!

Ми доживемо ще до вашінґтонської робітничої ради в «Білому Домі»!

До часу, коли з лондонської палати лордів зроблять робітничий клюб!

З Ватикану — дитячий притулок!
З церкви св. Ангела — кінотеатр!
А з вежі Айфеля повіватиме червоний прапор!
Бо ми йдемо!
Ми сила!
Наші мускули з бетону! З заліза!
Груди з криці!
Чуєте?

Так кричали і йшли. Йшли і падали на пів-дороги. Та задні лави натискали і лявина котилася далі.

А я беру долото і довбаю в твердому камені.

Я викую їхні обличчя, поорані мріями про новий Всесвіт в той мент, як червона кров обприскує їх — на пів-дороги.

III.

Не радійте! Не тіштеся, недобитки, гнилі нащадки колишніх богів.

Ви, як перелякані щурі, витягаєте морди з своїх криївок і пророчите нашу загибіль. Це ще останнє пророцтво вашої стихії перед смертю.

Ви радієте, що можете знову шамотіти шовками, впиватися роскошами і розвівати крилами фраків?

Не забувайте, що ви тільки сплісніле зерно. Що від вас тхне трупом. Ви не сплодите більше нічого.

Ваша радість, це — свічка в руках конаючого. Це «миропомазання» засудженного на смерть.

Що вмерло, — вже не воскресне.
Всесвіт все більше розгойдується.
Іскри роздмухуються. Полум'я охоплює всі країни.
Червоне полум'я!
Буря реве! Буря клекоче!
І Червоне Сонце котиться зі сходу на захід.
На нього там ждуть. Йому моляться мільйони.

Хто не впав, той доживе ще до вашінґтонської робітничої ради, лондонського клюбу і ватиканського притулку для дітей.

Не радій-же! Не тішся, сплісніле, гниле зерно! Бо ти не даси вже ніяких плодів. Життя і Майбутнє в руках повстанців-бунтарів! Дітей злиднів, неволі і голоду!

IV.

Беру долото і довбаю — кую.

Я викую ще передсмертний — болісний усміх невинних діток, що помірають з голоду. На пів-дороги життя...

Я викую блакитні оченята дівчинки, що в час спеки вибігла зі жбанком води і впала поцілена на пів-дороги перед шанцями.

Я викую жаль туберкульозної матері, що шукає під руїнами хати сина — одинака і паде від злочинної кулі.

Викую жахливі — розчавлені обличчя робітників, що везли хліб для голодних дітей і на пів-дороги знайшли смерть в розбитому потязі.

Викую зневажливу усмішку на чорному обличчі селянина-бідака, що впав мертвим на громадському майдані від руки сусіда-багатія.

Викую обдерту босу постать сина бідноти, з видовбаними очима, закопаного живцем у землю.

І безмірний біль підпільних робітниць, насилуваних по білих тюрмах.

І роспач жертв диких погромів.

І рани від знущань на тілах жовто-чорних і червоношкірих бунтарів.

Викую все, щоб нові діти Прийдешнього виходили з святині і кричали:

— Хай живуть борці за Нове Життя!

Слава Життю!

Смерть-Смерті!

Київ, 25. жовтня 1921.

(Друковано в журналі «Семафор у майбутнє» № 1-й, Київ 1922 р.)

ПРОСО.

Пута роспуталися. Якось дивно — незвичайно. Палац згорів. Пана повісили. Витягли фортеп'ян на ставок. Бумкали, тренькали, пінькали. Танцювали на льоду, і сміялись дико. Вдоволено. Безжурно.

Вернулась кров пращурів. І закипіла.

На горбі поспиралися батьки. На ціпки. Плакали від їдкого диму п'яні очі. Думки летіли стрілою в невідоме майбутнє.

Долиною пихтів потяг. Сірий від шинель. Задихався, підтягався, хилитався.

П'яні очі батьків загорілись. Ненавистю. Захрипіли голоси: «Не буде добра, доки не поросте просо на залізничому шляху! Не буде!»

І юрбою подалися ростягати шпали і рейки.

Березенъ 1918.

БІЙ.

Не шум, а клекіт. Гармидер хедера. Життя: одна точка. Думка: може не поцілить. Сичить, кричить, бумкає, тарахкоче. Перемоги хоче. І праве і ліве. Куля в чоло: хто впаде, той не переможе. А впасти ніхто не хоче. Думка: може не поцілить....

Червень 1920, на червоному фронті.

НА ПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОІ РІЧНИЦІ.

Невідомим Товаришам, що вмерли.

Коли стою над Вашими холодними тілами, забуваю, що це Ви. Бо Ви — не ви, а Мільйон.

Засмічена вонюча заля глухої станційки, переляканий рудий залізничник і спокійні татари в гостроверхих шапках,—все це, як сон. Сижу біля Вас і знаю тільки Вас.

День нахмурив брови, зморщив чоло і зачиняє віконниці. Осіння ніч вибалушує сліпі очиці і вповивається незбагненою таємницею. Щось шепоче в лісі, з кимсь змовляється. Тремтять телеґрафні дроти і трівожнорівно гудуть. Чи розуміє хтось їх мову?

Блимає одинокий ліхтар на залізній підставці і кліпає на чорний ліс. Змовляється, чи боїться?

Тарабанять швидкою мовою червоноармійці — татари і варять на пероні чай. Які далекі вони від настроїв! Однаково чекають на чай і на напад з лісу. А їх тільки десятеро.

Коли б можна затягнутися димом до забуття! Вдихую вонючу махорку цілими клубками, а вона така легка.

Невже це Ви? Не може бути! Завтра ж — Велике Свято! Чуєте? Завтра — четверта річниця Революції! А Вас не буде? Та ні! Не може ж бути!

Ще вчора ми пращалися так весело, так щиро. Вчора ранком Ви йшли й сміялись голодним сміхом. Я стояв на роздоріжжі і дивився, як Ваші сірі постаті зникали за горбом. Понесли з собою вогонь слова і щи-

рість серця. Понесли світло Сонця в темні села. Пішли за хлібом. Не для себе. Для голодних. Голодні — для голодних. Ідея мільйонів — в двох душах. Біль мільйонів — в двох серцях.

Ще вчора ранком. А вже сьогодня привезли Вас на загноєному возі. І Тебе і Тебе.

Скільки крови вдихнули в себе товсті шинелі! А голови розчавлені, як яблука.

А Ви тільки просили хліба в ситих, для голодних. Невже це злочин?

Такими дітьми були Ви на барикадах київського арсеналу тому чотири роки!

І далі серед боротьби і злиднів Ви не помічали, як Ваши дитячі обличчя поважніли. Кожного дня прибувала нова рисочка. Кожного дня врізувались все глибше білі кути в русяве волосся. Заранні кути.

В шаленому вирі Ви не помічали, як минала молодість Ваша.

І ось, по чотирьох роках невтомної праці — лежите з молодостарими обличчями. Революція гартує молодість в серцях, — а на тіло кидає грубі плями ранньої старости.

Не Вас вони вбивали, а вогонь в Ваших серцях і мову в устах. І невичерпану силу.

Та Ваше ім'я — Мільйон. Ви — не перші.

Не треба сліз. Не треба жалів.

На Вашу смерть — підносяться мільйони рук з тяжким прокльоном на тих, що чобітьми потоптали в осінній грязюці Ваші молококровaві мозки.

Нащадкам душогубів Вашого життя сором палитиме обличчя за ганебні діла батьків.

Та невже це Ви? Не може бути! Завтра Велике Свято — четверта річниця Революції! А Вас не буде? Та ні! Не може бути! Ваше ім'я — Мільйон! А мільйони будуть!

...Ггг-ааах-нув ліс. Ніч роскриває таємницю. Прашайте! Може через годину і я ляжу біля Вас? Скрі-

вавлений, мертвий? Не знаю. Та завтра Велике Свято Революції — а нас не буде? Та ні! Наше ім'я — Мільйон. А мільйони — будуть!

Пращайте!

Село Вишгород на Київщині, в листопаді 1921.

БАРИКАДА.

Мішки. Ліжка. Вивіски. Драбини. Кіоск. Бочки. Каміння. Поперек вулиці.

А люде: Замурзані. Засмалені. Чорні. Обдріпані. Схудлі. Бліді. Голодні.

В них: Діти. Жінки. Десь в льохах. Обідрані. Бліді. Туберкульозні. Голодні.

Бумбум. Бумбум. Бум!

Вони: Без націй. Без «я». Всі бідні. З руками. Потрісканими. Трісканими. Трісканими. Тріс! Шрапнель. Ґранат. Кіоск. Тріс.

Картуз. Впав. Один. Другий. Третій. Тре. Тре. Тре.

Дим. Кашель.

Кров.

Знов!

Нема. Патрон.

Бом. Бом. Бом. У церкві. Дзвонять. (Вони.) З дзвіниці. Скоростріл. Стріл. Стріл.

Шиплять. Сичать. Свищуть. Дзенькають. Бренять. Кулі.

Сказав поет. (Поет): Нам все одно. (Все одно). Чи бог — чи чорт. (Чи чорт). Обидва ґенерали. Рали. Грали. Урра! Урра! Урра!

Куля! В собор. (Собор). В Христа! (Христа!) Та-тата! Та-та-та! Та-та!..

Чорними. Руками. Потрісканими. Трісканими. Трісканими. Тріс! Шрапнель. (Ґранат). Тріс! (Кіоск). Як віск. Мерці.

Цінь-ці. Ці-ці. Ців, ців, ців...
Дим. Кашель.
Кров.
Знов!
Нема. Патрон.
Бо-о-м. Бо-о-м. Бом.
Нема. Нема.
Урра! Урра-а-а-а!

Одесса, у вересні 1920.

ШПІОН.

Мрячна — осіння сутінь. Велике місто вповилося мрякою, нудотою й трівогою. Вулиці безлюдно-мовчазні. На роздоріжжях блимають високі лихтарі і змагаються з туманним вечером. Час-від-часу перебіжить вулицею вкрита хусткою жінка, або обідраний хлопчина з торбиною в руках. Часом пройде, елєґантно вигойдуючись, офіцір з роскішною дамою. Вона струнка і легка, він гнучкий і п'яний. Пригорнувся до її теплої шуби і щось шепоче. Дзвінкий сміх перериває тишу вечера. Зникли за рогом. У вохких присмерках росплились і задушливі французські пахощі і дзвінкий сміх, і бренькіт остріг. . . .

Десь вистріл. Знову! У всіх кінцях міста. На другій вулиці кричать. Мабуть грабують. Ніхто не біжить рятувати. Скрегочуть замки воріт. Труситься в холодному корідорі «вартовий домової самоохорони».

— Коли б швидче зміна — думає собі і тулиться до стіни.

В напівтемному льоху при Пролєтарській вулиці шелестить папір і придавлено гуркоче ґумовий валок. Над невеликими приладдями зігнуті люде. Їх облич не пізнати. Захоплені роботою, не відриваються від неї. Шелестить папір, гуркоче валок. . . .

— Вася? — півголосом питає хтось з кута.

— А що?

І в двох кінцях стихає праця.

— В тебе скільки?

— Двіста п'ятьдесять до тепер.

— Для війська?

— Для війська.

— Мало ще. Катай далі...

— А в тебе, Зіна?

— Маю п'ятьсот для робітників.

— Добре б'є?

— Чорт його знає, серед цеї пітьми тільки білий папір бачу.

З надвору грюкнув хтось у вікно. Робота стихла. Тиша.

— Стукав хтось — перериває мовчанку Зіна.

— Неначе стукав...

— Папір і літографії за піч — спокійним, але рішучим голосом наказував «той» з кута і сам заметушився.

Знову грюк.

— Питайся, Зіно, хто там — озвався знову «той».

— Може Клим?

— Ти запитайся.

Знов грюк. Зіна вилізла на стілець і припала лицем до вікна.

— Хто там?

— Я... я — чоловік — донеслося з надвору.

— Клим — заспокоїла Зіна.

Вася впустив Клима.

— Чорт знає, що за порядки — бурмотів останній густим басом. Прямо тяжко пройти вулицею. Стріляють, як скажені...

— Ти звідки тепер?

— Був у залізничників. Боєві хлопці, всі за нами. Завтра, Васю, ти підеш до них і забереш з собою... Що за чорт! Мабуть хтось підійшов до вікна...

Всі скупчились, прислухалися.

— Тобі видалося, нікого немає — перервала тишу Зіна.

— Може бути.

Мент мовчанки.

— В наших був?

— Був. Молодці! Сьогодня виправили кільканадцятьох з літературою на села. Не мають відозв для війська. Сьогодня мусимо працювати цілу ніч.

Він затих.

— Мабуть вчувається мені. Неначе ходить хтось під вікнами...

Всі прислухались хвилинку, та на дворі царювала давня тиша.

— Знаєте? Мені видається, що за нами стежать...

— Як-то? — спитали всі троє разом.

— Вже другий вечір зустрічаю на нашій вулиці якогось добродія, що йде слідом за мною, аж до воріт.

— І сьогодня?

— І сьогодня. Тому-то я й кричав під вікном, що «чоловік». Хотів обдурити його. Я переконаний, що він шпіон, тільки дурний як мій чобіт.

— Такий в пальті і чорній шапці? — спитала жваво Зіна.

— Той самий. І ти знаєш?

— Вчора я зайшла в крамничку по хліб, а він за мною. Так чудно вдивлявся в мене...

— Значить, я не помиляюся. Білий шпіон! Сукин син шпіон! Ну, нічого, я його проведу! Я його провчу!... — гарячився Клим і заходив по кімнаті.

— Справді цікаво — заговорив «той» своїм рівним — спокійним голосом. Він мабуть слідкує за нами від кількох днів і добре знає, хто живе в цій квартирі. Що ж буде, як прибудуть нові товариші? Це буде дуже помітно.

Клим прокинувся з задуми і жвавим голосом прогудів:

— Знаєте що? Я його приведу зараз сюди!

— Як-то приведеш? — здивувалися всі.

— Ось так, вийду на вулицю, візьму його і приведу до нас. Тут він признається. Я вам кажу! Мені він, сукин син, виспіває все...

— А як він не один? — спитала Зіна.

— Все одно. Попробую. Ти, Васю, стій в сінях і як я тільки увійду з ним сюди, замкни на обидва замки двері. Розумієш?

— Та кинь його к'чорту! Ще тільки біди напитаєш нам....

— Ні. Я далі не можу витримати його собачих обходин... Або шпіон, або ідіот. Побачимо...

Клим вхопив шапку і вибіг з хати. Рипнули двері і він бистрим оком оглянув вулицю й пустився йти в темний квартал. Ніде ані живої душі. Клим ішов і вдавав, що несе щось під полою пальта. Нараз, на сходах третього будинку, побачив скулену людину. Та він вдав, що не бачить її. А «скулена людина» підвелася з місця й повільною ходою поплентались за ним.

На розі Пролєтарської Клим хутко повернувся і став. «Людина», (заскочена зненацька) звільнила ходу і пристанула теж.

— Вам чого треба? — спитав Клим гостро.

— Я... я... — простогнала слабим голосом таємнича «людина» і захиталася на ногах.

— Трус — подумав Клим і спитав сміливіще незнайомого.

— Чого вам треба від мене?

— Хліба — видавив шпіон.

— Хліба? — здивовано протягнув Клим, а на обличчі прикрита темрявою з'явилась згірдна усмішка. «Знаємо ваші штучки» — подумав він.

— П'ять день нічогісінько не їв — говорив шпіон

— Гм... А хто ж ви такий?

— Я... я студент — непевним голосом відповів голодний.

Прекрасно! — подумав Клим. Заманю його до нас.

— Як що хочете, зайдіть до моєї квартири. Я вас нагодую — запропонував він шпіонові.

— Бодай шматочок хліба...

— І до хліба найдеться дещо... Ходім...

Обоє повернулися назад. Клим обережно розглядав хитрого шпіона й стежив за його рухами. Та шпіон

був прекрасний артист. Він поводився так, ніби справді не їв п'ять день. Часто підбігав дрібним кроком, часом спотикався на гранчастому камінню й заточувався, як п'яний. Цікаво було бачити обличчя й очі в той час! Але туманний вечір, насунена шапка й настобурчений ковнір заважали.

Клим відчинив двері й увійшов перший.

— Подайте руку, тут темно — сказав вдавано ласкавим голосом до шпіона. За ними заскриготіли чотири рази замки. Вася був на сторожі.

В притемненій кімнаті Клим знайшов стілець і підсунув шпіонові. Той безсило сів.

— Вася, все зробив? — спитав.

— Все...

— Добре... Так ви кажете, що дуже голодні?

— Голодний..

— Немає у вас грошей?

— Немає...

— А ваші батьки?

— Я сам...

— Ага! Ви самі... Ви говорите правду?

— Правду...

— А як-же вам подобається нова влада? Думаю, ви вдоволені нею. Вертаються старі, золоті часи...

— Нехай вона провалиться — простогнав шпіон і тяжко зітхнув.

— Гм... Ви прекрасний артист, добродію — глузливо сказав Клим.

— Ні, я не артист. Я студент...

— Ви студент? Слово чести?

— Слово чести...

— Дайте свою руку. Знаєте, що це?

І Клим повів рукою шпіона по своєму револьвері.

— Знаєте, що це? — спитав ще раз гостя.

— Револьвер — спокійно відповів шпіон.

— Ну і що?

— Я хліба хочу...

Клим нетерпеливо заворушився на стільці, від-

кашлявся й, набіраючи духу, почав рішучим, трохи схвильованим голосом.

— Слухайте, добродію! Ви не вдавайте божевільного. Я знаменито знаю, хто ви такий. Ви — шпіон. Білий шпіон!

— Але ж дозвольте...

— Ні-ні-ні! Всякі коментарі зайві, — мало не кричав Клим. — Все одно, ви не переконаєте мене. Адже ж, ви від кількох днів стежите за нами... Та сьогодня буде кінець вашій роботі. Розумієте? Кінець! Ви не пробуйте кричати або стріляти. Не забувайте, що я не сам, і що ми всі — узброєні. Як тільки рушитеся з місця — куля в лоб!

— Я не розумію, що... — почав був шпіон, та розгарячений Клим перервав йому.

— Всякі виправдання зайві. Ми знаємо все. І так, шановний пане шпіон: — ви в центрі ваших ворогів. Розумієте? В цій кімнаті міститься і працює «підпільний революційний комітет». Ось тут, в цій кімнаті. А я — голова комітету. Так-так! Голова комітету...

Зарипів під шпіоном стілець. Він випростовував тіло.

— Ага! Робить на вас враження? — викрикнув Клим. — Так і знайте! Ви в «підпільному революційному комітеті». І ви не переступите більше порогу цеї кімнати. Розумієте?

— Слухайте! — крикнув задиханий шпіон.

— Ані слова! — зашипів Клим і направив револьвер в темні контури його голови. І не думайте протестувати. Все одно не поможе.

Шпіон схопився з стільця і піднесеним — швидким голосом почав.

— Так слухайте до чорта!

Клим заглушив його своїм басом.

— Нічого не треба мені від вас. Ніяких пояснень!

— Я тільки два слова — процідив крізь зуби шпіон. — Все одно я в ваших руках і нікому не зраджу вас...

— Ну?

— Ви скажіть мені одно: ваша партійна кличка — «Лот»?

Клим на ці слова закусив зуби, а горяч облила йому все тіло.

— Ви не такий дурний, як я уявляв собі — сказав по хвилі. Правда. Ви вгадали. Лот.

— А Зі — Зі... з вами? — питав шпіон.
Зіна підійшла з кутка й наблизилася до нього.

— Я перед вами. Звідки ви знаєте?

Всі мовчали. В душі кожного боролася непевність: «провокатор чи свій?».

Нараз шпіон похилився і притишеним голосом вимовив гостро:

— Карпати!

— Кинджал! — відповіли в один голос чотирі підпільники й скупчились біля шпіона.

— Хто ви такі?

— Звідки знаєте наші умовлені гасла?

— Говоріть!

Його засипали питаннями. Але він безсило впав на стілець і мовчав.

— Говоріть же швидче! — злісно гримнув Клим.
Шпіон слабим голосом почав.

— Я з Центрального Комітету Партії... Десять день, як приїхав... По адресі, яку одержав, вас не знайшов. Шукав цілими днями. Ніякого звязку не знайшов... Гроші вийшли. Я не брав їх багато з собою, щоби на фронті не впасти в підозріння білих. Гроші вийшли. Я почав голодувати. П'ятий день нічого не їм. Живу недалеко від вас, на Пролетарській, в холодному, зруйнованому маґазині. Волочився по вулицях і не мав відваги просити.... Ходив слідом за людьми, щоб дали шматок хліба. І за вами ходив... Ви й подумали, що я шпіон... Ось мій документ.

Він скинув один рукав пальта, розірвав його і подав Климові пописану ганчірку.

— Їсти щонебудь дайте, — простогнав по хвилі, — потім будемо говорити.

Щось тяжке наповнило льох. Клим з ніяковим виразом мняв в руці ганчірку — документ, Зіна кусала губи, а Вася і «той» відійшли в кут і заховалися в пітьмі. Всі почували себе винними перед голодним, знесиленим товаришом.

Перша пробудилася з задуми Зіна. Вона принесла дорогому гостеві вечерю й «шпіон» накинувсь на неї, як звір на здобич.

. . . .

В пізню ніч Зіна, Вася і «той» сміялися вдоволено над Климом. А Клим відгризався, як міг, та з подвійним завзяттям брався до праці.

Шелестів знову папір і придавлено стукали ґумові валки. Робота кипіла.

А «шпіон» спав на твердій лавці під стіною і часом прокидався та крізь сон просив хліба. П'ять день нічогісенько не їв . . .

Київ, 12. VIII. 1921.

ЯК РОСКІШНО ВМІРАТИ...

Моїй дружині.

Як роскішно жити думкою про смерть.

Про смерть, з панцирем чистої ідеї на грудях й зі зброєю в руках.

Як роскішно вмірати серед боротьби на життя і смерть.

Вмірати й реготатися. Душитись кровю й сміятися. Хрипіти.

Регочуть зойками люде. Регочуть гармати. Регочуть скорострілн. Регочуть всі.

В заулках смерть. В кожному будинку смерть. В полі смерть. В повітрі смерть. Всюди смерть. І серед смерти — ми.

Як роскішно знати, що немає іншого виходу, тільки смерть.

Тоді регочеш, аж до сліз.

Тоді плюєш на все.

На життя. На ворогів. На кулі. На смерть.

Бо ми—мент. Дочасний мент. Один свист і—готово. Падеш і знаєш, що кінець. І знаєш, що перестаєш ходити. Думати. Сміятись. Існувати.

Що ти — порох. Купа м'яса, засужденого на безслідну гнилизну. Кількадесять пар кісток, з яких не зроблять навіть ґудзиків.

І знаєш, що падеш за вічну думку мільйонів. Думку вроджену під свист батогів. Грюкіт машин. Гуркіт гармат.

Вродженy в сирих льохах. На піддашах.

Викохану безсонними ночами. Дітьми голоду і злиднів. Рабами тіла. Туберкульозними зітханнями.

І знаєш, що ми — порох, падемо за Вічність. Мент — за Вічність.

Не сумуй! Не плач! Більшого щастя немає, як жити думкою про смерть за правду. За думку мільйонів!

Бо ти і я — тільки порох. Купа м'яса й кількадесять кісток. Один мент — і годі. Мент — за Вічність.

О, як роскішно вмірати з панцером чистої ідеї на грудях!

І зі зброєю в руках!

Вмірати серед боротьби на життя і смерть.

Вмірати й реготатися.

Душитися кров'ю і сміятись.

І плювати з погордою на все!

О, як роскішно!..

НОЧІВКА.

Товаришеві спільних переживань революції, Ростиславу Заклинському.

Ніч застала мене на пів-дороги і я підганяв свою шляхетську конячку, щоб добитись до найближчої хати на ночівку. Степ був білий — без краю, без найменшого сліду людського життя. Мороз рипів під ногами, неначе люте сотворіння, що його топчуть.

Через годину добився до напів-зруйнованої економії. Найближче місто було за шість верстов, але я постановив заночувати тут. В поверховому будинку світилося. В подвіррі накинулась на мене собака і «шляхтянка» товклася на місці. Я крикнув декілька раз. З довгого хліва вийшов парубчак. Мовчазний і насуплений, як ніч. Неохоче вказав місце для коняки і дав для неї вівса.

Пізним вечером я сидів біля печи і розгрівав заморожене тіло. Мої господарі були холодні і, як видно, не раді моїй гостині. Повна, задріпана й розхрістана жінка, підкидала безустанку в піч віхті соломи та вперто мовчала. Двоє малих, напіводягнених хлопців, дивились на мене недовірливо й щось шепотіли один—одному. Тільки бліда — дивної ніжности дівчина, літ 15-ть, кидала час від часу бистрим поглядом в мій бік і покашлювала. Я курив з насолодою махорку і, щоб перервати прикру мовчанку, заговорив.

— Ви давно тут живете?

Повна жінка зиркнула на дочку, втерла рукавом ніс і сказала по французькому: «Parle avec lui!» (Говори ти з ним!)

— Давно — відповіла по хвилі дівчина.

Мене дуже зацікавило, звідки ця неоградна, розхрістана жінка, що живе в такій вонючій хаті, (а кімната простора, тільки занечищена) знає французьку мову. І я без намислу спитав:

— Ви мабуть були гувернанткою, що знаєте французьку мову?

Жінка випросталась, випнула налиті груди і глипнула на мене так згірдо, ніби хотіла сказати: «дурень ти!» Але вона цього не сказала, тільки ще раз зиркнула на дочку і злісно просичала по німецькому: «Warum schweigst Du?» (Чому ти мовчиш?)

Я згірдно усміхнувся й спитав її тою ж мовою.

— «Und warum schweigen sie?» (А чому ж мовчите ви?)

По цих словах жінка звернула раптом своє розлите обличчя до мене й хвилинку дивилась в мої очі. І добра, прихильна усмішка борознила її навислі щоки.

— Так ви — інтеліґент? — спитала і аж нахилилася до мене. Я бачу по вас. І скажіть! Вона чогось озирнулась і притишила голос. Як ви можете бути з ними?

— З ким?

Ну, з ними. Ви ж служите в армії...

Я посміхнувся й хотів вже відповісти, але рипнули двері і до хати вступив парубок. Той самий, що здибав мене на подвір'і.

— «Maman», вечеря готова? — спитав і почав роздягатися. Він був високий, з буйним — нечесаним волоссям і вродливим обличчям, обсипаним прищами. Руки чорні, порепані.

Поки «maman» готувала вечерю, парубок розповідав про корови, гній і солому. Він журився найбільше тим, що «красуля» стала на ногу поросяткові, яке почало шкутильгати.

До вечері запросили й мене. Я довго відмовлявся, але «maman» силою притягнула до столу. Вечеряли всі з одної миски, дерев'яними ложками, забілені молоком галушки. В розмові довідався я, що ця економія, це — власне, молочна ферма повітової лікарні й дитячих притулків. В цьому будинку живе ще й завідуючий фермою (простий пастух, як пояснювала «maman».) А вони тільки служать тут. Ходять біля корів.

Після вечері господиня попрохала у мене махорки, запалила й, підперши голову пухкими руками, розговорилася.

— «Wissen sie, mein lieber» — (знаєте, мій любий), ми дуже нещасні. Нещасніших за нас немає на світі. Так, так. Ви подумайте тільки: він, (вона вказувала на парубка) покінчив ґімназію. А зараз ходить біля корів. Це жах! Або я. Я дочка князя Ліхтенштерна і жінка барона Хурі. А тепер я дою корови для якихсь там простих — мужицьких дітей...

Вона глибоко зітхнула й нервово закусила долішню губу.

— Ця економія була до революції напа, — глухим голосом почав парубок — ексбарон. Потім в нас забрали. «Папà» убили, а нас залишили служити. І служимо.

Наступила прикра мовчанка. Я відчував, що спомини роскішного минулого баронської родини мучать їх, — і щоб завернути балачку на іншу тему, сказав:

— І злюща у вас собака.

Парубчак висякав носа на долівку, ростер ногою й сміючись росповідав.

— Вона в нас була смирненька, а тільки від революції стала такою злющою.

Дівчина глянула на мене добрими очима, і я побачив, що й вона хоче щось сказати.

— В нас колись була гарненька собачка, Дружка — озвалася тихим—сором.ливим голосом.

— Длузенька, — поправив малий хлопчик.

— Друженька від дяді Іполіта. Така малюсенька, риженька, з довгою шерстю й пухнатим хвостиком...

— І маленькими усиками, — перервало бароня.

Дівчина невдоволено зиркнула на брата й розповідала далі.

— Була така люба, така розумна. Бувало тільки вдариш рукою по коліні, скажеш «Дружка — йди сюди», — і вона вискакує й стає на задні лапки...

— І так весело казе: гав-гав-гав — вставив хлопчик.

— Але їй було 16 років — продовжувала дівчинка — і всі зубки повипадали. Вона, бідна, не могла вже їсти м'яса, і ми давали їй цукор, солодкий чай і молоко. А спала в теплій кімнатці на подушечці...

— Під піцькою, — знову вмішався малий.

— І від старости в неї кинулись пархи. «O mon dieu!» (Мій боже!) Як ми побивалися за нею! Приїздив з міста лікар, записував ліки, але ніщо не помогло. І її — застрелили...

— В місецьку. Правда, «maman»? — допитувався барончик.

— Ви не знаєте, скільки горя, скільки журби принесла нам ця Друженька — озвалася тримтячим голосом «maman». Ми всі так плакали, так побивалися...

І вона тяжко зітхнула та вхопила голову в руки.

— Я з Жоржиком висипала їй могилку в садку, біля могили бабусі — розповідала дівчина. — Насадила квіток, поставила хрестик. До сьогодня стоїть...

І всі — «maman», Жоржик, дівчина і двоє малих баронят, випереджуючи одно - одного, почали жаліти за собачкою і переказувати мені свої жахливі переживання після її смерти. І так охкали, так жаліли, ніби це була найбільша траґедія в їхньому життю.

А мені так хотілось запитати і «maman», і Жоржика, і всіх: «Чи в той час ваші слуги — наймити їли теж м'ясо, пили молоко і солодкий чай? І чи спали на м'яких подушках, в теплих кімнатах, як ваша собачка? Та чи привозили ви хоч раз лікаря, як хто-небудь захорів з них?»

Але я не спитав цього. Забагато було би на один вечір. Одначе, за мене вже спитала доля.

В пізню ніч заснув я на соломі, розстеленій на мокрій — вонючій долівці баронської кімнати.

А ранком, як виїздив в дорогу, мені чомусь було легко і радісно на душі. Так легко, так дуже легко . . .

Умань, в лютому 1921.

ПРИСМЕРКИ МИНУЛОГО.

Коли вхоплю голову в руки і стисну її, як обручами, — тоді згадую минуле.

Кажуть, що хто живе минулим, той пропаща людина. Та в цей час, як удар за ударом гатить нас по голові, я шукаю мрячних присмерків, щоб заховатись від дійсности.

Чи ти тямиш той Великий День?

Питаю тебе і голос мій тремтить. І руки трусяться. Бо я знаю, що ти не відізвешся на мій голос. Ти не відізвешся.

Ну, пожди. Як це було? Видається, так недавно, а вже 4 роки тому...

Як це було?

Ах правда! Був слотний, роскислий день. Такий непривітний, такий суворий. Як ішов я до арсеналу, то вітер бив в моє обличчя дрібним дощем і відірваним — мертвим листям.

Дріжав я з холоду в подертій одежині, але йшов гордовито і висвистував марсельєзу. А як на розі Хрещатика роскішна пані всувала в мою руку срібну монету, я змірив її гордими очима і плюнув в її руку. Так чомусь захотілося мені.

А потім накурена — душна кімната. Я сидів на лутці, баламкав ногами і лускав безжурно насіння. Тебе не бачив я там.

О, який щасливий був я в ту хвилину. Видавалося, що в задушливій кімнаті зібралась не голота, а ве-

летні. Дужі велетні. Кожне слово відбивалося стоголосами в душах. Я почував, що мені ростуть крила. Великі крила.

А голота лементувала.

— Треба!

— Ще сьогодня!

— Вони готуються на нас!

— Задушать, як не виступимо!

Погорблені — худі постаті кричали і випростовувались. Порепані руки знімались до гори і грозили. Мозолясті руки.

Сама голота! Обідрана. Голодна.

Сама черль! Саме дно життя! Сама кривда!

І серед збунтованої голоти сидів я на лутці. І вже не лускав насіння та не баламкав ногами. В ту хвилю забув про все. І про голод, і холод, і насіння.

З чорною юрбою поплив в корідор, де видавали зброю. І там не бачив тебе.

А потім, тямиш? Ми лежали біля барикади і ждали їх. І тоді в перше побачив я тебе. Ти була в шовковій блюзці блакитного коліру і чорній спідниці. А на голові — в'язана хустина.

Якою дивною видавалася ти на брудному матраці серед безлюдної вулиці!

Твої великі вії кліпали за кожним подувом дощевого вітру і закривали на мить чорні — глибокі очі. І волосся виривалося з під хустини і зрошене прилипало до чола, до личка. Ти тремтіла з холоду і тиснула до себе холодну рушницю, ніби хотіла зогрітися.

А як я накинув на тебе старий мішок—ти глянула на мене своїми безодніми очима, закуталась і тихо спитала:

— Ти хто?

А я спитав:

— А ти хто?

— Я... я проститутка... А ти?

І підняла високо густі брови, чекаючи на відповідь.

— Я гружчик з пристані.

І ми замовкли. Та я чув, що моє серце роскішно, болісно стиснулось.

— Ти вмієш стріляти?

— Вмію. А ти?

— Я ще не стріляла. Попробую.

— Ти змерзла?

— Зараз ні. Мішок зогрів.

Ти не знаєш, але я радий був тоді скинути з себе свій подертий одяг і залишитися серед холоду в одній сорочці. Тільки, щоб тебе зогріти.

А потім — тямиш? Вибухнули сальви і засвистіли рої куль над нами. Ми кинулись до барикади. І я помітив, як з твоїх рамен впав мішок.

Ти стрельнула і приклад рушниці вдарив тебе в бороду.

Мені так жаль було, коли ти виплювала на заболочений асфалт зуб. Хоч ти тільки засміялась і тихо закляла.

А потім — тямиш? Ми вирвались з-за барикади і з криком кинулись вперед. І вони розбіглися, як вівці.

І ти і я вдерлися за ними до наріжного будинку. Я прикладом розбивав всі люстра й лихтарі. І щось кричав.

Всі ми кричали і били. Так хотілось зруйнувати, висадити в повітря всі блискучі стіни, сходи й кімнати. Щоб всі жили в таких норах, як я на пристані. Щоб ніде, ніщо не блестіло. Щоб по стінах текла вода, а на долівці, замісць м'ягких хідників, скрипіло насіння й пісок.

Я витиснув двері і ми влетіли до пахучої кімнати. Під вікном стояв блідий пан з наведеним револьвером на нас. Я замірився на нього, та ти вхопила мою рушницю і закричала:

— Не стріляй! Він дав мені цеї ночі 100 карбованців...

Та слова заглушив вистріл і я схилився на твої м'ягкі груди. І чомусь видавалося мені, що пливкий шовк твоєї блюзки, це — оксамитний дотик твоїх товстих губ. Так любо було тоді.

А як грюкнув другий вистріл, я роступлив очі і почув теплий віддих над собою. Ти перевивала мені руку.

А твій нічний добродій, що за одну ніч кохання заплатив 100 карбованців, звивався під розбитим люстром в передсмертних болях.

І я ніколи не довідався, за віщо впакувала ти в його товстий живіт кулю? Чи з помсти за мене, чи як нашому ворогові?

А потім — тямиш? Ми брали буржуазний квартал. В мене був костюм з зеленого оксамиту, а в тебе пальто з голубого. Оксамит з канап офіцерського клюбу.

Падав перший сніг, як ми пращалися. Ти схилила свою головку на мої груди і шепотіла, що тобі добре так.

А потім ти пішла за ґрупою матросів направо, а я залишився в резерві.

— Прощай, Ваня, — до побідного завтра! — сказала і пішла.

І як на розі вулиці зникло з моїх очей твоє голубе пальто, я притиснув руками те місце, де лежала твоя голова. Боявся, що тепло твого тіла щезне.

А потім — потім та жахлива ніч. Та нещадна боротьба на життя і смерть. Тямиш? Та пекельна — незабутня ніч!

Як ми доходили до царського двірця, я при світлі палаючих палаців побачив тебе.

І рушниця випала мені з рук. Я цілував твою рану і кров твоя була солодка.

Ех, Надю, Надю! Навіщо згадувати?

Все вже в минулому.

Ти не почуєш моїх слів.

Ось я сижу в присмерках і стискаю руками, як обручами, голову.

Повернувся я назад на пристань. Замовкли, Надю, вистріли — і я знову гружчик. І знову лускаю насіння та згадую минуле.

І бачу, як на моїх очах підносить голову ненавистна потвора та шкірить золоті зуби.

— А кров твоя, Надю? А кров тисячів Надь?

Нічого. Нічого, Надю. Так покищо треба. Все одно рушниця ще в руках черні й голоти. Все одно я гружчик і вояка.

А там — побачимо.

Запалає захід і займуться, зачервонять квартали. Такі, як ті, де ти впала.

Та навіщо це згадувати? Все одно прийде той час.

А наше — в минулому. Я і ти.

Ех, Надю! Надю!..

Київ, 5. XI. 1921.

ПЕРШИЙ ДЕНЬ.

Я бажав її. Але вона була невинна й боялася.

А як по вулицях загули вперше озброєні автомобілі, затріскали рушниці і місто закосичилось червоними прапорами — люде забулися і збожеволіли. З радости. З дійсности, в яку вірили і не вірили.

Вона вбігла до моєї кімнати. Задихана. Рум'яна.

— Кінець! — крикнула. — Що робити? Всьому воля. Ах! Що небудь зробити! Ага! Ось — маєш!

Вмить роздяглася, кинула в кут білу сорочку і станула переді мною в повній — безмірній красі молодого тіла.

— Що хочеш — роби! — сказала і здушила мене своїми руками, устами і твердими грудьми.

Дехто думав-би, що вона була божевільна. Алеж ні!

Це була одчайна радість людини, що опинилася на волі після одвічної тюрми життя.

Зінчинківка, в січні 1922.

ЛІ-ЮНК-ШАН І ЛІ-ЮНК-ПО.

Лі-юнк-шан, косоокий, жовтомертвецький, як всі китайці, сидів на горбочку, жував чорний хліб і тупими очима вдивлявся в далечінь. Та він не бачив ні осіннього, замазаного українського краєвиду, ані не думав про те, чого він, син жовтої раси, сидить на брудній — невідомій йому землі. Він бачив в своїй уяві бідні тьмяні халупки китайського села, з розцвілими садками, з рижовими ланами. Бачив безвиглядні вічні злидні своєї численної родини, похилого батька з каправими очима і матір мовчазну, в зморшках. Пригадався йому той день, як він і брат Лі-юнк-по, висушені голодом, пішли з села шукати щастя. Їх наймали на поденну роботу в полі і били, й знущалися. І вони втікали далі. Потім ходили по ярмарках і показували свої штучки, вивчені ще дома. Мучились цілими днями і в'янули з голоду. Руки висихали, ноги ледве волочилися. З багатих хиж їх проганяли, а по містах вони тільки дивились, як інші їли ріжні добрі присмаки. І плакали з братом з заздрости та бажання. Такі обідрані, такі голодні!

— Чому це так? Одні можуть їсти все, що хочуть, а другі помірають з голоду, — питав його старший брат, Лі-юнк-по.

— А чому одні мають рижові лани, самі нічого не роблять, тільки наймають робітників, ще й б'ють їх і примушують голодувати? — питав він брата.

Але обидва не вміли зрозуміти, чому це так.

Раз — під час своєї мандрівки — вони здибали в трояндному гаю старого дідуся й розговорились. Всі троє нарікали на голод, на злидні. Дідусь хитав головою й, росплітаючи сиву косу, росповідав, що десь там далеко, на захід сонця, за горами є країни, де люде живуть краще. Там можна пашому братові заробити й не голодувати. І він плакав старими очима, що не має в нього сил піти туди. Що він ніколи вже не буде щасливим...

Вони слухали дідуся і стомлені очі зоріли надією. Порадились, як і куди йти, та й подались в далеку дорогу. Нераз падали від утоми, нераз аж до крови кусали сухі губи, щоб освіжити їх. Але надія на краще підтримувала.

По тяжких — довгих місяцях вони перейшли гори і подалися між білих.

І знову ходили по ярмарках, знову танцювали, ходили на голові і їли шкло. Юрба дивилась на них і реготалася. А білі хлопчаки тягали їх за коси.

Але щастя і тут не було. І тут голодували вони, спали на дворі, під возами і мостами. І тут, в цій білій країні, було те ж саме, що і в їхньому Китаю. І тут — як там, одні пухнули з голоду і працювали, а другі дармували й жили в роскошах.

По довгих блуканнях від міста до міста, одної ночі старший, Лі-юнк-по, без прощання утік від нього. Лі-юнк-шан плакав, шукав брата і бідував сам. Довго-довго. Аж одного дня, під глузування дітей і гарно зодягнених людей, його прийняли на велику фабрику. Він возив малим візочком чорне вугілля до страшної печи. Місяцями, роками. Білі хлопці сміялися з його коси, і він постриг собі голову. А потім була забастовка. Він не розумів, чому всі робітники не йшли на роботу, тільки кричали щось під фабрикою. Білі хлопці пояснили йому, що таке забастовка і він кричав теж. По свойому. Ах, як він кричав! Аж боліло в грудях. І від того дня білі хлопці не глузували з нього. Вони росповідали йому, що по всьому світу така неправда, як і в його країні. Що є бідні і багаті. Є такі, що продають себе,

свою працю, і є такі, що купують. І від них довідався він, що колись прийде час, в якому не буде так. Колись буде велика-велика забастовка. У всіх країнах. І тоді будуть навіть стріляти. І вже не буде бідних та багатих. Будуть всі рівні, всі однакові. Коли це буде, він не знав, але товариші казали, що буде. І він чекав — з дня на день. З року на рік.

Аж одного осіннього дня на фабриці робітники були чомусь не такі, як звичайно. Вони щось кричали, махали руками і не працювали. Лі-юнк-шан думав, що знову забастовка. Та під вечір загули гудки і всі кудись бігли и кричали. Він побіг за всіма. У великому будинку роздавали рушниці і йому пройшов мороз по шкірі. Лі-юнк-шан зрозумів, що прийшов той жданий день «великої забастовки». Що тепер вже всі будуть рівні. Йому казали, що це «ліворуція», *) але він не любить так називати великої забастовки. А потім — потім він вже добре тямить. Він стріляв на вулицях. А раз чиясь куля прострелила йому руку і його довго лікували в білому будинку. А потім він, з Хо-ю-ме, своїм товаришем, пішли на фронт. І ось зараз вони сидять біля скоростріла і бережуть, щоб з-за річки не йшли ті, що не люблять «великої забастовки».

— Лі-юнк-шан! — шепнув Хо-ю-ме, що лежав біля скоростріла. — Гляди!

Лі-юнк-шан прокинувся з задуми і глянув, куди вказував Хо-ю-ме. Там, не з-за річки, а з боку далеко на полі, скакали якісь їздці. Багато, аж чорно. Він прижмурив очі й намагався роспізнати їх. А їздці наближалися. Нараз з другого горба — вистріли. Один. Другий. Сотні. Їздці поділилися на двоє: одні поскакали поза горб, другі кинулися до мосту. Лі-юнк-шан зрозумів все. Це були «вони». Він гаркнув на Хо-ю-ме, скочив до скоростріла і — заграв. Рівно, жваво. І знову їздці розсипалися. Деякі попадали. Деякі махали шапками. Але Лі-юнк-шан не звертав на них уваги. Та-та-та-ті-ті-та. Та-та-та-ті-ті-та — вигравав на своїй машин-

*) Значить: революція.

ці, і йому було весело. Часами зупинявся на хвилинку, і тоді зашкірений Хо-ю-ме швидко подавав йому бинду набоїв. Їздці не витримали і повернули назад. І Лі-юнк-шан з реготом переслідував їх смертоносною музикою. Нараз Хо-ю-ме міцно торгнув його за рукав і закричав. Лі-юнк-шан повернувсь й на мить задеревів. Майже біля них (з заду) скакали верхові й кричали. Не було вже часу повернути скоростріл і Лі-юнк-шан вхопив з землі рушницю.

— Здавайся, ходя! *) — кричали верхові.

Та Лі-юнк-шан у відповідь вистрілив прямо в першого їздця. Хо-ю-ме в другого.

Їздці закричали і коні рванулися в бік.

Лі-юнк-шан і його товариш, з спокійно-холодними обличчями сиділи на землі (з підібганими під себе ногами) й стріляли. Їм почали відповідати. Хо-ю-ме перекинувся поцілений в горло і забелькотів. По п'ятьох вистрілах рушниця Лі-юнк-шана затихла. Треба було вкласти нові набої. І цим покористувались верхові. Вони вмить прискочили й оточили його.

— Здавайся, проклятий ходя! — закричав передній і замахнувся шаблюкою.

Лі-юнк-шан блиснув на нього своїми запалими очима і, набиваючи рушницю, відповів спокійно коверканою російщиною:

— «Сов'єт поставіл, совєт вазьмьот!» **).

Та в цій хвилі він почув над собою свист шаблюки, а за ним тяжкий удар в голову. І Лі-юнк-шан був певний, що всьому кінець.

— Хо-ю-ме... — простогнав він, вхопився руками за голову і перекинувся на бік.

Він не тямив, не знав, що було далі. Коли знову ростулив очі, то почув пекучий біль в тяжкій голові, побачив над собою сільську стріху й багато узброєних людей. На нього не звертали уваги і Лі-юнк-шан міг

---

*) «Ходями» — зовуть в Росії і на Вкраїні всіх китайців.

**) Значить: Рада (радяньска влада) поставила, рада й візьме (його).

спокійно дивитися на них. Це були молоді хлопці, як він, одягнені в що попало. Озброєні з ніг до голови. Деякі п'яні. Нараз... нараз Лі-юнк-шан підніс голову, і косі стомлені очі заблищали. Якось по звірячому. Дико. Він сперся на руки і хоч голова була тяжка, підвівся на рівні ноги. Він мусів підніматися. Мусів! Ось там, між тою юрбою, він побачив рідного брата Лі-юнк-по. Свого брата, озброєного, як всі. І Лі-юнк-шан закипів. На устах виступила біла піна. Зуби скреготали. Він не зводив з брата очей і прислухався розмові.

— А за віщо ж ти борешся? — питав брата глузливо високий парубок в довгохвостій шапці.

— Я? За родной Украйна — відповів Лі-юнк-по.

Юрба залилась роскотистим реготом. І Лі-юнк-по сміявся з усіма. А як втихли, він додав:

— Петлюра деньґі — большевік резать. Большевік деньґі — Петлюра резать ...*)

І знову юрба заревла від реготу.

Лі-юнк-шан, спершись на стіну хати, блідий, як сама стіна, тремтів і не зводив очей з брата. Нараз скажено закричав:

— Лі-юнк-по-о-о-о!...

Юрба озирнулася, а з нею й Лі-юнк-по. Він глипнув на брата і — зблід. І задеревів на місці.

— А! Пізнали! Свій свого! — сміючись говорили з гурту.

— Лі-юнк-по! — засичав Лі-юнк-шан. Придавлено. Ненавистно. Як чорна гадюка.

Лі-юнк-по не рушався з місця. Два рідні брати стояли один проти одного, як чужі. Один полонений, другий вільний. Але в їх серцях забилося щось рідне. В головах промигтіли давні-давні спомини. Нуждение життя, мандрівка по світу, шукання щастя. Старший, Лі-юнк-по, почав дрїжати. Чи з сорому, чи з несподіванки. Молодший, Лі-юнк-шан, дрїжав з ненависти, злости

---

*) Як дасть Петлюра гроші — тоді більшевиків буду різать. А дадуть більшовики гроші, то Петлюру різати.

й сорому за брата. Він швидко затарахкотів щось на своїй мові і тільки четверо слів по російському: «Петлюра деньґі — большевік резать». На ці слова Лі-юнк-по насильно усміхнувся, щось сказав, підійшов до брата і несміливо простяг йому руку. Та тут сталося щось нечуване. Лі-юнк-шан миттю, як дикий кіт, кинувся на Лі-юнк-по, зручно вдарив ногою по його ногах, звалив на землю і впився зубами в горлянку брата. Той захрипів, загарчав, забив ногами і з усеї сили потяг Лі-юнк-шана за вухо. Щось хруснуло...

Це був короткий мент. Мент дикої нещадної боротьби. Вони гарчали, як собаки. Стогнали і вили.

З великими зусиллями розірвали їх. Лі-юнк-шан був жовтий, як мертвець, з блудними очима, скрівавленим ротом. Він все ще гарчав і рвався вперед.

Лі-юнк-по звивався на землі, бив ногами й руками, як недорізаний півень крилами. А з перегризеної горлянки тонким струмочком дзюрчала кров.

* * *

На другий день, до схід сонця, прийшли до хати, де лежав Лі-юнк-шан, озброєні люде в довгохвостих шапках і сказали йому, що він мусить умерти. Його брат помер в ночі, а він помре ранком.

На спокійному обличчі Лі-юнк-шана з'явилася усмішка вдоволення. Йому було весело, що негідний брат помер.

І як вели його за село та били прикладами і нагаями по раненій голові, Лі-юнк-шан думав чомусь, що це б'ють його наставники на рижових полях в Китаї. І згадалася йому бідна тьмяна халупчина і каправий батько і поморщена мовчазна мати.

А як в нього міряли з п'ятьох рушниць, він був спокійний, як звичайно, і в душі подумав:

— Чи і в Китаю така «велика забастовка», як тут?

І це була його остання думка.

Над Бугом, 1919 року.

КОНТРАСТИ.

Вечером дзвеніло. Вечером шуміло. Горіли вікна каварень. Бреніли від гамору й музики. Світла лихтарів дорогоцінили золоті обшивки. Шляхта гуляла. В блиску. Шику. Багацтві. З домородними простітутками. Гордо сміялася в очі міста. Переможеного міста.

На світанку все втихло. Вулиці без прохожих. Світла бліді, осиротілі, як знасилувана дівчина. Шляхта ганебно пропала. З домородними простітутками. З золотими обшивками. Блиском. Шиком. Багацтвом. І гордою усмішкою.

Місто переможене. Його хребет червоний. Від сходу молодого сонця. Ранку травня.

По асфальту ступали переможці. Босі. Обідрані. Ріжнородні. Ріжноодягнені.

А місто прокинулось і закаменіло. З дива — чуда.

Гострі контрасти.

Наші контрасти.

Під Києвом, в травні 1920.

ХТО КОГО?

(Непевний мент.)

Будинки. Жовті, мусянжові й білі. Над дахами каламутні хмари. Зза хмар слабі проміння. Несміливо сіли на бездимні димарі. Хворі проміння. Осені.

Вікна росклеєні паперовими стрічками, щоб не тріскали. (Від гуркоту). Деякі розбиті. По хідниках дрібне шкло. Мільйони кристаликів. Скрегоче, аж огидно.

Високий лихтар повалився. Як п'яний. Поперек дороги.

Трамвай застиг на роздоріжжі. Вітер грає в порожньому вагоні. Пісню руїни.

Автомобіль сторчить в розбитій вітрині. Розігнався з гори і влетів в маґазин. Поцілений в мотор. В саме сердце. Біля нього плями бензіну. І крови. Дивний змішаний пах. Бензіну і крови.

Безлюдною вулицею пробігло двоє босих хлопчиків. Підняли відломки цегли. Замачали в розлитій крові. І бензіні. І кинули у великі вікна. І зареготались. А шкло бренькнуло. Шкло зойкнуло. І розлетілось на кристалики. Нові мільйони.

Попід мури пробігла скулена собака. Пристанула на розі. Озирнулась. І обережно підійшла до двох трупів. Біля воріт. Спершу лизала обличчя і руки. Далі бавилася волоссям одного. Потім другого. Гаркнула. Відскочила. І впилась очима в них. Ніби сумнівалась, що вони мертві. Нараз прудкий скік. Опинилась біля голови. Ще раз гнівно загарчала. І з лю-

тою злістю вхопила за ніс. Закровавилась морда. Наїжилася шерсть. Налились радістю очі. Дешеві харчі!

В повітрі непевність. В повітрі чекання.

— Хто — кого?

Три дні стріляли. Три дні вмірали. Три дні і три ночі. Не відпочивали.

—Хто ж кого?

Київ — лютий 1919 року.

КОМУНА.

Неділя. Дядьки в нових поясах. Жінки білі й пишні. Дівчата стрічками лопочуть. Всі під хатами. На призьбах. В садках. На вулицях.

В повітрі гуркотить. Дуднить земля. Війна недалеко. Топче лани. Риє землю. Вибиває людей.

Десь близько гудок машини. На залізниці. А село святкує. Сите. Вдоволене. Трохи трівожне. В нових поясах. Барвистих стрічках. Білих сорочках.

На вулиці гармидер. За Михайлом біжать. І діти. І дівчата. І старі. Й молоді. Михайло кричить. Махає руками. І біжить. За ним село. Добігли до школи. Михайло задиханий. Піт заливає очі.

— Там — показує в поле — приїхала комуна. Така жахлива. Роззявлена. Ціла сіра.

Охнули жінки. Закашляли дядьки. Біда! Комуна приїхала. Так близько. Михайло бачив. Яка комуна? Ніхто не знає. Жахлива. Сіра. Велика. Роззявлена. Коби не приїхала до села. Спаси й помилуй, господи.

Розбіглися по хатах. Дехто в поле. Жінки в плач. Діти в кущі. Жах. Трівога.

А в той час по залізничому шляху посувався поволі близче до фронту сірий, з роззявленими гарматами броневик.*) На ньому пишався великий — червоний напис: «КОМУНАР».

Під Корсунем, в травні 1920.

---

*) Панцерний потяг.

ЦЕ БУЛО ТАК НЕДАВНО...

Це було так недавно. Тямлю, як сьогодня. На дворі танув сніг і в повітрі пахло обновою.

Ми — чоловік 25 — задихалися в брудній камері і чекали з дня на день виконання присуду. Кожен тямив добре, що він засуджений на смерть, і ясна свідомість цього мучила нас. Але в буденному життю ми намагалися бути веселими та байдужими до того, що могла принести кожна хвиля.

Смерть? Ну, що ж таке смерть? Одна мить. Тільки одна мить! Як подув вітру. Як вистріл рушниці. Є в свідомости людини таємна межа. Доки не дійдеш в думках і почуваннях до неї, доти лякаєшся, дріжиш і жалкуєш за життям. Але як тільки перейдеш її, стаєш байдужим до всього. До останньої хвилі не віриш, що помреш, перестанеш жити. Ніби сон, а не дійсність. А потім — потім вже тільки мить. Коротка, туманна, неясна. А там вже надходить кінець. Надходить сам собою. Перестаєш дихати, кричати, думати й махати руками. Це — останній пост життя і зветься — смерть.

В нашій камері «25-тьох смертних» цілий день співали, велись довгі жваві розмови, сварились, переконували один-одного і бавились, як діти. А все-таки при найменшому грюку в двері всі мимоволі стихали й озирались. А як з камери виходив гладкий — вибритий офіцір, що провіряв «чистоту» і знаходив все в «порядку», всі, як на даний знак, вибухали голосним — роскотистим реготом. Сміялися з себе, з своєї трусости, хоч ніхто цього голосно не казав.

Тямлю, як сьогодня. Був вечір. Крізь ґрати виднівся клаптик зоряного неба. В камері було більш весело, ніж коли-небудь. Сухий машиніст, вічно усміхнений і найбільш байдужий до всього, лазив по нарах на ногах і руках і наслідував впертого осла. Малий червоний, ніби надутий ґумовий мішок, каменяр Коля поганяв «осла» - машиніста і викрикував нікому незрозумілі слова. Ми аж лягали од сміху, хоч смішного не було нічого. Але той Коля був такий подібний до Санчо з Дон-Кіхота! І машиніст з своїми худими боками в брудній сірій сорочці до правдивого осла!

Потім старий «Дядя Том», як називали слюсаря Томченка, (їх було з нами двоє, батько й син), заховався в найтемнішому куті біля смердючої «парашки» і балакав на всіх мовах. На французькій, англійській, італійській, німецькій і румунській, а навіть (як він сам викрикав перед кожним виступом) американській і австралійській. Поправді, «дядя Том» не знав, крім російської й української, ніякої іншої мови. Але він умів так чудово наслідувати, що кожен, хто бодай приблизно знав одну або другу мову, був певний, що він балакає поправно. А він тільки молов язиком собі самому незрозумілі слова і додавав відповідні кінцівки.

Потім молодший Том грав губами ніби на балалайці, а «Санчо» танцював. Матрос Петя наслідував аероплян і кидав «бомби» — черевики прямо в «Санчо». Телеґрафіст Кузьмин ставав в кутку біля дверей і наслідував телефон. Він і дзвонив, і балакав, і вдавав слабий відгомін розмови з телефонної трубки. Нам другий день не дава́ли їсти і телеґрафіст голодний, як всі, «замовляв» своїм «телефоном» ріжні присмаки на вечерю для 25 душ, що «обовязково прийдуть о 12-тій годині 15 секунд». Ми сміялися і рівночасно думали про вечерю. Хоч мрії наші були безнадійні.

Камера хилиталася від реготу і криків. Мабудь ніхто в тій хвилі не думав про близьку смерть. Дивно, як люде дорослі, поважні, можуть так здитиніти. Ранком політикують, читають; по полудні співають, деклямують і ставлять «опери». А вже вечером дитиніють.

Дивишся на них і не віриш: чи це ж ті самі, що ранком так поважно пояснювали Маркса й вимінювались розумними думками? Вечірнє дитинство, той вимушений — плиткий гумор, вбиває безнадійність на особисте життя. Люде, засуджені на смерть, змагаються не думати про це і вживають всіх засобів, аби свідомість неприємного почування про кінець не працювала. Німці називають це дуже влучно: «шибеничний гумор».

Серед того клекоту, криків і сміху, я мимоволі глянув на ґрати, побачив клаптик засіяного мигаючими зірками неба, і пригадалася мені чомусь теплоніжна весна. Тепер шумлять грізно повні ріки. Земля скидає з себе біле покривало снігу. Шепочуть ліси веселіще. Люде радіють новим надіям. Згадалися дитячі літа у смердючій похилій хатчині біля фабрики. Потім тяжка робота і злидні, — нужденність без краю...

З задуми розбудив мене раптовий спокій в камері. Сміх, крики і співи урвалися. Ніби хто ножицями врізав. Я підвів голову і глянув на двері. На порозі стояв вусатий вахмістр. Він підніс високо свою лихтарню і, примружуючи очі, розглядав камеру. В камері, не зважаючи на нього, знову загомоніли, загули. Вахмістр затупав ногами і заревів.

— Нє кричать! Нє шумєть! Всєх перестрєляю! Большевіцкая сволочь!

— Їсти дайте! — закричала у відповідь камера. Два дні ані куска хліба! Звірюки! Не мучте! Стрілять, так стріляйте! Але не мучте голодом!

Вахмістр захитавсь на ногах (він був п'яний), потім нагнувся і з іронічно-милою посмішкою, розводячи привітно руками, прогарчав:

— А калєна, дараґіє таваріщі! Пожалуйста! Калєночка! *).

Камера вибухнула страшним криком обурення. Але вахмістр гримнув дверима і вийшов. Ми довго ще кричали, злились і врешті ухвалили не приймати ніяких харчів, коли б нам дали. Будемо голодувати.

---

*) А коліна, дорогі товариші! Будь ласка, коліночка!

Через пів години заскрипів знову засов і з'явився вахмістр. Хвилинку стояв мовчки, ніби чекав на спокій. Потім викрикнув хриплим голосом:

— Григор'їв!

Я раптом морозно задріжав. Потім вдарила гаряча кров. В голову. В обличчя.

— Вже — подумав я — він же викликає мене.

— Григор'їв! — крикнув ще раз вахмістр.

— Тут! — відгукнувся я, і мені здалося, що не своїм голосом. Якимсь невідомим, чужим.

— Виходь! За мною!

Я зліз з нар, натяг на голову кашкета і почав пробиратися між роскиданих на долівці товаришів. Вони щось шепотіли, щось бурмотіли й підводилися на ноги. Але я не розумів їх слів. А як опинився у вохкому коридорі, мені соромно стало, що не попрощався хоч би одним словом з товаришами. Подумають, що трус. І мені було соромно за себе самого.

Вахмістр і вартовий вели мене мовчки довгими коридорами, і я не знав, куди та навіщо. Чому саме мене вибрали сьогодня? Чому мене першого? Що я був секретарем партійного комітету? Невже це на смерть? Але чому нікого іншого, тільки мене? Ах, який же я трус! Який я трус! І як не соромно мені? Невже не все одно, чи сьогодня, чи завтра? Чи я перший, чи останній?

Так думав я і йшов. А вахмістр (заточуючись) і вартовий вперто мовчали. Ми сходили з третього поверху на другий. В моїй уяві стануло все яскраво. Свідомість переступила межі жаху й трусливости. Я знав, що йду на смерть. І чомусь полекшало в грудях. Я вже не нарікав, що йду першим. Ні! Тепер я гордився тим. Бо я, саме я, а не хто інший впаду першою жертвою білого терору. Я, секретар партійної орґанізації, а не хто інший — буду сміятися їм у вічі. Сміятися в той час, як вони наводитимуть на мої груди рушниці. Ах! Коли б тут була моя Лєна! Як би я хотів, щоб вона побачила мою погорду до смерти. Вона була б щаслива, як би знала, що я вмірав так легко, так безбоязно. Але нехай! Добре, що не буде її. Нехай

живе. Нехай виховує сина. Сина одинака. Сина — сироту. Ох, сина! Чи піде він слідами батька! Ні. Він вже не зазнає цього. Він житиме в новій сем'ї. На його очах здійсняться ці мрії, за які ми сьогодня вміраємо.

— Стой! — шарпнув мене вахмістр.

Я підвів голову і глянув спершу на вахмістра, потім на двері. Вахмістр зайшов в середину, а я при жовтоблідому світлі перечитав вивіску: «Канцелярія начальника. Без докладу не входить».

Відчинилися двері, і я з вартовим увійшли до кімнати. Це була звичайна канцелярія з столиком і шафою, та телєфоном. За столом сидів офіцір, літ сорок, з стриженими вусами, чорними бачками та прилизаним волоссям. Він вміло випускав з рота коліщата диму і з перекиненою через край стола ногою слухав гугнявого салдата з перев'язаним носом. Як ми увійшли, офіцір повільно повернувся в наш бік, потім хитнув привітно головою і ласкавим голосом мовив:

— Сідайте, товаришу секретар! Я зараз...

Мене зовсім не здивували, ані підбадьорили ласкаві слова офіцера. Я добре відчув в них гадючу злість. І я не сів, лише сперся об стіну.

— Так як довго, кажеш? — спитав він салдата.

— Ніяк не знаю, ваше високородіє! — прогугнявів салдат.

— А з ким же?

— Було стільки, що сам не знаю, вашеродіє. Думаю, що ще в Басарабії, від циганок...

— Так... Сифіліс, брат, погана річ. Тепер пізно вже лікувати. Тобі вже почав гнити ніс. Так... А по тілі гниєш?

— Нікак нєт, вашеродіє! Тіло здорове.

— А часом... не хочеться тобі дівчини? — лукаво підсміхуючись питав офіцір і чомусь блиснув очима в мій бік.

Салдат вгнув голову і мовчав.

— Ну? — настоював офіцір.

— Давно б пора—так немає, вашескородіє! Не пускають з лікарні. Кажуть, аж як відбуду свій срок... *).

---

*) Речинець.

— Ге, бач який! Ну, молодець, молодець! Нічого. Я зроблю тобі гарний дарунок сьогодня. Подякуєш мені.

І офіцір повернувся до нас.

— Середа! Принести!

Вартовий, що стояв біля дверей вийшов. Офіцір глянув в мій бік і зробив вигляд, ніби пригадав собі мене.

— Вибачте, одну хвилинку. Одну хвилинку — сказав винувато і аж нахилився з крісла.

Середа вніс звій мішків і продеклямував:

— Прикажете розстелити?

Офіцір махнув головою. Потім повернувся до салдата — сифілітика, тикнув білою рукою на розстелені мішки й суворим голосом сказав:

— Це для тебе. Зараз приведуть сюди дівчину. Побачиш сам. Подякуєш потім. Розумієш?

— Так точно, ваше сокородіє! — відповів принижeним голосом салдат. Тільки — не при всіх...

— При всіх! — крикнув офіцір і схопився з місця. Йому очі дико заблищали, обличчя налилося кров'ю.

— Тебе вчили слухати начальства? Що-о-о? Ти може тут революцію будеш розводити? Салдатська мордо! Що-о-о? — сичав, як гадюка підступаючи до салдата і заточуючись (він був теж п'яний).

— Віноват —прошепотів салдат; йому в очах блиснули сльози.

Офіцір повернувся до вахмістра й моргнув. Той хутко вийшов до другої кімнати.

Я стояв, спершись на стіну, і не знав, чи це сон, чи дійсність? Невже люде можуть бути такими звірями? Такими дикими, без серця, грубошкірими? І чому, чому саме я мушу бачити цю жахливу картину? Чому не розстріляють мене? І хто, хто вона та бідна жертва? Ні! Я закрию очі, затулю вуха. Я не буду дивитися. Це гидке, нелюдське! Це страшне! Страшне!

І я заховав обличчя в долоні, та чув, що воно горить.

Рипнули двері і хтось увійшов. Я здрігнувся і почув, що голова мені крутиться. Я впаду — подумав. Як би! Ах, як би впасти, зомліти! Щоб не бачити.

Чомуж так тихо? Чому не починають своє звіряче діло? Бідний той салдат. І вона. Вона... Хто ж вона? Поглянути б, бодай, одним оком. Одним оком, крізь пальці долоні. Бачу. В білій хустині. В білій хустині... Яка бліда... Яка... Що? Невже? Ні! Ні! Ні! Не може бути! Вона! Вона!

— Лєна!

— Олексо!

Закричали ми в один голос. Я і вона. І кинулись один до одного. Але між нами став вахмістр.

— Я принесла тобі їсти, Олексо, — з щасливою і жалістною усмішкою сказала вона, не догадуючись що жде її.

— Вахмістр! Починати! — скрикнув офіцір і одвернувся до вікна.

Я зрозумів все. Починати! І мої зуби заскреготали. Тіло напружилось й затремтіло.

— Не смійте цього робити! — кричав я.

— Заткніть йому пельку! — верещав офіцір.

— Не смій, ти, чуєш, салдат! Вона моя жінка... Я засуджений на смерть... В нас є син... Малий... Дитина... Не смій! Ти ж людина, а не звір! Ти не такий, як вони...

Мені накинули на голову мішок, і в тій хвилі я почув розпачливий крик Лєни. І я рванувся, як божевільний. Я почув в собі силу лева. Мішок впав, руки вартового не витримали. Я кинувся на вахмістра, що вже хотів повалити Лєну на долівку, і з усієї сили вхопив його зубами за шию. Він заревів і підскочив. Я бив його кулаками по голові, по обличчю. Копав ногами в живіт. Але в тій хвилі знову чиїсь руки схватили мене. Та я рванувсь і кинувся в бік. Щось тяжке і тупе вдарило мене по голові. Раз, другий, третій. Я чув, що очі заливає кров. І знову нові сили в мене, на столі телєфон, каламар.

— Звірі. Не смійте! — І кидав на всі боки чим попало. Кидав і чув, що я божеволію. Я не тямлю себе самого. Не чую крику, ні тяжких побоїв по голові.

— Начинать! Всіх перестріляю! Ось комунізм! Жінка — комуністична! Для всіх! — чув я голос офіцера, але не бачив його.

Вереск Лєни, крик офіцера і мій. Мене повалили на долівку і били. По обличчю, по грудях, по животу. Хтось сидів на мені, хтось роздирав мій рот. Я чув, що розлазиться моє м'ясо, ніби розмочений папір. І я пручався, хрипів, кусався. Раз виривався, та мене знову повалювали. І так без кінця...

Що було потім, я не знаю. Коли я ростулив око, то побачив білі стіни просторої кімнати з рядами ліжок. На ліжках стогнали ранені. Сестра жалібниця стояла біля мене, і на її жовтому обличчю сяла щаслива усмішка. А я боровся з думками: Невже я живу? А та... та страшна хвиля боротьби? Ах, як давно це було! Коли? І чи справді було? Чи може це снилося мені?

Від сестри довідавсь я, що вже два тижні місто в наших руках. Мене привезли побитого, пораненого з тюрми. І майже два тижні я лежав без свідомости. Лікарі не думали, що я вийду. Але я вийшов. З зашитим обличчям, головою і вибитим оком.

Дні минали поволі, божевільно нудні. Врешті мені дозволили вийти. І я подавсь в тюрму. Стара бабуся — сторожиха тюремної лікарні, росповіла, що минув тиждень, як Лєна померла. Там, в канцелярії того страшного вечера з нею нічого не зробили. Салдат — сифілітик відмовився, і його били аж до крови. А її принесли на другий день в лікарню без памяти. І через тиждень вона оддала «богові душу»...

Це було так недавно. Тільки три роки тому, а видається, що цього не було зовсім. Що це був тільки страшний сон. Тямлю, як сьогодня. На дворі танув сніг і в повітрі пахло обновою.

— Сину, сину! Ти не знаєш. Ти не розумієш ще цього... Виростеш, тоді дізнаєшся. А твоя матуся була така подібна до тебе... Сину, сину! Це було так недавно... Тямлю, як сьогодня. На дворі танув сніг і в повітрі пахло обновою...

Київ - Шулявка, 13. II. 1922.

КНЯЖНА.

Присвячую пролєтарському поетові
Миколі Тарновському.

Революція чудовий коваль. Вона вміє так насталити найчутливіше серце, що воно стає тверде, як камінь. Ось хоч би зі мною. Вже змалку ненавидів я насильну смерть, не любив зброї, ані війська. Та вибухла революція, схопилися в смертельних обіймах два табори людей. І я, з своїм ніжним серцем, став до одного з них і закрутився в хаосі боротьби. І згодом, мої тонкі почування згрубіли, серце закам'яніло. Я співав гімни червоному терору і спокійно дивився на смерть людей. Так спокійно, ніби оглядав давно відомий, нудний краєвид. А часто думав в таких ментах: чому в нашій революції не вживають гільотин? Це ж така практична й дешева машина: не витрачається куль.

Та одно тільки залишилося мені в серці з давніх, дореволюційних часів. Це — невилічима моя хворість — люблю дивитися на жіночу красу. Дивитися годинами, днями, тижнями. Тільки дивитися й милуватися нею. Бо ніяке сотворіння на світі немає стільки вродженої краси в мові, русі і поведінці, як жінка. Судіть мене, як хочете, але я буду боронити цю думку. В мене немає гріхів перед революцією, і ця хворість ніколи не завела мене поза межі, де забуваються ідеї.

Кількалітня безупинна боротьба зробила з мене молодого старця. Мені добігає двадцять четвертий рік,

а моє волосся вже посріблене сивиною і заранні лисини врізались двома стежками від чола до гори. Як дивлюся на себе і на своїх товаришів, то пригадуються слова, сказані (не тямлю ким) в часі французької революції: «О, революціє! Ти зробила наших юнаків дідусями!» А все-таки, десь в куточку закаменілого серця, жевріє ніжне почування — хворість, яке було ще тоді, як я був 17-ти літнім хлопцем. Тіло старіється, а це одиноке почування вічно однакове, вічно молоде.

Про мою хворість знають всі товариші, і я маю не мало клопоту з нею. Найбільшим моїм ворогом є Савчинський, званий Ледяник, вірний товариш по праці і друг. Він справді кам'яна людина. Такий холодний до всього, що пригадує мені вічні ледяні шпилі найвищих Альп. Його ніщо не зворушує, ніщо не хвилює. Дев'ятилітня тяжка каторга до революції вбила в ньому найменчу людську ніжність, хоч я дуже сумніваюся, чи вона була коли-небудь у нього. Він ніколи не оповідає про своє минуле, бо як сам каже: «ніякої історії не признаю». І я часто заздрю йому. Його вдача зробила з нього витриманого, твердого й непохитного революціонера. Я біля нього почуваю себе маленьким учнем.

Хочу повідати одну з багатьох пережитих в революції подій. Не знаю, чому росповідаю саме цю пригоду, а не іншу. Можливо, що й тут має своє окреме значіння моя хворість.

Я не помиляюся, коли кажу, що між всіма сьогодняшніми людьми панує одно дивне поняття. Скажеш слово «царівна», «княжна« або хочби «графівна» й — мімоволі — кожен в своїй уяві малює собі її незвичайною красунею. Обов'язково «царівна», чи «княжна» мусять бути не земської краси. Думаю, що цьому винні казки матерів, які в наших дитячих літах росповідали фантастичні оповідання про «царівен» на шкляних горах, або «княжен» в забутих замках. І звичайно мати описувала царівну чи княжну, що вся вона в сріблі-золоті, а сама гарна-гарна, як янгол. Біленька, як сніг, а волоссячко золоте... Яке щастя, що матері в майбутньому не будуть забавляти дітей такими нісенітницями!

Признаюся, що таке дивне поняття було до революції і в мене. Я зі всеї душі ненавидів «царівен» і «княжен», як дітей моїх ворогів, а все-таки несвідомо шанував їх за красу і нелюдські прикмети, хоч ніколи не бачив їх. Мені видавалося, що дочки золотих салонів зовсім інші люде, як хто-будь з нас смертних. Чудне, але правдиве.

Та за революцію пізнав інше. Часто доводилось бачити цих казкових богинь краси — з крови і кости, княгинь, княжен і княженят. І як же я зневірився! Входить до кімнати висока суха, як драбина жінка, з пожовклим, видовженим обличчям і починає перш за все жиботіти по-французькому. Який дешевий гонор! І не знаю чому, скільки не бачив я тих княгинь і княжен, всі вони були високі, сухі, погані і такі дрібні та обмежені, що гидко було дивитися на них. А може це тільки в нашому краю розводились такі аристократичні звірі? Я не знаю, — не бував ніколи по закордонних салонах.

Може чудно здається декому, що революціонер береться оповідати про княжну. Признаюся, що я нікому ще не росповідав цієї цікавої історії,в якій я відіграв не другорядну ролю. Справа не так в княжні, як в дивній події, що тісно звязана з нею. Сьогодня я, перевертаючись в ліжку, мимовільно пригадав собі її, і ось прийшла охота списати все на папір. Хоч не знаю, чи зможу докінчити. Мене так все дражнить, так болить. Лікарі кажуть, що це звичайна недуга нервів від надмірноїількалітньої праці. Та я знаю, що це щось більше за нервову хворість. Бо хто з нас сьогодня має здорові нерви? Всі ми скалічені, всі нервозні.

Це було в осени 1918 року. Революційне військо посувалося так швидко за розбитим ворогом, що наш відділ не міг ніяк його дігнати. Широкі простори мальовничої України віддихали вільніще і, зморений гетьмансько-кайзерським терором, народ вітав нас зі сльозами радости на очах. Наше військо єдналося з трудовими масами, повстанцями, і ми гнали білогвардійських недобитків, як отару овець.

Смеркало, як наш відділ під'їздив до великого села на Волині. Село славне з давніх-давен своїм паном, князем Баккартом. Це був оригінальний пан. Селяне боялися його, як огню і вірили, що князь живе у великій приязні з «нечистою силою». Тільки в дуже великій потребі з'являвся який небудь селянин на замок князя і то обов'язково з свяченим зіллям, зашитім в мішечку на шиї під сорочкою. Вся служба князя була чужа привезена з далеких губерень, а двоє хлопців були навіть чорні. Люде тихцем говорили, що князь привіз їх з землі «нечистого», та що вони темні духи, які сторожать добро й життя страшного пана.

А сам князь був звичайний, розбещений роскошами пан, що шанував тільки царя та бога трошки (для форми). На Волині було в нього декілька більших маєтків. Але головні прибутки він діставав з власних цукроварень в Манджурії й Китаю. Цілими роками пропадав за кордоном і повертався все з великими збірками старовинних картин, приладдя та ріжних коштовних річей, зібраних з усіх кінців світа. Його замок був одним величезним музеєм і мав небувалу вартість. Манджурські та китайські робітники продавали свою тяжку працю за марну платню і своїм потом та кров'ю прикрашували замкові кімнати князя Баккарта на другому кінці світа.

Князь був гордий, як пристало на ката працюючих. Він ніколи не глянув привітним оком на нікого і ніколи не відповідав на вітання селян. Селянин був для нього безцінним волом, на якого не варто навіть плюнути з пухкого розового панського рота. Як поводився він з жінкою, дочкою і службою, ніхто не міг сказати, бо ніколи не бачив. Замок був страшною таємницею для села і всеї околиці.

Для нас князівське цінне гніздо мало велике значіння. В нас були відомості, що в замку, під проводом молодої княжни, близької подруги прогнаної царської сім'ї, працюють голосні вороги революції і кермують всею контр-революційною роботою на Вкраїні, а навіть в Росії. В цьому дуже допомагали їм легенди про замок і замковий режім. Стороння людина не могла ні в якому

разі дістати службу в замку, а навіть переночувати. І це був може одинокий двір на Україні, якого не рушила рука оп'янілої революцією селянської маси.

Наш відділ одержав наказ негайно прибути в село і перешукати замок. Ми сподівалися накрити в ньому цілий «штаб» контр-революції, що заскочений нечайним і швидким державним переворотом, не мав змоги покинути свою «фортецю».

Від селян довідались ми, що наше військо не було ще в селі, але були чутки, що воно вже давно пройшло вперед. На наш запит, хто живе в замку, старенький дідусь побілів, перехрестився, тремтячи, і невинно здвигуючи плечима, прошепотів:

— А бог святий знає... Бог святий знає...

Вечоріло, і нам не можна було гаяти часу. На велике здивування селян наш відділ поскакав підтюпцем до замку, що сірів за селом на тлі чорного лісу. Майже 24 години ми, не спочиваючи, їхали тяжкими, розмоклими шляхами і були так перетомлені, що ледве трималися на конях.

Під'їзджаючи широкою алеєю італійських тополь, ми стануди перед замкненою брамою «страшного» замку. Частина відділу обсадила всі виходи довкола двору, а друга чекала біля воріт. На наш грюк довго ніхто не відкликався. Мертва тиша панувала довкола. Тільки недалекий ліс шумів свою монотонну пісню.

Врешті, по довгому грюканню прикладами рушниць, почули ми чийсь довгий кашель за високою брамою.

— А гей! Хто там? Відчиняй!—закричав один з нас.

Тиша.

— Чуєш ти! А то розіб'ємо браму!

Знову закашляв хтось зараз же за стіною.

Ми ждали у великій нетерплячці, але ніхто не відгукався. Розлючені вояки почали гатити з усієї сили прикладами в браму. І аж тепер закричав дзвінкий — жіночий голос, повний злости й образи:

— Хто сміє?

— Відчиняй, побачиш! — відповіли наші.

— По чийому наказу? — питав той же гострий голос.

— Скажіть, хто ви? Я сама і боюсь пускати під ніч невідомих людей, — донеслося з-за брами.

— Так ми самі впустимо себе, — спокійним голосом сказав Ледяник і по хвилі додав. — Відчиняйте, а то будемо ламати двері!

Мент тиші й напруження. Нараз двічі клацнув замок і брама повільно відчинилася. Стомлені коні рушили з місця, але на воротах станула висока жінка в довгому чорному вбранню і — дивно! — У вечірніх присмерках яскраво вимальовувалась її голова з білим, як сніг волоссям.

— Ви хто такі? — спитала коротко й гостро.

— Скажемо там, — кинув Ледяник і вдарив прутом свого буланого. Жінка відступила назад, і ми в'їхали до великого подвірря.

Неначе в сні, неначе в казці блукав я роскішними залями князівського замку. З кожного кутка дивилися божевільними очима дивні-божки з китайської порцеляни і болісно-сумно стежили за мною безсмертні грецькі постаті з білого мармору. Фаянсовий посуд заповняв заглибини в різблених стінах. Перед очима маячіли дивної краси фрески, килими, зброя. Праця старинних персів, передвічних арабів, буйних бедуїнів і індійців. Твори мозолястих рук цілого світа. Твори племен і народів, яких кількадесять тисяч князів, графів і «святих отців» повернули в покірливу череду робочих волів.

Ось величезна бібліотека. Десятки — сотні тисяч томів. Дрімають людські думки, припорошені порохом в гебанових полицях. І ніхто їх не бере, ніхто не рушить рукою. А притулене до замкових мурів село живе-переживає цілі покоління в неймовірній темноті.

Страшенна ненависть і злість охопила всього мене. Я заскреготав аж до болю зубами. Динамітом висадити це все! В повітря витончену, роскішну панську культуру! Нігтями поздирати коштовні фрески! Бо на них не фарби, а кров; кров мільйонів! Кров'ю замазати чудові різьби! Кров'ю сполоскати лискучу підлогу! Заповнити оці мертвецько-тихі залі стогонами недобитих катів

і вереском повстанців, колишніх вільних рабів князівського села!!

О! Я чудово розумію тепер психолоґію маси! Я не дивуюся, чому наш ворог боїться так юрби. Бо юрба, це — динаміт! Вона пізнає свою кров на найкращих фресках...

. . . .

Висока пані в чорному вбранню і з білим волоссям на голові стояла біля столу в просторій їдальні і чорними очима пронизувала холодного Ледяника. Це була 35-літня жінка, невродлива — навіть погана, далека родичка самого князя. Їй було страшенно ніяково стояти і відповідати на запитання Ледяника, простого чоловіка в шкіряній куртці та робітничому картузі. Вона намагалася тримати себе гордо й відважно. Та її хвилювання зраджувало переляк.

— Так ви ручаєтесь головою, що в замку крім вас немає живої душі? — питав Ледяник.

— Є ще стара бабуся ключниця...

— Більше нікого?

— Більше нікого.

— Ви знаєте, що чекає вас тоді, коли ми знайдемо ще-когось?

Вона спустила вії й мовчала.

— Повісимо на першій тополі! — рівним голосом віддекламував Ледяник.

Біла пані піднесла раптово голову, зморщила чоло і прикусила долішню губу. Образив її «хам».

— Слухайте, біла княгине, — озвався з глибокого фотелю доктор Шибай, що з вибухом революції кинув свою медицину і пішов на барикади зі зброєю. — Ми запевняємо вас, що з замку не вийде протягом ночи ніяка жива істота. А ранком ми перешукаємо вашу фортецю. Присягаюсь вам, що ми вміємо шукати, тому раджу не таїти нічого...

Біла княгиня з кривою посмішкою одвернула обличчя. Допит був скінчений. Привели стару ключницю. Вона була на диво спокійна і відповідала на все, не надумуючись.

— Ціле літо сиділи в замку якісь пани, високі пани. До них приїздили ріжні люде. Сам князь ще весною виїхав з панею до Варшави чи до Парижу. Куди виїхали молоді пани і коли, вона не знає. Перед тижнем були ще в замку. «Ясна панна княжна» перед двома днями пропала кудись. Біла княгиня побивалася за нею цілий день і навіть плакала. Вся служба розбіглася. Вони раді, що вирвалися з замку. Більш нічого не знає і не може сказати. Має тільки велике горе. Одинокий син Ясь не повернувся з війни. А може прийде тепер? Вона кожного ранку і вечера молить з «коронкою найсвятішу матір божу з Ченстохови». Може поверне її любого Яся...

З надвору долітав гомін наших товаришів. Вони сторожили замок. Розвели серед двору ватру і грілися, а деякі варили вечерю. І серед понурої, осінньої ночі князівський замок в освітленні багаття — видавався зачарованим палацом серед непроходимої гущі.

Всі постановили не спати цілу ніч. Під прикриттям ночі в цих мурах можна сподіватися всього.

В напів-темному коридорі ми зустріли Володислава Узіка. Ходив по панських кімнатах і шукав фортеп'яну. Музикальна чеська вдача! Він до того любив фортеп'ян, що згодився б возити з собою на коні, коли б тільки він був менший.

З гамором та галасом пішли цілим гуртом шукати роялю, а радше, щоб прогаяти ніч. Відкривали двері ріжних кімнат і освітлювали на мить нудно-жовтим світлом воскової свічки. Кімнати фіолетні, розові й білі. Мебля роскішна, дорогоцінна і проста. На стінах полинялі і потріскані від давности портрети поважних голених людей, найбільше у військовому убранню.

Одна кімната «військова». На стінах портрети бувшого царя, цариці і царенят та історичні картини боїв. Над дверима великий, чорний, двохголовий орел в золотій короні і в авреолі зброї. В шафі де-кілька офіцерських одностроїв. Напроти писарьскаго столу розвішана карта Европи і на ній відзначено малими прапорчиками фронт імперіялістичної війни. Білі прапорчики означають російське і французьке військо, чорні німецьке,

турецьке і болгарське. Прапорчики застряли під Тернополем і в Льотаринґії.

А ось невеличка біла, як сніг, кімнатка. Білі стіни, біла мебля, біла постіль. Над ліжком де-кілька фотографій. На столику змарніла китиця жовтих троянд в розовому флаконі, дорогоцінна порожня скринька, мережана старою мозаїкою — і в чорних генабових рамцях портрет царської родини в терновому вінку. Найбільшу увагу приковують до себе дві картини: одна — (на протилежній від ліжка стіні) постать молодесенької дівчинки, що раннім-ранком вийшла до річки купатися. Молоде тіло тремтить від холоду, вітер пустунець розвіває ясносяйне волоссячко, а вона — закрила малими рученятами не дозрілі груди і вагається хвилинку: чи скочити у воду, чи почекати сонечка?

А друга над ліжком. Це картина мадонни в блакитній плахті, що задивлена на свого сина, плаче. Безмірна туга на вродливому обличчі матері, а в очах і любов і журба. Маленький синок спить тихим сном біля грудей скорбної матері і навіть не чує, як на його рум'яне личко падуть тихі сльози. Він посміхається крізь сон...

Це була кімната молодої княжни.

Ми відчинили тяжкі дубові двері й увійшли до бібліотеки. Тхнуло шкірою, порохом і ще чимсь неясним, невловимим, що нагадувало дух старого, заплíснілого паперу. Яке ж було наше здивування, коли ми побачили біля високих полиць нашого ж Ледяника, що зігнувшись над столом переглядав книжки. На наш гамір він підвів голову і, примружуючи очі, намагався роспізнати нас у сутінках кімнати.

— Що це ти, Ледянику, на вченого подався? — спитав хтось з гурту.

Ледяник пробурмотів щось під ніс і аж по хвилі сказав:

— А я й не знав, що на світі є такі книжки... — і спокійно перебірав грубі томи далі.

Шибай і Узік кудись вийшли, і ми без них подались в дальші кімнати.

На роскішній веранді, позолоченій диким виноградом, деякі з наших в своїй розмові хотіли відтворити картину князівської забави. Ось там, в лискучій залі розливалися звуки музики, шамотіли шовки панянок. А тут, заховані в тіні винограду, відпочивали закохані (на один вечір) пари . . .

. . . .

Було перед північчю, як до бібліотеки привели наші вартові молодого парубка, що служив до недавна на замку. Він ховався на селі, та коли почув, що в замку розсташувалися червоні, прийшов. Від нього довідалися ми, що ціле літо справді приїздили і від'їздили ріжні «паничі», яких називали паном полковником, капітаном, а навіть генералом. З ними все ходила і довго балакала молода княжна. Куди виїхали всі ті пани, він не знає, але що сама княжна захована певно в замку, це він знає. Він бачив перед трьома днями, як біла княгиня шепотіла щось княжні на веранді і давала чорну скриньку. Обидві увійшли до великої залі і княжна не виходила вже звідти. Він навмисне підглядав, але вона не виходила. На другий день ранком біла пані плакала і росповідала всім, що княжна десь пропала. Навіть післала службу шукати її в лісі та на селі, але служба більше не повернулася. Він радить перешукати добре замок, а птиця попаде в руки.

Ледяник видав наказ — зміцнити варти і нікому не спати.

Нашу розмову перервали дивні звуки музики. Спершу не можна було розібрати, що це за інструмент. Звуки далекі, придавлені, росколисані. Видавалося, що вириваються з-під землі, то знову, що вітер заносить їх з недалекого лісу. Раз притихали, потім зривалися гучними акордами і знов завмірали. Якось таємно і трівожно неслися вони по княжих кімнатах. Ніби викликали, ніби чарували когось. Дивна, назабутня музика серед глухої північи в покинутих мурах. Ніби фантастична казка бабусі в дитячі літа. Проста, цікава і гарна.

Якийсь час ми всі стояли, як вкопані, і слухали ча-

рівних звуків. Навіть Ледяник підвів голову від книжок і застиг в зігнутій поставі.

Зойкнули — застогнали останні акорди і німа тиша заповнила всі кімнати.

— Хто грав? Де? — питали ми один одного і озиралися довкола залі.

— Десь близько, за стіною. Тільки де саме?

За чорною книжною полицею щось грюкнуло і з-за неї вихилилася мала постать короткозорого Шибая.

— Братва! Ви тут? А ми з Узіком насичуємо спрагнену душу музикою. І грає ж гад! Ось — чуєте? Буря! Громи! Бетговен!

Ми не встигли й роспитати, де грає Володислав, як знову застигли, прислухаючись. Шибай махнув на нас рукою і на вшпиньках пішов поза чорну полицю. Ми за ним.

За бібліотекою, в самому кутку, були непомітні, врізані в стіну, двері, потім темний коридорчик і невеличка, вся чорна кімната. Чорні стіни, чорні канапи, чорнє меблі, чорний фортеп'ян. Тільки над самим фортеп'яном, на малій поличці, білів людський череп. Вгорі, під самою стелею, виднілися малі віконця в заглибинах товстого муру.

Щось таємне, дивне і разом поважне наповняло цю дивну кімнату. Щось неясне, божевільне і тяжке. Що саме — ніхто не знав. І по правді сказати — по мойому тілі пробігли мурашки. Не з переляку, не з дива, а з тої таємничости, що наповняла чорну домовину — кімнату. І всі ми, якось ніяково почували себе в ній.

Тільки один Ледяник оглянув стіни і обстановку, сплюнув на бік, муркнув під ніс на знак здивування: «фу ти чорт»! — і сів байдужо на чорне крісло.

Володислав Узік, ніби відчуваючи, що його музика заважає нашому здивуванню, перестав грати.

— Що ж, товариші? і смішно і дивно. Правда? — спитав він, повертаючись від фортеп'яну на рухомому стільці.

— І була комусь охота ховатися в таку домовину, — промовив хтось за мною.

— Панські забаганки. Плоди роскоші, — мурчав Ледяник.

— Забаганки, як забаганки, — озвався Узік, повертаючись до Ледяника з такою міною, ніби це не новина для нього. — Я високо ціню того, хто заховувався в цій чорній кімнаті і шукав розради та забуття далеко від людей і життя. В нас на заході...

— Товариші! — перервав Узіка Шибай. Ось цей череп був колись живий, тобто, я хотів сказати, що він був головою, котра думала, хиталася. Було обличчя, що смутилося і сміялося. Були очі...

— Невже це правдивий череп? — питав хтось з гурту.

Шибай оглядав округлу білу кість в руках і його мала постать, при жовтому світлі на тлі чорної стіни, видавалася чимсь незвичайним і далеким від життя.

— Череп жінки, — промовив по хвилі. — Молодої жінки...

Чомусь ніхто в цій хвилі не ворухнувся з місця. Тільки один Ледяник зашарудів своєю шкіряною курткою, підійшов до Шибая, взяв у руки череп і почав уважно розглядати.

— Молодої жінки, кажеш... Гм...

Він перевернув череп і на худому обличчі блиснула ледве помітна усмішка.

— Ви знаєте, з цього черепу можна зробити прекрасну цукорницю — додав по хвилі і засміявся. Та сміх його був якийсь дерев'яний, неприродний і видавалося, що Ледяник в наших очах хотів навмисне бути орігінальним. Тому й сміявся.

Я озирнувсь по товаришах — і дивно! На обличчах всіх мені видалася одинакова-дивна — усмішка. Усмішка непріємного почування, болю і ще чогось неясного, жалісного. Усмішка, що застигла і не розплливалася.

Мене цілого охопило ніколи небувале почування. Легке тремтіння і шум в голові. Я почував, що ноги мліють, а по тілі спливає солодка, лінива втома. Механічно опустився на поруччя вольтерівського крісла і понурився в ньому, ніби по важкій фізичній праці.

Прикру мовчанку перервав знову Ледяник.

— Ех, баби ви, баби, та й годі! — сказав піднесеним голосом і почав проходжуватись тяжкими кроками по чорних килимах — Побачили череп і опустили носи. Революціонери! Фу ти чорт! Мокрі кури — ось що!

І він ще довго мурчав сердито під ніс прохожуючись поважно, грузно.

Шибай поставив череп на давнє місце і сів спершись на фортеп'ян.

Узік винувато глипнув на Ледяника і повернувся до клявіш. Інші товариші намагалися тримати голови високо, бути байдужими, кашляли і курили багато.

— Північ минула, братва,—так давай заграємо нашій пані баркаролу,—крикнув Узік і вдарив перші акорди.

— Баркаролу! Баркаролу! — ніби чекали на це, крикнуло відразу декілька голосів і в кімнаті заметушились, ожили.

— Баркаролу! Баркаролу нашій пані! — кричав хтось над моїм ухом.

А я сидів з похиленою головою в глибокому кріслі і всіми силами намагався пізнати себе. Що сталося зі мною? Чому так тяжко піднимаються груди? Ну так ясно ж! Кілька ночей не спав, товкся мокрий і перемерзлий на коняці... Звичайно втома... Спати хочеться... До того цей замок і череп. Таємниці, несподіванки. Що за таємниці? Божки, роскішні кімнати, килими, картини і біла княгиня? Фу ти чорт, як каже Ледяник: баба та й годі!

Ну, череп... Чи один череп бачив я? А скільки власною рукою росторощив їх? З усеї сили прикладом рушниці, аж мозок оприскував мене. Ось, хоч би там — на барикадах київських вулиць... Або...

...Що? Баркарола? О! Чую, чую! Хлюпоче вода, б'ються весла...

...Пливем, пливем...
Пливем, пливем...

Звідки ця пісня? Зараз, зараз...

...А вітер все за на-а-а-ми —
За на-а-а-ми...

Так, так... Що за роскіш!

...Пливем, пливем...
Пливем, пливем...

Куди пливем? В місяшному сяйві води срібні... Гойдаються хвилі, гойдається човен... А вітер все за на-а-а-ми, за на-а-ми... А вона біля мене... Вона... Хто вона? Вона!...

Так, так!

...Пливем, пливем...
А вітер все за на-а-ми,
За на-а-ми...

Я підвів голову і п'яний від росколисаних, ніжних звуків запримітив, що гойдаюся в глибокому кріслі. Мимоволі кинув очима на череп на темному тлі стіни — і щось далеке, давнє й знайоме пригадалося мені. Що саме? Ну що? Не тямлю. Щось знайоме, рідне і таке далеке.

Так-так... Срібні води, срібний місяць, я і вона...

Ось той череп, що вибалушив на мене свої чорні ями колись очей. І та чорна прогалина, де був ніс. І вишкірені зуби... Бррр...

Ось де віч-на-віч — смерть і життя! Мертвий череп і живі люде. Життя і звичайний кінець його. Одна голова... ні, не голова, а білий череп — кість. А колись це була може чудова голівка. Чорне волоссячко і обов'язково блакитні очі. Так! Блакитні очі! Як блакить неба. І оксамитне — м'ягке личко... А дві низки зубів, що блищать, прикривали тонкі губи...

А зараз це все — тільки одна кість. Мертва кість. Білий череп, темні ями очей і носа, і вишкірені зуби...

А колись вона, оця голівка, любила так слухати музику, сміятися, зітхати. Колись може такі самі молоді люде, як ми, пропадали за нею і мріяли про один — єдиний поцілунок тонких губ... А зараз — ось маєш! На! Цілуй, скільки хочеш! Можна кожному... Ха-ха-ха-ха...

І хто вона? Звідки?

Таємниця таємниць.

Для неї баркарола. Що за іронія! Ха-ха-ха-ха ... Закаменілі в нас серця. Жорстокі ми і грубі ...

...Пливем, пливем ...
Пливем, пливем ...

Так, так, Володиславе! Росколисуй — дужче, ще дужче ...

Щоб буря звіялася, щоб човен кидала ...

Бо ми ...

Пливем, пливем, пливем ...
А вітер все за на-а-а-ми —
За на-а-а-ми,
За на-а-ми ...

Так, так, Узіку! О, як я люблю тебе за ці ніжні звуки. Росколисуй ще дужче, ще дужче! До сердця глибше! Так-так ... Так-так ... Бо ми пливем ... .

Не знаю, як довго сидів я похилений в свойому кріслі, заколисаний баркаролою. Знаю тільки, що, як я підвів голову, в чорній кімнаті було тихо. Але голова була така тяжка, що я не в силі був здержати її й схилив знову. Через якийсь час розбудив мене з задуми підозрілий шепіт. Я повільно підвів голову і прислухався. Мої очі зупинилися на восковій свічці біля фортеп'яну. Потім — потім мимоволі я глянув на череп. І мені видалося, що в його темних ямах очей блиснули вогники. По тілі блискавкою пролетіли мурашки, і серце забилося хутко, трівожно. Хотів підвестися, але тіло не слухало. А череп тихо грюкнув на поличці, і я виразно побачив, що він піднімається до гори. Кудись понад поличку, під стелю. Я закрив очі.

Небувалий, божевільний переляк охопив мене ціпко і я перший раз в життю почув себе безсилим, безпорадним і страшенним боягузом. Спершу думав, що це сон і відкрив очі, щоб розбудитися, перестати мучитись. І широко, як тільки можна було, відкрив їх, та глипнув на череп. Глипнув і задеревів. Черепа на поличці вже не було, а замість нього спускалася на фортеп'ян жива дівчина, в білому — довгому убранню. Я виразно бачив її малі ноги, що шукали опори. Потім її струнку постать і прекрасне обличчя вповите глибоким смутком. Довге—

чорне волосся росплпвалося по плечах, а блакитні, (тямлю добре!) блакитні очі, нерухомі, кам'яні, — дивилися просто на мене. Вона стапула на покрпвалі фортеп'яну, зітхнула, протягла руки, піби будилася зі сну і знову глянула на мене.

Я чув, що холодний піт облив мене цілого і що я тремтю. Тямлю, що права нога моя нервово підскакувала і від неї рипіло вольтерське крісло.

Таємна дівчина похитала головою, потім порушила губами. Цікаво, що всі її рухи я швидче бачив і аж по хвилі пізнавав. Вона хитала головою, і я бачив це, але аж пізніще моя свідомість схоплювала й розуміла цей рух. Очі бачили, — свідомість спізнювалася.

Уста дівчини заворушились. По хвилі тільки зрозумів, що уста ворушаться. Зовсім так, ніби в темну ніч ви бачите вибух гармати. Спершу тільки вогонь, а пізніще гуркіт.

До моїх вух долетів тихий — придавлений голос.

—Ти тут? А я чекала на тебе...

І вона тихо, нечутно сіла на краєчку фортеп'яна. Прекрасне обличчя було все ще кам'яне, без найменшого здрігання м'язів.

— Я чекала на тебе цілими роками. І ти прийшов. Я знала, що ти прийдеш... — півшепотом говорила вона і її голос аж тоді доходив до мене, як уста переставали ворушитися.

— Ти боїшся, правда? — питала і не зводила з мене своїх блакитних, застиглих очей.

Я мовчав. Хотів був спитати, хто вона така, та не міг видобути слова.

— Слухай, — говорила, не рухаючись з місця. — Я перш за все хочу подякувати тобі за те, що ти один не сміявся з мене: Ти один не сміявся... Хоч я така ж, як ви всі. І в мене колись палало серце любов'ю до нещасних і голодних. І я колись кидалася в пекельну боротьбу. Так, як ви всі зараз. Та ти не вір. Не вір в те, у що ти зараз віриш. Розумієш. Не було і не буде на світі того, чого ви хочете. Бо життя це — ярмарок. Хто дасть більше, той купить. Хто захоче, — знищить його. І не-

має на світі людей. Є тільки кодло. Погане двоноге кодло найпідліших сотворінь. Розумієш? Всі ті, за долю яких ви боретесь, задавлять вас. Задушать. Чуєш? Втоплють у вашій власній крові. Продадуть.

Я знаю. Я боролася теж. І впала в борні. І моє тіло огризали собаки на парижських вулицях. Потім мою голову, тільки голову, взяли на ярмарок і продали. І голова моя мандрувала. Переходила з рук до рук, аж опинилася тут.

Я тобі кажу: всі ваші голови, ваші білі черепи поскладають ще в музеях і вороги ваші показуватимуть їх вашим дітям, як пам'ятки крівавої росправи над збунтованим бидлом. Чуєш? «І твою голову!»

Вона говорила далі, та я вже не слухав. За час її мови прийшов до себе, намагався всіма силами переконати себе, що це сон, не дійсність. Я пробував кричати, та голос не виходив з мене. Хотів підвестись, але тіло було мертве. Мимовільно підніс руку, щоб протерти очі. І права рука піднеслася.

— Ти не віриш мені? — питала дивна дівчина. Я знаю, ти не віриш. Я бачу твої думки. Ти хочеш стріляти? Стріляй! Тільки, коли навіть ти будеш стріляти в мене, то хто ж не буде?

Я швидко вхопився за револьвера і вимірив у неї. Хвилинка напруження. Дівчина без найменшого руху прошепотіла:

— Тільки міряй в голову. Просто в голову.

Я стрельнув і спустив руки. Неначе тяжкий камінь впав з моїх грудей. Вже хотів підвести голову, щоб глянути на фортеп'ян, як чиїсь міцні руки схопили мене за рамена. Ї я рванувся з усеі сили вперед.

— Ідіот! Що з тобою? — почув я різкий голос Ледяника.

— Заберіть револьвер, а то він нас постріляє, — кричав хтось над самим ухом.

Я ростулив очі і випростався.

— Що з тобою? — питали всі.

— В кого стріляв?

— Вона! Вона! Ось тут! — крикнув я і кинувся до фортеп'яну.

Мене знов схопили і силою повалили на землю.

Я бачив і Ледяника, і Узіка і інших товаришів, та все це ніби у сні. В грудях щось душило, а очі мої видавалися величезними очицями передпотопної звірюки.

Коли я підвівся на руки, біля мене крутився з намоченим в холодній воді шматтям Ледяник. Шибай тримав мені руку і спокійним голосом пояснював здивованим товаришам:

— Звичайна втома і нервове росторсання.

За допомогою Узіка я підвівся на рівні ноги і протер очі.

— Дурацький сон, — прошепотів і мимоволі глянув на чорну поличку, де був череп. Глянув і — знов мороз перебіг по тілі. Череп був росторощений на двоє. Одна половина лежала на давньому місці, друга на фортеп'яні. В чорній стіні над поличкою білів знак від моєї кулі.

На дворі світало, як я вийшов на широку веранду дихнути свіжим повітрям. Було тихо, вохко і лячно. Я прохожувався хуткими кроками, прислухався до шелесту сухого листя дикого винограду і намагався відтворити картину мого сну. І чи це справді був сон? Я переконаний, що сон, і всі так думають.

* * *

Всі наші пошукування були даремні. Ми перешукали з великою старанністю всі кімнати замку, і навіть пивниці й обору. Біла княгиня ходила за нами слідом і не переставала запевнювати, що княжни в замку немає. При цих словах вона все втирала білою хустинкою очі.

Ледяник був спокійний, але скроні йому тремтіли. Він морщив чоло і думав щось.

Коли ми переходили великим подвіррям з обори до замку, до нас підійшов парубок, що в ночі прийшов з села, глянув боком на білу княгиню і шепнув щось

Ледяникові. Той ще більше зморщив чоло і похитав головою.

— Тепер поведіть нас на горище. — сказав він в сінях до білої пані.

— В мене немає ключів, я зараз принесу, — слабим голосом відповіла вона і її обличчя ще більше збліднло, а губи непомітно затремтіли.

— В кого ключі? — питав гостро Ледяник.

— В моїй кімнаті, — була тиха відповідь.

Узік з старою ключницею пішли по ключі.

Горище було закидане старими списаними бухгальтерськими книгами, в'язками газет, рамами, старими меблями й лахміттям.

Ми уважно перешукали кожний куток та вистукували стіни. Але нічого підозрілого не знайшли.

Нараз Ледяник позвав білу княгиню до себе. Він при допомозі парубка відкидав старі меблі й лахміття від стіни кутової башти і пробував запорошені та забиті невеличкі двері.

— Тут що?—спитав коротко і зміряв грізно княгиню.

— Не знаю. Я ніколи тут не була, — відповіла вона, не дивлячись на нього.

Принесли сокири і почали відбивати двері.

Нараз біла княгиня захиталася, ще більше побіліла і впала.

Mon dieu, mon dieu!*) — простогнала і затіпалась в голосних риданнях.

— Бийте двері! — крикнув Ледяник і в його очах блиснув огонь.

Сокири загрюкали з такою силою, що аж біле вапно сипалося з стіни. Ледяник відривав дошки і з його руки текла кров.

Порох, грюкіт, тяжкі віддихи людей і ридання білої пані наповняли горище.

Дошки виломані. Ось Ледяник відриває останню. Вже видніється світло — там кімната. Кілька това-

---

*) По французькому значить: Боже мій, боже мій!

ришів кидаються до середини. Нараз крик де-кількох голосів, потім вистріл і знову крик.

— Princesse! *) — не своїм голосом закричала біла княгиня і почала кусати руки.

Я кинувся до дверей і побачив таку картину. В малій — напівтемній кімнатці, низькій, запорошеній і порожній, Ледяник і Узік боролися з кимсь на землі, застеленій соломою. Біля порога Шибай розривав одяг Воронова, раненого в праве плече і перевивав відірваним рукавом рану.

Потім все втихло. Я чув тільки, як Ледяник задиханим, але грізним голосом крикнув:

— Відвести в долину обох і тримати за міцною охороною! Узік відповідає за них.

Я поміг зійти раненому Воронову на долину і з цікавости почекав на Ледяника у вітальні. За хвилю привели білу княгиню і молоду княжну. Я глипнув і остовпів. І нервова мурашва росплилася по всьому тілу. Замість княжни, побачив перед собою таємну дівчину, що з'явилася мені в ночі в чорній кімнаті. Вона глянула на мене холодніми блакитними очима, та я не витримав її погляду і безсило впав в глибокий фотель.

— — — — — — — — — — — — — — —

Ще того дня наш відділ з арештованими прибув до найближчого губернського міста.

. . . .

Суд був короткий і прилюдний. Знайдені в башті документи і переписка з «великими князями» та відомими ворогами революції, ясно висвітлили всю роботу 26-літньої красуні — княжни. Вона сама призналася до всього.

І революційний трибунал засудив її до найвищої кари: розстрілу. А білу княгиню за обман на два роки примусової праці.

Засуджені по перечитанню присуду зайшлися голосними риданнями.

— — — — — — — — — — — — — — —

---

*) Княжна.

Вже вечоріло, коли я прийшов до тюрми на контроль варти. Узік, що був в той день начальником, росповідав мені, що засуджена княжна не приймає ніяких харчів, постійно плаче і просить кожного вартового покликати до неї начальника.

Я позамислився. Нестримне бажання побачити ще раз княжну, охопило мене цілого: на другий день мав бути виконаний присуд. І я згодився піти з Узіком до її камери.

Як тільки ми вступили, вона схопилась з ліжка і хвилинку дивилась на нас своїми чудовими очима. Мені в тій хвилі пригадалася фантастична постать дівчини зі сну, і я (щоб забути) силуваним — різким голосом спитав:

— Чого вам треба від нас?

Княжна склала руки, як до молитви, і, здержуючи ридання, прошепотіла:

— Помилування. Більше не буду...

А я дивлячись на неї, думав: Чи вона, чи не вона була тоді в ночі в чорній кімнаті? І чому саме її обличчя бачив я ? Чи це був сон, чи дійсність?

Узік пояснив, що її доля вирішена і присуд замінений не може бути.

Вона впала на ліжко і схопила чорне волосся руками.

А ми вийшли з камери.

— — — — — — — — — — — — — — —

Того вечора я був неспокійний. Правда, я мовчав, але Ледяник, що жив зі мною на одній квартирі, запримітив це і радив лягти в ліжко. Та мені не хотілося спати. Я довго писав свій щоденник, а потім читав дещо. Ледяник безустанку палив люльку і чистив зброю.

Було коло півночі, як до нас вбіг задиханий вартовий і подав записку.

Узік писав:

— «Перед хвилею я провіряв варти. Біля камери засудженої княжни не знайшов нікого. Ключ був у дверях. Я заглянув крізь віконце і побачив вартового Довбана, що намагався повалити засуджену на постіль. Двері я замкнув. Чекаю на твоє роспорядження».

Ледяник перечитав записку і зморщив чоло. І я в перше побачив його блідого, аж синього. Його руки і коротка люлька в зубах тряслися. Та це була коротка хвиля. Він випроставсь, потер чоло, вхопив куртку і почав одягатися.

— Одягайся і набий рушницю, — сказав до мене глухо і якось дивно. Голос Ледяника, такий відомий мені від двох років, був тепер чужим, незнаним і далеким. Ніби це говорив хтось інший, а не він.

По дорозі до тюрми я намагавсь пригадати собі, хто такий вартовий Довбан і ніяк не міг. Ледяник видно думав те саме, бо врешті обізвався.

— А знаєш, та худоба Довбан, це ж той парубок з замку, що прийшов до нас в ночі. Тямиш?

Я притакнув. Справді! Це був той самий парубок, що запевняв про сховок княжни в замку, а потім прилучився до нашого відділу. Що за дивна вдача! Що хотів він довести своїм негідним вчинком? І що хоче зробити з ним Ледяник?

— — — — — — — — — — — — — — —

З Узіком ми підійшли до камери. Ледяник оглянув свою рушницю, потім зміряв мене суворими очима і процідив:

— Увійдеш — міряй в одного з них...

Відчинили двері. В ясному електричному світлі стояли дві постаті, оперті на стіну: розхрістана княжна і такий же Добван.

Ледяник підвів до ока рушницю і муркнув:

— Ціляй!

І я виміряв.

Грюкнуло два вистріли.

Впало без зойку двоє тіл.

Княжка і Довбан.

Але я не тямлю, кого з них поцілила моя куля...

Святошинська санаторія, липень 1921.

НА КОНГРЕС.

Смеркало.

В повітрі задушливо й тихо. Фронт замовк. Стомився за день. Відносять ранених, приносять харчі. І так кожного дня.

Подуло холодом від ріки. Що за роскіш! Роспирайтеся задихані груди!

Нараз — пік — пак. Вистріл. Крики. І знову вистріл.

Пік — пак. Пік — пак. Пік — пак.

Чи новий наступ?

Фронт ожив. Тисячі очей і тисячі дул виглянули з окопів.

За рікою все ще стріляли й кричали.

Потім росплились у присмерках. І крики. І вистріли. І люде.

А виплила чорна, згорблена постать. Перед нашими окопами.

— Стій! Хто йде?

— Свій.

Перескочив рівчак і впав до окопу. Задиханий. Мокрий. Окрівавлений.

— Хто? Куди?

По хвилі підвівся, обтер кріваву дряпанину на чолі і почав роздягатися.

— Боюся, щоб не замокло — сказав чужим акцентом і розірвав рукав блюзи. Потім витяг звідти білі платки, записані дрібно хемічним олівцем.

Резолюції комуністичних партій Америки, Франції, Болгарії, Сербії, — пояснив розстелючи на траві намоклі платки.

— Я — болгарський робітник, Марко Войновіч. Делегат на конгрес ІІІ-тього Інтернаціоналу в Москву.

— У вас кров на чолі.

— Кров? Нічого. Добре, що по цьому боці. Між своїми. Дайте їсти. Два ні просидів в комишах без шматка хліба. А кров — дурниця. Засохне..

Над Случем, у квітні 1920 року.

СУД.

(Уривок).

— Мамо! Ма-а-а-мо! Чуєте?

— А що, дитино?

— Вже дзвонять на сходку.

— Скарай їх божа сила... Замучать. Уб'ють. Дитинко моя, горенько моє...

Тай застогнала на постілі. Протяжно, дико. Ридання, прокльони і стогін зливалися в одно, і по хаті гасало уриване, хрипле гудіння.

Варка припала до матері і втихомирювала.

— Не дзвонять, мамусю, мені причулось. Ой не плачте, ой... — і не докінчила. Схилила ясну голову на запалі груди матері, та й залилась слізьми.

А по селі стелився грізний гомін дзвону і сонечко сміялось на крисатих соняшниках.

* * *

Бійка счинилась вчора над вечір. На сільській сходці Гордій Титаренко, що приїхав недавно з губернії, сказав, що настала вже влада бідних, та що багачі своє відпанували.

— «Не буде більше багатіїв і бідних! Всі рівні, бо всі люде. Дукарську землю поділимо поміж бідних, бо такий закон. В містах фабрики віддали робітникам, а в селах землю біднякам. Багаті зрівнюються з бідними, але влада не буде вже в руках багачів. Настав такий час, що й біднота запанувала!»

І загула Федорівська біднота. Закричала радісно Титаренчиха. А Титаренко далі своє:

— Ви — каже до сільського старости Мазуренка — більше не староста. Сьогодня ще виберемо комітет і ви віддасте йому печать...

Затихла на ці слова громада. І бідні, і багаті впились очима в Мазуренка. А Мазуренко червоний від сорому і образи випроставсь, закашляв і повільно підійшов до Гордія.

— Такий закон кажеш? — просичав злісно.

— Такий закон... — сміливо відповідав Гордій.

— А хто його написав?

— Революція.

— Так ось тобі печать! — гримнув Мазуренко і з усеї сили вдарив рукою Гордія. Впав Гордій на землю, а громада подалась і заметушилась. Без крику багачі обступили Мазуренка, а бідні Титаренка. І тільки дивились одні на одних. А від ненависти тремтіли. Повільно підступали стіна до стіни, а як закрівавлений Гордій зблизився до Мазуренка, багачі кинулись на бідних.

— Голота! Голодранці! Бий їх! — закричали і замахали палицями .

Счинилась бійка. Крівава, вперта. Навіть діти кидали камінням і бились поміж себе: багацькі з бідними. Повалили багачі Титаренка, та й почали топтати ногами. Заревіли бідні і кинулись рятувати. Впав і Мазуренко з розваленою головою. На дзвіниці загудів дзвін. Не подавались бідні, не подавались і багачі. Били себе камінням і палицями, кусались і тягали за чуба. Падали одні і другі, і вставали, і кричали, і ще з більшою ненавистю розбивали одні — одним голови. Та надбігли з села парубки. Побачили закровавленого Мазуренка і кинулися на бідних. Не витримали бідняки, — розскочились. Тільки один безногий Юрко Панчишин сидів і відбивався своїми милицями. Але й його повалили.

З боку стояли жінки і ломили руки. На майдані валялись в крові побиті і їхній стогін розпливався з ве-

чірнім туманом. Бідні розбіглися, а багачі підняли Мазуренка і повели до села. А багацькі парубки потягли напів-живого Титаренка і Панчишиного Юрка та й кинули у волосну холодну.

* * *

Цілу ніч, до білого ранку, в хаті Мазуренка радились багачі. Радили і пили. Мазуренко сидів з перев'язаною головою на постілі і тільки потакував на крики. Над ранком рішили скликати суд і присудити Титаренка з бідними. Суд мусить бачити ціле село, від дітей до дідів. Хто не піде, того силою з хати.

Та й запили свою постанову і закусили салом.

* * *

— Варко! В-а-арко!

— Що, матусю!

— Ще не ведуть?

Варка дивиться у вікно і мовчить.

— Варко? Не ведуть?

— Повели, матусю... — прошепотіла крізь сльози і вдивилася на хвору — безпомічну матір.

— Йди, йди, Варко, туди. Проси, моли, може помилують. Впади до ніг Мазуренчисі. Таж вона хрестна мати Гордія. Боже, боже! Уб'ють дитину...

І знову заридала.

А Варка вибігла з хати, і ясне сонечко привітало її усміхом, а крисаті соняшники захитались привітно біля тину. Та вона не бачила. Стрілою метнулась на майдан.

* * *

Багачі стояли з кійками і рушницями горді і п'яні. А з бідних нікого, тільки жіноцтво. Сумне і біле, як багацьке полотно. Обірвана дітвора ховалась за спідниці зажурених матерів і боязко глипала на грізних багачів. Було тихо, тільки дехто по перепитій ночі сплювував в бік і гикав.

— Несуть! — прошепотіли жінки і повернулись до

села. Глянули й багачі, та й закліпали від нетерплячки п'яні очі, заморгали вуса, затремтіли руки.

З села несли парубки в рядах побитого Гордія і Юрка. Як хотіли спочити, то кидали ними на землю так, що аж гомін росходився.

Відвернувся Мазуренко і гостро озвався до жінок бідноти:

— А де ж ваші славні чоловіки? Ні один не прийшов. Чи не побігли до міста кликати підмогу? Ге-ге! Герої!...

І на ці слова п'яними голосами зареготався багацький гурт.

— Пішли жалітися!

— Ловити зайців в поле!

— Ха-ха-ха! А вчора вже землю ділили! ...

— Та й поділили! Хе-хе-хе...

— Голота! Голодранці!

— Немає й сорочки, а хоче влади...

— Панчишиному Юркові печать... Старостою його...

— Хе-хе-хе... Ха-ха-ха...

І сміялися аж хиталися, аж очі заходили сльозами.

Принесли парубки Гордія й Юрка, тай кинули перед Мазуренком. Глянули багачі і прикусили губи. Глянули жінки і відвернулись. А діти в плач.

На сірих ряднах лежав Гордій, весь в крові, запухлий і не пізнати було, чи дихає він, чи ні. А Юрко Панчишин з вибитим оком і засохлим в крові волоссям ледве підвівся, сів, глянув на Мазуренка і крива усмішка скорчила йому жовте обличчя.

— Суд? — прошепотів. О, прокляті! — і похилив безсило голову на груди.

Закашляв Мазуренко, вдарив об суху землю палицею і промовив.

— Панове громадо! Счинився бунт. В білий день хотіли ограбувати нашу працю...

— Наші мозолі! — крикнув хтось з гурту.

— Наші мозолі. Всі ті голодранці, котрих ми стільки літ кормили, хотіли забрати нашу землю і панувати над нами. Ми, хазяї, не можемо допустити до цього . .

— Не сміємо! Не дозволимо! — закричали з юрби.

— Оцей босяк Титаренко — кричав Мазуренко — підняв голоту проти села і вів її на грабіж. Він навіть зважився при всіх образити мене, владу! Другий босяк — дармоїд, Юрко Панчишин, розбивав заслуженим людям голови. Що зробити з ними, скажіть самі. Я, ваш староста, віддаю вам їх в руки. Це мій обовязок і закон каже мені покарати грабіжників. Та я не берусь за це діло. Судіть самі.

— Забити, забити їх! — кричали багачі.

— Хай знають нас! Убити!

Крізь натовп пробрався мірошник Заболотний і задихано забелькотів.

— Па... па... панове громадо! Так сказать бунт! Не шутка! І в місті бунт. Значить немає влади, а в нас вона є. Ось як! Значить — бунтарів треба покарати. Моя рада, щоб всю голоту, але вона розбіглася. Як прийде, покараємо. А цих двох — негайно. Значить Юрка Панчишина за «наміреніє убійства мірних граждан» — пристрелити. А головного ватажка голоти Гордія Титаренка — в землю. Значить, хотів землі — дати йому. Щоб наївся до схочу. Ось як! Живцем в землю...

— Слава! Живцем в землю — заревіли врадувані багачі і аж подались наперед.

— Хотів землі, так дати!

— Чому ні? Дамо сукиному синові!

— Хай знає наше добре серце. В «земельний комітет» його!...

— Правильно, куме! Їй-богу, правильно...

Та нараз юрба втихла. З-поміж жінок вибігла розхрістана Варка і кинулась з вереском до Мазуренка.

— Дядечку! Голубчику! Не вбивайте Гордія. Він один в нас. Мати хвора. Дядечку, голубчику...

І цілувала його запорошені чоботи, і обнімала йому ноги.

— Заберіть! — крикнув Мазуренко і почервонів.

Варку відтягнули в бік і кинули між жінок. А жінки втирали очі і хлипали...

— Розступіться, починаємо! — закричав мірошник.

Він підступив до Юрка Панчишина, підняв його голову і, присівши біля нього, сказав:

— Ну, Юрку, прощайся з світом. Заробив — маєш. Ти, так сказать, військова людина. Був на війні, смерти не боїшся...

— Та ж ти, Павле, мій кум... — прошепотів Юрко.

— Був кумом, дурню! — крикнув мірошник. Хрестися і молись...

Юрко хотів плюнути, але слина потекла по бороді і скотилася на волохату руку мірошника.

— Хрестися, Юрку! — закричав ще раз мірошник і підвівся на ноги.

Та Юрко похилив голову і мовчав.

— Не хоче, сукин син. Безувір! Стріляй так! крикнув Мазуренко.

— Господи, допоможи — прошепотів мірошник, змірив рушницю в груди Юрка і глянув на натовп.

Мертва тиша. Стоять багачі і дивляться на мірошника, а всі білі — білі. Тільки жінки сховали обличчя в фартушки і придавлено ридають. А діти таки в голос розревілись.

Махнув Мазуренко рукою і — грюкнув вистріл. Закурився димок біля Юрка, скрикнули жінки й діти, відступив мірошник на бік, скинув з голови шапку та й перехристився. За ним юрба. А Юрко лежав на рядні такий самий, як був, тільки свіжа кров багрила сорочку.

— Другий! — гримнув Мазуренко.

Принесли парубки лопати й почали копати яму. Заметушився, застогнав на рядні Гордій Титаренко і повільно підвівся на одну руку. З-поміж жінок вирвалась Варка і кинулася до нього.

— Гордійчику! — крикнула. І більше ні слова. Сльози й ридання здавили в горлі.

Він притулив її ясну голову до закрівавленого лиця і мовчав. Але тіло тремтіло.

— Поклонися матері, Варко, — шепотів. Я вміраю за правду. Не кленіть мене... — і хотів поцілувати її в голову, але захитався і впав безсило на землю. Варка припала до нього і сльози її розмочували присохлу кров.

— Гордійчику наш, братіку коханий! І за віщо? За віщо? — питала крізь плач, але ніхто не відповідав їй.

Жінки поодвертались і, захлипуючись, побігли на село. Тільки стара Мазуренчиха підійшла, взяла за руку Варку і силою потягла за собою.

По майдані розлягався роспучливий плач Варки, а здивовані пастухи, що гнали з поля худобу, бігли, цікаві, на майдан і не знали, чого так плачуть жінки...

Підняв сам Мазуренко Гордія і запитав:

— Признаєшся, що заслужив кару?

Мовчить Гордій.

— Признаєшся! Кажи!

Відкрив мокрі очі Гордій, глянув на Мазуренка і слабим — рівним голосом відповів:

— Мене сьогодня, а тебе завтра...

— Беріть! — крикнув люто Мазуренко.

Схватили парубки Гордія і, як велику каменюку, кинули в яму.

— Засипайте!

Зашаруділи лопати. Покотилися в яму перші грудки землі. І якось протяжно-глибоко застогнав Гордій. Один — однісенький. Якби хотів останній раз зітхнути...

Багачі руками й ногами насипали землю. А як зрівняли яму з майданом, то Мазуренко поважно став на ній, оглянув всіх, плюнув і пішов похитуючись на село. За ним вдоволена юрба.

Парубки топтали ногами свіжу землю, підтанцьовували і п'яними голосами кричали на все горло:

— Їж, їж вдавися! Господи, помилу-у-й-й-й!...

Але, як йшли до села, то чомусь озиралися на майдан. Де-яким причувалося, що з-під землі добувається протяжний стогін Гордія і плазує слідом за ними. Та на майдані було тихо й безлюдно. Тільки Панчишин

Юрко лежав на давньому місці і рої мух впивалися його свіжою кров'ю.

* * *

— Мамо! Ма-а-а-а-мо! Убили прокляті! Закопали живим в землю! Ма-а-а-мо! Немає Гордійчика нашого... Мамо!

Але мама лежала спокійно на постелі і не відкликалася. На її зморщеному обличчі застиг безмірний біль. Схватила Варка руки матері і — відскочила: руки були холодні.

Вибігла з хати, скрикнула і впала за порогом. Ніхто не прийшов до неї. Тільки сонечко засміялося на її ясній головці і сумно захиталися струнки соняшники біля тину.

Зінчинківка на Київщині, в березні 1922 р.

ОБЛОГА МІСТА.

I.

Загули трівожно в-останнє фабричні гудки. Ахнули ще раз машини, замихтіли широкі паси, зацокотіло болісно залізо, заскреготали огидно колеса, і все втихло. Задрімали заводи. А їхні діти, чорні, замурзані з вереском виплинули повінню на вулицю.

Місто — не місто, а базар. Не торгують, не купують, а кричать. Так дивно. Був лад і спокій, а стало пекло. І чому?

Торохкотять залізні засови крамниць і довгими хвостами сунуть товсті перекупки до божого храму. Гудуть дзвони, гудуть тужно, а бога не видно. Пузаті дармоїди благословляют обліплених жиром православних християн і молять на голос всевишнього про помилування. А в душі думають: пропало наше золото...

На лискучих колясках женуться бліді — переляканi пани і наганяють візників.

— Швидче! Швидче!

— Куди ж?

— Туди, де безпечно!

— Всюди однаково пане.

— О, будь ти проклятий! Поганяй!

А там, де червоніють казарми, — тихо і спокійно, хоч від люду чорно.

— Салдати! — кричить підстаркуватий ґенерал. — Діти мої! Воювали німця, завоюємо й їх запроданців. Ми...

Та не докінчив. На смітник вискочив сухенький чоловічок, розірвав сіру ґімнастьорку і докінчив.

—Ми є ми! Хто не з нами, той проти нас! Товариші! Там на вулицях наші брати —ми з ними! Смерть ґенералам!

— Смерть ґенералам! — заревіла тисячна юрба.

Мигнуло бліде обличчя колись грізного командіра і сховалось під тисячма чоботами. Сіра маса виплинула на вулицю.

— Ур-р-а-а-а! Хай живе революція!

Реве місто, аж стогне. Росперезалася свобода і гуляє, як п'яний дядько. Немає одиниць, є тисячі. Всі однакові. Серця б'ються в один лад: раз-два-три. Раз-два-три. Без команди. Команда — біль.

Гей! Вилляти цей біль!

Дзенькають вікна, сиплеться вапно, падуть вивіски, як підстрелені горобці. Божеволіють люде, бігають, кричать.

— Товариші! — надриває голос якийсь замурзаний в кашкеті: — Наших за мостом б'ють!

— Де? Хто?

— За мостом, за мостом!

Понеслися вихорем, і вулицю ніби замело.

Аж вигнувся міст від натуги. Майнула юрба і верееском та грюкотом рушниць заповнила блискучий квартал. Ех яка ж чудна смерть! Свищуть кулі — впаде троє, а десять вперед. Хто може зупинити їх? На карті все: життя або смерть. І вперед, вперед. Перескакують убитих і несуться. Перескакують їх і несуться. Тріскотить квартал і звужується.

Бухнули дими і сумними клубками покотилися в гору. А гомін дзвонів слідом за ними, та бог не виходить.

Місто — не місто, а макове поле. Червоніють прапори, лопотять жваво на вітрі.

Перемога! Перемога!

Сива пані припала під муром до окровавленого тіла в лискучих чоботах з острогами. Здрігається плачем, а остроги бренчать.

— Саша, Саша! Коханий мій!...

— Що там Саша, матусю! Наших Саш сотні на вулицях лежать, а ми сміємося!

Пливуть — колишуться, аж роспирають вулиці. А пісня над ними крилата і радісна. Виривається і бється об мури і вікна. Росколисана і могутня. А прапори — маки червоні. Цвітуть, росквітають. Червоне море.

В кімнатах з-за вікон боязно визирають бліді обличчя. Шепоче тихий голос:

— Страшні вони всі, мамо. Мабуть п'яні...

— Не йдуть до нас?

— Пішли далі...

— О боже! Кара господня! Засвіти лямпадку, Ніна. Моліться, діти, просіть допомоги. Боже, боже... Не може ж так бути!...

. . . .

В той же день стукотіли апарати — розмовляли з мільйонами. Відгукнулася земля від Балтійського до Чорного моря. Села закучерявілися димами панських палаців і загуляла голота шостої частини світу. Та й — танок-же, танок! Росхрістаний, крівавий!

— Вся влада радам! — загуло місто.

— Вся влада радам-радам-радам — застукотів телеґраф.

— Радам-радам-радам-радам — шепотіло таємно-мелянхолійне радіо і несло світами нову вістку.

— Вся влада радам! — могутніми-волохатими грудьми крикнуло село. І покотився гомін срібний та й замотався в кучерявих домах.

— Смерть гадам!

II.

Минали місяці безупинної хаотичної праці. Замурзані Кашкети міста і волохаті Кожухи села сиділи біля себе і переконували один одного.

— На заході збірає ворог сили. Задавить, як не розпорошимо його, торочили Кашкети.

— Нехай! А ми земельки не кинемо. В нас села, хати. Хто їх боронити буде, як підемо? Добули, що потрібне, і —годі, — відмовлялись Кожухи.

— Але ж, товариші! Він не помилує і вас. Відбере і зросить кров'ю вашою земельку...

— А навіщо ж у нас руки? Не дамо! З дому не підемо, земельку не кинемо.

— Значить зрада! — кричали Кашкети.

— Ваша зрада! — з гнівом відповідали Кожухи. Хочете витягти нас, а земельку поділити поміж себе.

Заметушились і ті, й другі. Закричали переконуючо, щиро.

А в повітрі висіла туча і грім розмахував тяжку залізну кулю. Ось-ось покотить і загремить.

Зірвались волохаті Кожухи, обізвали зрадниками Кашкетів та й подались сердиті на село.

Лютує місто, піниться від злости, але стримує себе.

А на другий день рознеслася чутка, що Село облягло тісним перстенем Місто.

Замурзані Кашкети остовпіли. Рідні брати пхають ніж у серце.

III.

Облога.

Місто, як муравлисько. Снуються Кашкети і дивуються. А дні пливуть, котяться. А з заходу грім пустив залізну кулю і регоче глухим гуркотом.

Вийшла за місто делеґація.

— Смерть зрадникам! — привітали волохаті Кожухи і вирвались з поля на них.

— Товариші!... — почала було делеґація.

— Смерть! Бий їх! — закричало Село.

І сумні повернулись Кашкети назад.

Минають дні. Минають ночі.

Місто смутком оповите. Очі блукають, очі шукають.

Голод простягає крила і все далі, і все далі. Останніми голосами лементують діти. Останнє молоко віддають матері з засохлих грудей. Вже собаки і щурі повбивані. Здирають жінки кору з дерев по парках і варять. Що-ж буде? Що-ж буде?

А замурзані Кашкети тиняються гуртками і не важаться виступати. Теліпається зброя на плечах, а обличчя в них не пізнати. Біле полотно.

— Може нарозумляться. Як-же стріляти в братів? — питають себе і блукають і снуються.

А волохаті Кожухи зарились в полях довкола міста і смакують аж розперезуються.

Місто вимірає. По парках зажовтіла свіжа земля. Виросли братерські могили. Ой, леле! А голод чорні кігті простягає, впивається ними в сухі тіла, пригортає любовно під свої крила, та все в могили, та все в братерські могили.

Жах. Трівога!

Як сонце золотило вершечки мовчазних башт, загуділо придавлено голодне місто і посунуло чорною плямою в поле. Здалека кричали рідним ворогам:

— Брати! Ми-ж однакові. Ми допомогли вам добути волю і земельку!

— Назад! — заревіло Село.

Та Місто з одчаю сколихнулося і кинулось вперед

— Хліба! Хліба!

У відповідь затріскали рушниці і затуманились поля. Замаячіли волохаті Кожухи і замигтіли замурзані Кашкети.

— Смерть! Смерть!

— Хліба! Хліба! Хліба! — ревіло останками голосів Місто і падало на сиру землю тай давилося кров'ю і багном.

. . . .

Відступило голодне Місто. Зраділо волохате Село. Друга перемога.

А з заходу котилася грізна колісниця, все ближче та ближче.

IV.

Промайнуло кілька днів.

Над ранок прийшли з поля до Кашкетів — Кожухи. Перелякані — винуваті.

— Простіть! Помилуйте! Він прийшов. Палить села, вбиває нас. З заходу сунуть орди і ми не в силі перемогти їх. Пропадає земелька, тліють рідні хати. Поможіть, не дайте пропадати так марно. Ви ж брати наші... — молило волохате Село.

Болісно-сумно усміхались висушені обличчя замурзаних Кашкетів Міста, і радісна хвиля заграла в них. Вони ж, без проливу крови, перемогли волохате Село...

Схопили костистими руками зброю і без слова дорікань потягли в поле.

V.

Громи — не громи. Бурі — не бурі. А змагання двох світів. Старий паршивий, і молодий, неповнолітній, а міцний.

— Смерть гадам! — покотилося по рівних степах аж до Чорного моря.

— Вся влада радам! — відгукнулися степи.

Загуляли, закричали, та й майнули, як на герць. Били-били і рубали, знову землю полокали, знову землю засівали, і родились маки.

Кучерявіли дими старі села і оселі. Та Село і Місто в лаві все котились, як бурун. Перед ними ворог рідний стелив трупи і конав.

І побіду на записало ані Місто, ні Село.

Тільки — «М и».

Браїлів на Поділлі, вересень 1920.

ДИСОНАНС.

Поросплітали зелені коси берези білокорі.

Шум ріки, тремтіння вітру. Молодість навколо. Сміється сонце — трава сміється. Родяться квіти, вмірає сніг. Пташина нові пісні складає і грає, грає...

А там — скалічений завод дрімає. Один. Сам. Голодний. Хворий.

А під заводом — труп. І біля нього так тихо — порожньо. А ні травички, а ні квіток. Лишень черви море. Білої і чорної. Кишить — шамотить.

А юне сонце і тут сміється. Хоч дух тяжкий.

З очної ямки виліз жук. Надутий, годований, товстий. Розсівся на гнилих повіках, глянув на сонце і всміхнувся.

Та й задрімав обіднім сном...

С. Миронівка на Київщині, червень 1920.

ВІН НЕ ПОМІГ.

Його смугляве, надто східнє обличчя було все усміхнене. Але в тій невимушеній усмішці було щось таке болісне, що я ніколи не міг дивитись спокійно на нього. Був він тихий і лагідний, як весняний вечір. Ні на кого не жалівся і про нього ніхто не сказав лихого слова. Говорив мало і не сміливо, ніби боявся, що його слова викличуть сміх між слухачами. Йому добігав сімнадцятий рік, але він швидче виглядав на 15-ти літню ніжну дівчину, ніж на вояка. Серед бруду, крови, гуркоту гармат і нещадної смерти — Василь був різким контрастом. В боях його не помічали, хоч він був постійно на передовій лінії. А як після бою ми віддихали вільнішими грудьми, то вид Василя наводив на нас здивування. Чомусь хотілося, щоб його не було між нами. Чомусь жаль було його. Такого бідного, дрібного, лагідного і вічно усміхненого. А він, як звичайно, сидів осторонь всіх і старанно чистив заваляне в багні убрання. І ніколи не можна було пізнати на ньому сильних переживань, ні хвилювання. Все однаково лагідний, все усміхнений. Де-хто говорив, що бачили його, як він перед сном христився і шепотів молитви, але цьому ніхто не хотів вірити.

Недавно, як я відпочиваючи лежав в тіні росцвілої яблуні, підійшов Василь і ліг біля мене.

— Як гарно пахне, — сказав по хвилі. — Правда, ніби мед...

— Мед? А хиба ж ти їв мед? — напівжартуючи спитав я.

— Колись їв... Давно, давно... Один раз...

— І я їв давно.

— А у вашій стороні гарно зараз?

— Гарно, Василю. Ах, як гарно. Гори такі чудові весною, такі молоді. Море зелені, а ліси шумлять, так таємно шумлять...

— Я ще не бачив гір. Високі вони?

— Чи високі? — питав я і не думав про це. Я вдивився в засмалене обличчя Василя і ніби хотів перечитати на ньому всю історію його життя. І він не витримав мойого впертого погляду. Спустив вії і ще раз тихо повторив.

— А я не бачив ще гір... Я жив весь час в Умані і перший раз цього року вийшов з нього...

Зацікавивсь я Василем і почав випитувати. І він оповідав тихо, все з тою самою усмішкою і так просто, ніби казку. Батько його звався Лейзор Фрідман, і був водоносом. Василь майже не тямить його. Йому було два роки, як батька, матір, старшу сестру і двох братів убили підчас погрому. А його не вбили, бо мати кинула в пивницю. Добрі люде знайшли і вигодували. Василь по правді звався колись Фроїм, а Василем назвали його хлопці на фабриці цукерків. Ще з малку працював там і навіть попарив був праву руку гарячим сіропом. Боліла, але тепер не болить. Він нещасний тим, що вродивсь жидом: Чому? Бо жидів дуже б'ють. Православних не б'ють, а жидів — хто і коли хоче. І йому вибили тому рік зуба. Він ніколи не ходив молитися до сінаґоґи, бо православні хлопці казали, що жидівський бог не правдивий. Він ніколи ніде не вчився, не вміє навіть росписатись. Коли було вчитися йому, як на фабриці треба було день-у-день працювати? Але він сам думає часто. Він, Василь безрідний, малий — тихий жидок, що за весь час свого життя не почув ніколи ласкавого слова, ані не знав жадного щасливого-гарного дня, думає не раз багато. Ось хоч би: звідки взявся цар? Звідки в нього така сила, що його одного чоловіка, бояться всі люде і навіть вміраюсь за нього. А потім, що сталося людям, що не послухали царя і

прогнали? Боже! В самому Умані було стільки офіцірів і такі страшні городові... А не стало й знаку по них. Або живе собі чоловік, хоч би він, Василь. Чи знає хтось, як він живе? Чи цікаво кому, що в нього немає навіть сорочки, а руки в мозолях? Ні. Живе кожен про себе. А все думає, аби більше мати. Що там інші! Хай живуть, як вміють.

Чому Василь пішов до Червоної Армії? Він не знає. Він один на світі і хотів би, щоб люде краще жили. Щоб не били себе, щоб любилися всі. В армію пішов, бо чув, що вона бореться за рівність усіх і бажає добра бідним. А він знає, що таке бідний! Ой то-то знає! Все життя працював, обпарив руку, а той Хаїм Рамлєр, власник фабрики, навіть не хотів дати грошей на ліки. Хоч він був теж жид. Багач кожен однаковий: чи жид, чи православний. І всі бідні однакові. Але чому це якось так? Люде є бідні і багаті, а птахи всі однакові. Ніяка птаха не працює на другу. Чому? І чи буде ще так, щоб всі були рівні, як птахи? Чи буде так, щоб люде були людьми? Що винен він, що вродився жидом? Ну жид, але людина, як і православний. А його батька і маму, і сестер, і братів убили тільки за те, що вони були жиди. Чому-ж?

Василь мріє про час, як всі будуть рівні. Ах, як-би він хотів тоді побачити Хаїма Рамлєра, що не ходив би вже з великим пузом і в шовкому халаті, а місив би цукерки разом з ним при однім столі. І може обпарив би собі руку, так, як він? Ох, як-би так!...

* * *

Два дні пізніще.

По коротких, але завзятих боях наші частини перемогли ворога і посувалися наперед. Стомлений дводневим переходом полк розташувавсь в волиньскому селі, а нас п'ятеро пішло на передню сторожу. Перейшли горбок, спустились в глибокий яр, підсунулись тихцем на беріг і чатували. Василь був з нами, але, як звичайно, мовчазний та тихий. Ранній холод пройняв аж до костей, і ми тулились один до одного, ніби хотіли зогрі-

тись. Довкола було тихо і святочний спокій царював над попурими— волинськими млаками.

Розвиднялося. Нашу байдужність перервало два недалеких вистріли спереду. Довго чекали ми настороженні, але даремно. Щоб бути певними про ворожі наміри, ми тихцем вилізли з ярку і подались полем перед себе. Ранній туман прикривав нас своїм покривалом і ми без пригод дійшли до глибокого рову біля дороги. Минали довгі хвилі нетерплячого очікування. Аж як сонце виплило з-за чорного лісу і прогнало туман, перед нами зарисувалась ворожа лінія. Хотіли повернути назад, але в тій хвилі зацокотів ворожий скоростріл і примусив сховатися в рів. Пробували відстрелюватися, але годі було виставити голову. Попали як миші в пастку. А на долині, з правого боку, ми виразно побачили, як ворожа кіннота цілими лавами об'їздила село. Що ж буде? Полк, певний, що ми сповістимо його про небезпеку спочиває по тяжкій праці, а тут несподівано нападе на нього кіннота.

— Що буде? — питали ми один-одного. Треба за всяку ціну дати знати в село. Тільки як?

— Я перебіжу! — крикнув Василь.

— Не вихилиш голови. Уб'ють — вговорювали ми.

— Ні, мене не вб'ють — сказав упевнено і по цих словах вихилив з рова голову. Хвилинку оглядав терен, потім миттю виплигнув на беріг. Ми затаїли дух і чекали. Але в тій же хвилі грюкнув вистріл, і Василь випустив з руки рушницю, замахав ніби крилами кілька разів руками та й закрутивсь на місці, як млинок. Так дивно. Швидко, швидко, як-би виучував якусь штучку. Млиночок, млиночок... кругом, кругом і... повалився стрімголов в рів... З чола дзюрчала кров і заливала очі. А Василь розривав на грудях сорочку і щось хрипів. Нахилились до нього, а він шепоче:

— Візьміть його, бо він не поміг...

Потім дригнув кілька разів ногами, випростався, аж кості затріщали, застогнав, замкнув очі... По хвилі підвів праву руку, вложив палець у вибиту кулею дірку і... почав розмазувати видовбаний мозок по облич-

чю. Розмазував маленькі коліщятка по чолі, потім більші і більші по всьому обличчю. Ніби хотів, щоб страшний біль роспливався по всьому тілі з голови.

І швидко сконав.

А як на другий день його ховали, то знайшли на шиї під сорочкою малий мідяний хрестик на шнурку. І аж тоді всі зрозуміли останні слова Василя:

— «Візьміть його, бо він не поміг»...

Над Стиром, липень 1920.

ГЕНЕРАЛ.

I.

Анна Іванівна, повновида сива дама, сиділа за столом в просторій їдальні і тремтячими руками роскладала карти. Очі їй жваво бігали по столу, а одвисле підборіддя здрігалося при кожному русі. Часом хмарилась, часом силувано всміхалася.

Старий, але кремезний ґенерал Пиварів ходив широкими кроками по кімнаті в повній зброї і нервово торгав сиві вуса і бакенбарди. Як доходив до кута, то приставав, хвилинку думав і повертався хутким військовим рухом назад.

Його син Петя, 16-літній юнкер, сидів на софі з рушницею в правій руці, а лівою пригортав до себе причаєну, як мишку, сестру Зою.

На дворі вечоріло і через вікно, продираючись золотистим листям винограду, вкрадались слабі, жовтомертвецькі проміння сонця, і від них рука Анни Іванівни при картах видавалась штучною, обличчя хоробливо червоне, а рука жовта.

В кімнаті було тихо і невимовно нудно. Петя не зводив очей з батька, і здрігався, коли той зупинявся біля вікна і вдивлявся в сад. Йому видавалося тоді, що батько побачив «їх» і не хоче сказати, щоб не перелякати матері й сестри.

— Ні-ні-ні! — скрикнула нараз Анна Іванівна та сплеснула долонями.

Батько, син і Зоя глянули здивовано на матір.

— Ні-ні! Не прийдуть! Ось бачиш! Чорний туз, а перед ним три хлопці в ряд. Значить їх переможуть...

Ґенерал похитав безнадійно головою, звів плечима і одвернувся.

— Не віриш? — питала ґенеральша. Ах, ти мені ніколи не вірив. Ну побачиш. Карти мене ще не дурили. Я тобі кажу, не прийдуть. Ось чорний туз...

— Ради бога, замовч ти з своїм тузом! — гримнув густим басом знервований ґенерал. — Тут життя на волоску, а вона з тузами...

Анна Іванівна винувато глянула на чоловіка, похилила голову і непомітно втерла платком очі.

Петя глипнув на матір і йому стало жаль її. Але разом з тим його брала злість на неї, що в таку хвилю турбує батька.

Ґенерал не звертав уваги на жінку. Він стояв біля вікна з похиленою головою, кусав кінці вусів і думав. Ще ополудні вислав він сотню салдатів з штабскапітаном Воробйовим на містечко Клинове, і ось вечір надходить, а від нього ніяких вісток. Вчора прийшла чутка, що в Петроґраді, Москві і в Київі захопили владу салдати й робітники, а сьогодня ранком прибув вѐрхи з Клинового становий і доніс, що в містечку зібралося біля сотні голоти, яка наважується захопити повітове місто. У нього ж під руками тільки відділ поліції і одна сотня війська. Поліція залишилася в місті, а салдати пішли на Клинове. Та ґенерал більше боявся місцевої голоти, ніж клиновецької. Він знав, що гарячка захоплення влади опанувала цілою країною, і саме з хвилі на хвилю чекав, що місцеві б о с я к и — як він говорив — покористаються відсутністю сотні, переб'ють поліцію і захоплять його живого.

Осінній вечір протиснувся по-під рами вікон до кімнати і своїм холодом наповнив її. З наближенням темряви стало всім моторошно, а засвітити лямпу ніхто не спішився.

Нараз, у віддаленій кімнаті почулися кроки. Ґенерал кинувся до дверей з наведеним револьвером, а Петя боязко відсунув сестру від себе і став за батьком.

Його ноги почали тремтіти, і він випростовував їх, ніби на військовій муштрі.

Почулись недалеко кроки і дзеньків остріг, потім голос служниці і дзвінкий бадьорий тенор.

— Олександер Степанович, — півшепотом промовив ґенерал в бік жінки. І зітхнув.

— Славити господа, — перехрестилась Анна Іванівна і підійшла до дверей.

Штабс-капітан Воробйов у довгій офіцірській шинелі став на порозі і, дзенькнувши острогами, продеклямував:

— Ваше сіятельство! Маю за честь довести до відома, що все гаразд. Привів полонених, бунтовщиків розігнано. Десять трупів, 45 поранених...

— Молодець капітан! Поздоровляю! — якимсь молодечим голосом крикнув ґенерал і вдарив Воробйова по плечу. Роздягайтеся, росповідайте... А гей там, Христю! Лямпу!

Штабс-капітан відпоясав шаблю і револьвер, та скинув шинелю. У вечірних присмерках його сміх росплився дзвінко й роскотисто. А в кімнаті все ожило, заметушилось. Всі в один голос питали його, всі купчились біля нього і всі хвалили. Лямпа освітлила його молоде, гарне і червоне від вітру обличчя, і він самовдоволено гладив чорні вусики.

— Розумієте, підхожу з сотнею до містечка, — росповідав і кидав очима на Зою, — а проти мене виходить купка салдатів і мужиків. — Ми в делеґації — кажуть — від червоного ґарнізону». Харашо. Скільки вас? П'ятьсот, кажуть. Ну я не такий трус, щоб злякатися. Але вдаю, що боюсь. Чого хочете? — Тепер революція, — говорять — друга революція, червона. Розумієте, ваше сіятельство? — Червона революція! Вся влада переходить до рук робітників, селян і салдат. Тому-то ви — кажуть — здайтеся нам, а ми вам нічого не зробимо. Я делеґацію за гриву, а сам у містечко. Слово чести! Вскочив несподівано з двох боків. Біля церкви на мене починають стріляти. Я кулемети. Трах-тах-тах — і по всьому. Втікли. Я до волости, а там кулемет. Посіяли

вони — впало моїх шість. Посіяв я — притихли. А тоді вперед, а вони з боку. Словом, через пів-години бунт було зліквідовано. Розбіглися в степ, а делеґацію я привів. Між іншим, шаблею зарубав сам двох, а одного підстрелив. Ось і все.

— І ви думаєте, Олександре Степановичу, що все вже безпечно? — недовірливо спитав ґенерал.

— Ручусь головою, ваше сіятельство! Моя сотня піде за вами і в пекло. Вірні хлопці, — запевнив штабс-капітан.

Анна Іванівна підійшла до нього і м'яким зворушеним голосом прошепотіла:

— Спасителю наш, бубновий хлопче... — тай поцілувала його м'яке пухнате волосся. Він підвівся бренькнув острогами і зручно поцілував її пухку руку.

Зоя глянула на капітана і швидко спустила засоромлені очі. А на анемічному ніжному личку виплив легкий румянець. Їй хотілось подякувати теж Воробйову, але якось не сміла.

Петя не зводив очей з нього і часто глипав на шаблю в куті біля софи.

— В місті, ваше сіятельство, цілком спокійно — з певністю заспокоював капітан. Поліція на своїх місцях, перед вашим будинком двох унтер-офіцерів... Між іншим — вістка про мій успішній похід вже рознеслася...

— Так, що відхочеться революції, — докінчив ґенерал.

— Червоної революції... ха-ха-ха... — заливсь сміхом Вороб'йов.

— Хе-хе-хе-хе, — підсміхував, аж тіпався ґенерал.

—Навіть Зоя і Петя задоволено розреготалися. Весело стало. Тільки Анна Іванівна чомусь тяжко зітхнула і, хитаючи головою, попливла поважно до кухні.

II.

За чаєм було весело і гамірно. Всі призабули про небезпеку і веселощами святкували геройство Вороб'йова.

— Так не може бути — доказував ґенерал, а капітан і Анна Іванівна переконуючо притакували. — Як же це так, що робітничо-селянська влада? Сміх один.

— Сміх, ваше сіятельство!

— Абсурд! — здвигуючи плечима і віддуваючи губи, додала ґенеральша.

— Робітник в заводі, мужик в полі, салдат в роті; це — розумію. Але не при владі! Цього не було і не буде. А хто ж тоді, скажіть, будь ласка, буде працювати? Хто тоді буде міністром? Хто з ними захоче рахуваться? Хто їх послухає? Та ж я перший не послухаюсь. Щоб я, кавалір всіх святих ґеорґіїв, та слухав якогось там Пилипчука чи Тимофіэва?

— Але ж розуміється, ваше сіятельство!

— Або мої діти, що були і в Одессі, і в Тифлісі, і навіть в Карлсбаді, слухали якихось там безграмотних хамів?

— Ніколи цього не буде, ваше сіятельство!

— Признаюсь вам, капітан, що я не вірю навіть в поголоски про переворот у Києві, Москві і Петрограді. Вправді, телеґраф не працює, але це не таке страшне...

— Ні-ні! Не страшне є. Завтра, ваше сіятельство, пішлемо до Києва прапорщика Коломійцева. Він нам привезе певні відомості...

Довго ще обурювався і філософував ґенерал. Та штабс-капітан тільки одним ухом слухав його, бо майже не зводив очей з Зої, що сиділа зараз поруч нього і легенько доторкувалась руки капітана своїм ліктем. Капітан машинально потакував на слова ґенерала і пляново-поволеньки підсовував свою руку ближче до маленького ліктя. Він був би присягнув, що завтра зробить ще десять таких-же геройств, як сьогодня, тільки, щоб ґенерал перестав балакати і ляг спати, або пішов геть.

На щастя «їх сіятельство», повертаючись до дверей, що вели до кухні, занюхав дух печеного м'яса, чим-раз меньше говорив, кашлянув, рогладив бакенбарди і посунув до сусідньої кімнати. Ґенеральша вийшла до кухні, а Петя оглядав у куті шаблю і навіть нюхав її. З цього

скористав капітан, миттю нахилився до Зої і пошепотом спитав:

— Ви дуже боялися, Зоя Миколаївна?

— Так собі... — здвигуючи плечима, відповіла вона. Щоб дуже, то ні. Вірила, що ви розіб'єте їх...

— Дякую дуже. Безмірно щасливий, Зоя Миколаївна... — з чуттям шепотів Вороб'йов.

— За віщо? — спитала здивовано і гордо піднесла брови.

— За те, що вірили в мене. Я, Зоя Миколаївна, охочий цілий світ звоювати для вас... — і легко стиснув її за рамено.

Зоя ласицею вигнулась і, ніби нічого не було, спитала.

— А що ж ви зробите з полоненими?

— Ясно, ростріляємо завтра.

— Але ви не стріляйте.

— Ви не хочете?

— Ні. Я не хочу.

— Так добре. Пішлю поручника.

Генерал увійшов і поставив на стіл кілька пляшок вина.

— Зап'ємо, Олександре Степановичу, вашу перемогу.

— Дякую, ваше сіятельство, але — чому мою? Це всіх нас...

— Но... но... но, капітан, тільки не будьте скромний. Офіцерові це не личить...

III.

Якось не дуже хотілось вечеряти, тільки один ґенерал смакував м'ясо, ніби три дні не їв. Зате червоне солодке вино всі пили залюбки. Згодом навіть бліді щічки Зої зашарілися, і вона й не счулась, як капітан поклав свою руку на її коліна під столом, та перебирав на юбці нашиті три ґудзики.

Знову говорили всі багато і всі нараз. Ґенерал обурювався, капітан і Анна Іванівна притакували і заспо-

коювали. Кімната відновилася. Ніхто не думав про небезпеку, і радости не було краю. Кожен щось росповідав, кожен згадував минуле та мріяв про майбутнє. Хотілося чогось веселого, чогось незвичайного, безмірного.

Зоя підвелась з-за столу і пішла до фортеп'яну. Капітан, мовляв, щоб перевертати ноти, погойдався за нею.

Вона тихо, чутливо грала, а він приспівував своїм срібним тенором:

«Сільва, ти меня нє любіш,
Сільва, ти меня паґубіш . . .»

Капітан роспливався. Він забував, що живе. Так любо і так щасливо було йому. А «Сільва» — Зоя відгадувала його думки і манила далі, ще далі. Блискала чорними веселими очима і, виграваючи, відхиляла головку, як Вороб'йов нахилявся. А він так молив, так благав . . .

«Сільва, ти меня нє любіш,
Сільва, ти меня паґубіш . . .»

Притишені звуки фортеп'яну і пісні зливалися в одну гармонію і росплива лись по кімнаті та вколисували до сну старого ґенерала і ґенеральшу. А Зоя уступала. Її головка хилилася на рамя капітана і «герой дня» тріумфував вже другою перемогою . . .

Нараз . . . чиїсь крики в передпокою. Увірвався фортеп'ян, завмерла пісня. На дворі вистріл і знову крик. Капітан кинувся, як ошпарений до передпокою. Знову вистріл. Ґенерал схопився з-за столу, захитався і прикипів на місції. Ніхто ані слова. Зарумянені від вина обличчя в мить зблідли. Навіть тонкі руки Зої застигли на клявішах фортеп'яну.

Не увійшов, а вбіг Вороб'йов. Білий як стіна.

— Ваше сіятельство! Пропали . . . Наша сотня . . . ах! рятуйтеся! . . .

Він хотів вхопити пояс з шаблею і револьвером, але вхопив шинелю, кинув злісно об землю, замотався острогами в ній і мало не впав.

— Рятуйтеся, як можете. Вже тут . . .

Ґенерал з глупуватим виглядом озирнувся по кімнаті, ніби шукав чогось. Ґенеральша вхопилась за голову і не рухалась з-за столу.

— За мною, за мною... Зоя Мик..., ваше сіятел... — шепотів капітан і тяг чомусь Петю за рукав до другої кімнати.

Ґенерал, ніби збудився зі сну і заметушився.

— Швид... че, швид... — белькотів він тремтячим голосом і згорблений, старіщий на 20 років, потупцював за капітаном до задньої кімнати. Він ще робив рукою позад себе якийсь рух, ніби згортав щось, але Вороб'йов поволік його.

Анна Іванівна прикипіла на місці, Петя схопив рушницю і закаменів проти дверей, а Зоя тупим зором дивилася на матір.

На дворі крики не переставали, а час від часу бахкали рушниці. Потім тупіт багатьох ніг в передпокою і крик куховарки.

Аж тепер отямилась Анна Іванівна. Вона обвела очима кімнату, а коли не знайшла в ній ані ґенерала, ні капітана, забігала, ломлячи руки, і заридала.

— Діти, діти... Рятуй нас, мати божа... Святий угоднику Миколаю...

— Його ведіть! — кричав хтось в сусідній кімнаті.

— Чого боїтесь? Тягніть сюди!

— На дверях до їдальні стануло кілька сірих салдатів з націленими рушницями. Петя відразу випустив з рук зброю і притулився до стіни, а Анна Іванівна ахнула, захиталась і впала зомліла на підлогу. Тільки одна Зоя, ніби не розуміючи, що сталось, вперто і, здається, безбоязно дивилась на прибувших непрошених гостей.

Чомусь не важились переступати порогу салдати-бунтарі. Але задні натискали і кричали.

— Чого стали? Утіче! Швидче!

— Дозвольте потурбувати вас, панночко, — озвався передній молоденький салдатик, якось боязно, несміливо. Де ваш батько і бувший штабс-капітан Вороб'йов.

Зоя ані слова. Наче не розуміє. Вона повільно підійшла до матері і нахилилась біля неї, немов нікого не було більше в кімнаті.

Передні вступили, а за ними всунулось з десятеро салдат.

— Де ваш батько? — грізно спитав Зою рудий, жвавий салдат.

Зоя глянула на нього, кліпнула очима і спустила голову в долину.

— Не знаю... — прошепотіла ледве чутно.

Салдати, як муравлі, розлізлися швидко по всіх кімнатах.

Молодий головусий салдатик побачив на підлозі ґенеральшу і глянув на Зою, на Петю та на двох своїх товаришів. Так ніяково зробилось йому, що не знав, куди подіти свої руки. То закладав назад, то тримав «по швам». По хвилі штовхнув рукою в бік товариша і очима показав на ґенеральшу.

— Нехай! — пробубонів той — полежить хоч раз без подушок.

Зоя злісно блиснула очима на салдата і пригорнула голову матері до себе.

Молоденький лагідний салдатик нахилився над нею і тихцем спитав:

— Зомліла сердега?

Але Зоя навіть не підвела голови, і салдатик повільно відійшов.

В інших кімнатах кричали і чути було як дзвеніло розбите шкло. Потім два вистріли і салдати повернулись гурмою до їдальні.

— Де ґенерал? Де ґенерал? — кричали вони, лютуючи.

— Пожди, ось пані зомліли, — ніби заспокоював молодий салдатик.

— Наплювать мені на твою паню! Де ґенерал? Говори ти, юнкерчику! — кричав рудий до Петі.

— Пішли... Не знаю... — відповів боязко Петя і зсунувся на софу та присів обережно на краєчку.

Ґенеральша ростулила очі, глибоко зітхнула і протяжно застогнала.

— Дозвольте перенести її на софу, — промовила, не дивлячись ні на кого, Зоя. Їй зле...

Ніхто не звернув навіть уваги на ці слова. Тільки молодий салдатик замнявсь на місці, озирнувся на всіх і взяв під руки Анну Іванівну та довів до софи.

Блукала сіра салдатня кімнатами і лютувала, кричала. А Зоя пестила бліде обличчя матері, та пригортала міцно до себе її голову за кожним стогоном, ніби хотіла придушити його. Переляканий Петя мняв в руці крайчик маминої спідниці і злякано водив очима по бунтарях.

Салдати ж, не звертаючи уваги на ґенеральску родину, жалкували та лаялись, що ґенерал з капітаном встигли втікти.

— А що ж зробимо з ними? — питав хтось вказуючи на софу.

— Те, що з нами робив сьогодня Вороб'йов в Клиновім — розстріляємо...

— Ну, що ти, Прокопе, збожеволів? Жінку й дітей?

— Він, сукин син, юнкер виросте, то буде, як батько, бити нас по мордах...

— Не жалій щенят, Сергію, бо підростуть, то кусатимуть.

— А що ж з тою панночкою?

— Порадимо.

А з других кімнат рвалася пісня, аж вікна бряжчали.

Ге-е-ей! дубінушка ухнєм...
Ге-е-ей! кудрявая, сама пайдьот,
Падьорнєм, падьорнєм,
Да у-у-у-хнєм!

Найшли в шафі вино. Пішли по руках пляшки. Загоміліли голосніще сіренькі салдати в ґенеральских покоях. Всім хотілось чогось, всім було мало волі. Кожен заглядав в куток і рвав і розбивав усе. Нестримне

бажання зробити щось надзвичайне, щось страшне й могутнє, охопило всіх. Вони не зовсім вірили в свою перемогу і як комашки — одноднівки користали з хвилі.

На столі не доїджена вечеря. Юрбою кинулись сірі постаті і почали рватись до м'яса. Регіт, крик, лайка. Одному заважала висяча, не засвічена лямпа над головою, і він прикладом збив її, аж шматочки полетіли на фортеп'ян. Ніхто не звернув навіть на це уваги, тільки Петя здрігнув, а Зоя зморщила високе чоло.

Добре, червоне вино робило своє. Салдати вже не грозили, а сміялись і хвалили кожен себе. Любо їм було. Ще ранком тремтіли перед Вороб'йовим, а у вечері вони вільні. Вільні, як птахи. Свобода! Ех, свобода! Так довго ждана і ось — прийшла. Яка вона, ніхто не знав, але немає більше ні ґенерала, ні капітана. Є тільки сірий брат салдат, а далі, чорт бери! Далі щось буде...

Залунала широка — розгойдана салдацька пісня. Переливалась, хилиталася.

«Пращай, германськая война,
«Пращай, германочка моя...
Гей-гей! Пращай германськая война-а-а...

Рудий салдатик з пляшкою в руках підтанцьовував і реготався, аж хрипіло в грудях. Потім підбіг до фортеп'яну і підскочивши з усеї сили гепнув на клявіші. Зойкнув, застогнав фортеп'ян, ніби поцілений смертельно в саме серце і затих.

Зоя раптово підвела голову і злісно блиснула очима на салдата.

— Не дивись так гостро, панночко, — кепкував рудий, баламкаючи ногами на фортеп'яні. Тепер все наше. Розумієш? Все! Ваше скінчилося. Бачиш, ми у вас нічого не беремо. Наплювать, навіщо воно здалося нам? Але душа, понімаєш, душа радіє... Перший раз в жизні. Душа — не проста штука. Її не придержиш...

А як Зоя, не слухаючи його слів, одвела голову і схилила на груди матері, розлютований салдат закричав з усеї сили.

— Ех, ти! Як тебе звуть, Химка чи Пріська? Вийдеш ще заміж за нашого сірого брата, як не задавимо... Їй-бо! хе-хе-хе...

В їдальні завоняло махоркою. Шум, гамір, крики. Кожен щось росповідав, кожен хвалився. Вино і воля закрутили голови повстанцям бунтарям і вони не знали, що робити далі. Поліція — перебита, на міській думі — чероний прапор, ґенерал утік, і що ж далі? Невже це вся воля?

Молодий — головусий салдатик, черновий від вина, підійшов несміливо до софи, глянув на ґенеральшу і тихо — лагідно спитав Зою:

— Перелякались?

Зоя з-горда кинула очима на нього і одвернулася.

— Не лякайтеся, нічого, — вмовляв. — Ми люде прості, але добрі. Що ж? Ми не винні. Прийшов наш час, і — кінець. Ми може теє... і не дуже, але пиши пропало... Наш час, панночко...

Потім притяг крісло і сів. Йому страшенно хотілося поговорити, і він зовсім не помічав, що ніхто не слухає. Хвилинку мовчав, потім кашлянув, ликнув слину і почав.

— Сьогодня, понімаєте, — силувався він говорити по російському — нас погнали аж в Клинов. Мало не запропастили душу... Подумайте: ужас! на рідного брата салдата стрілять! Покаяніє господнє...

І замовк.

— А погода сьогодня, понімаєте, катеґоріческая. Горізонтом пахне... додав і плюнув на бік, мабуть, від вина.

Ще довго лементували, кричали і допивали генеральське вино салдати. Всі скупчилися в їдальні і напівсвідомо досвятковували свою перемогу.

Зоя і Петя лежали біля матері і майже не звертали на них уваги. А Анна Іванівна час від часу глухо стогнала і з закритими очима тіпалась, як в пропасниці.

— Смірно-о-о-о! — почулась наразі голосна команда з другої кімнати.

— Наплювать! — кричали в їдальні. — Немає більше смірно...

— Смірно, сукини дєті! — ще раз закричав чийсь грізний голос і на порозі станув генерал, в повній парадній формі з орденами і витягненою шаблею.

П'яненькі салдати глипнули і втихли. Забігали неспокійно очі, а на обличчях майнула блискавкою непевність і давній жах.

— Смірно, салдатская морррда! — кричав генерал і поправляв шапку, що злазила на очі. Світло лямпи падало на нього з їдальні і в сутінках другої кімнати блищали золоті еполєти і ордени.

Він випростав перед себе шаблю і хотів махнути нею, як на муштрі, але в тій хвилі — розлігся вибух, і генерал захитався, дико застогнав та й перевалився на порозі. Тільки бренькнула шабля.

А рудий салдатик підбіг і копнув його ногою в бік.

— Дослужився таки, сіятельство?! На пенсію!

Генерал ворухнувся і протяжно-болісно застогнав. Нахилився рудий салдатик до нього, глянув і відскочив, як ошпарений. Рушниця випала йому з руки і він хитаючись дійшов до столу, безсило впав і зайшовся голосним плачем. А слідом за ним Петя і Зоя.

Здивовані салдати дивилися то на генерала, то на рудого і не знали, що робити. Де-хто підійшов до раненого, підвели на ноги, скинули шапку — і ахнули. В генеральській — парадній формі стояв з похилою головою блідий, як полотно, салдат Сергій.

— Сергію! Чого ж ти? — питав молоденький салдатик своїм добрим зворушеним голосом.

— Братця! Все життя... боявсь гене...рала... найшов в шафі мундір... Сьогодня свобода... хотів хоч... годинку бути ге...нералом... та... — він похилився нижче і йому з уст чвіркнула цівка крови.

Заметушилась сіра салдацька маса. Пропав весь хміль з голови. Залаялись, закричали, залютували.

Кинулись всі до руденького салдата, що впакував в Сергієві груди кулю. І били кулаками по голові, по шиї, по руках. А він навіть не боронився, тільки придавлено ридав.

Свіжа кров Сергія спливала по генеральскій блюзі і червонила золоті хрести та ордени.

А на дворі співали півні вівніч.

Житомір, липень 1920 р.

РЕВОЛЮЦІЯ.

Непохитна чиста ідея. Бунт душі і тіла. Божевільна радість. Похорон і великдень. Потім хаос. Кров. Голод. Холод. Пісня радости і прокляття. Тисячі думок. Мільйони зітхань. Тверда віра і зневірря. Підлота. Честь. Нахабство. Фанатизм. Винні й невинні. Могили і свята. Все разом.

Тріск обручів життя. Законів. Культури. В поезію влилась вулиця. Шуркіт машин. В мистецтві фронт. Бої. За нове! Невідоме.

Поневірювана маса — владарем. Могутнім і нещадним. Бо розлилася жовч терпіння — немає сили спинити її.

— «Ґей! Все на вулицю! Стягніть пахучу — шовкову сорочку з тої пані і проженіть голу по базарі. З кобилячими дзвінками на шиї!

...Брами ґалерій, музеїв, театрів і двірців — на розстіж! Для голоти! Дати корм душі чорної маси, що блукала і не знала ні про що. І шукала краси в льохах і шинках. Бо двері правдивої краси були замкнені перед нею.

...Що? Старий собор? Товаришу шофере! Облий бензіном його і черкни сірник! Так-так. На чорта нам пам'ятки. Кінець! Пам'ятниками залишиться те, що збудуємо ми. Сьогодня в нас здох 1917-ий рік! А народився рік 1-й»...

Запінена маса. Скажена стихія стихій. Жахлива. П'яна. Сліпа. Задивлена в свічадо розлитої жовчі. Не

думає про завтра. Хоче знищити все. Що тиснуло її віками. Що було недосяжне їй. Невідоме. Ненавистне.

Бої на вулицях. В селах. В полі. В мистецтві. Думках.

Клекіт на землі. В повітрі. В грудях.

Довкола темрява і крик. Дикої радости і роспачі. Все разом.

А потім світанок. Потім день. Смерть хаоса.

І знову: Голод. Холод. Мільйони думок про завтра. Міцна віра. Невпинна праця. Напруження м'язів. І мозку.

І непохитна чиста ідея.

Переоране, перестріляне, перевернене, перечищене життя — воскресає. І серед тяжких мук родить небувалої краси дитину: Н о в е ж и т т я.

Київ, в лютому 1922.

З ДНІВ СТРАХІТЬ.

(Уривок з власного записника «Трагедія 1-го травня 1920».)

Майнули літа, ніби сон. Не хочеться вірити, що все пережите було дійсністю. А воно було. Розгортаю порвані аркушики старого записника і читаю. Читаю, і спомини страхіть громадянської війни на Україні воскресають. А так не хочеться думати про них. Бо соромно і болісно...

Привели нас узброєні вилами та косами до містечка Тетіїв Таращанського повіту на Київщині. Їх тисячі з довколішніх сел, нас розброєних, спровокованих галичан не цілих дві тисячки. Снуємось, як мерці. Ховаємося один від одного. Ні словечка не говоримо. Не можемо. Тяжко і боязно. Навіть ті, що привели нас сюди і віддали до рук «героїв», — ходять сумні та мовчазні. Перекопалися, що «брати», тільки розброїли і ограбували, а про дальше... мовчи, як хочеш жити.

Я підвівся і пішов краєм дороги поза містечко. Йшов з похиленою головою і намагався щось думати. Нараз став, як вкопаний. По мені блискавкою перебіг жах. В голові зашуміло, в очах потемніло. Я став тремтіти. Хотів відступити, та ноги не слухали. На два кроки від мене, на високому насипу, лежала дівчина. Була мертва, і зовсім гола. Лежала перед моїми очима в повній свої красі і люто-дико сплюгавлена руками бандитів. Обличчя дрібне, тоненькі уста посинілі скривлені в болю. На личку закаменів смертельний переляк.

Одно око вибите, друге напів ростулене, чорно-тьмяне. Чоло в засохлій крові, що доплила до тоненьких брів і струмочками попливла по скронях аж на струнку шию, на білі груди. Одна коса пришпилена дротиками, другу розвіває весняний вітер. Закипіла кров на голові надає волоссю ріжних барв, що мінливо виблискує на сонці. А потім груди — білі, осмалені сонцем груди. Маленькі, дозріваючі... Хтось їх подряпав, чи порізав... Може собаки?... Кров потекла рівчачками, затрималась в прогалині живота, потім поділилася на кілька доріжок і скотилась по гладженому білому тілу на землю. Дрібні рученята складені на вхрест. В одній затисненій серед болю п'ястучок, в другій немає одного пальця. Мабуть відрубали, щоб взяти перстень. Округлі стегна чимсь подряпані. Ноги тонкі, гладенькі, роскинені широко. Полові части пробиті чимсь гострим глибоко. На них міниться від сонця кров.

Я не міг рушитися з місця. З поля підійшли дві жінки і 15-ти літній хлопчик.

Що це? — питаю не своїм голосом.

Жінки вгнули голови, ніби не чули і прудко пішли, а хлопчак підійшов і сміючись крикнув.

— Жидівка! Хе-хе-хе... Як розвернулась! Так і запрошує до себе.

— Завіщо її вбили? — питаю.

— Ге! Бо жид все спекулює. Але ходім, бо від неї вже смердить...

Ми відійшли на бік, і хлопчак почав росповідати.

— Понімаєте, жид все спекулює. Так і вона. От у нашому містечку тому два тижні вибили всіх жидів. Їй-богу! Загнали в школу і спалили. І пищали ж, як руді миші. Інтересно було! А оця Хайка, чи як її, заховалася в якогось хазяїна і її не спалили. Ех, якби знати в якого! Було б йому, як їй. Та не сказала клята! Передвчора вечером стояли наші хлопці на вулиці, а вечори тепер ясні, місяшні. Дивляться, йде дівчина. — «Добривечір» — добривечір» — і йде. Та, знаєте, як-то хлопці. Не пропустять дівки, аби не зачіпити. Підбіг один до неї, говорить, а вона вгнула голову і мовчить.

Дивиться він, аж не з нашого села дівчина. Гукнув на хлопців. Прибігли, розглядають, а один так і крикнув: та ж це жидівка! Кажуть сказати її «кукуруза», а вона в плач і каже «кукуруза». Значить, жидівка. Піймалась. Питають, куди йде, а вона плаче і каже, що в Таращу, чи в Умань до рідних, чорт її знає! Тоді кажуть хлопці: скидай нашу ношу. Вона впала їм в ноги, просить молить. Та наші хлопці не такі! Ге-ге! На великдень два полки комуністів перебили. Їй-бо! Самих китайців. Ось там з-за горба наступали. І сміються наші хлопці, а Хайка плаче. А потім роздягли самі. Тоді каже один з наших: лягай, та дай нам усім, тоді пустимо тебе. Їй-богу! Вона просить, молить та не помогло. Силою взяли. Кинули на землю. І знаєте, дівчина молоденька, хоч жидівка, але в ночі кожна корова чорна, а й хлопці не старі. Перейшло їх 8, а декотрий і два рази і тоді питають її: скажи, хто переховував тебе, то пустимо. А вона, подумайте тільки! ледве дише і шепоче: хоч вбийте, то не скажу. І її вбили. Обрізками і чоботами по голові. А в «тото» стріляли. Хе-хе... А вже цицьки і ноги подряпали на другий день діти. Батіжками почвяхали...

— Чому-ж не закопають її? — питаю якимось чужим голосом. Та ж діти дивляться.

— Ги! Жида, тай закопувати? Тьфу! Нехай так гниє. Такий наказ ватажка. Ось там, де дуби, лежать до сьогодня ті, що тому два тижні втікали. Тих, що загнали до школи і підпалили, ті згоріли, а тих, що догнали тут, то побили. А хиба ж у вас жидів не б'ють?

— Ні — кажу: вони ж люде...

— Які там люде? Сволоч, так годі. Через них, ста комунія проклята...

— Яка комунія? — допитуюсь.

— Та ось та, чорт її знає. Кажуть погана, та я не бачив її...

Я не переконував його, бо за свої слова міг лягти так, як та дівчина. Я ж перебував в «головній кватирі героїв темної ночі». Жахлива трагедія молодої невинної, дівчини, що навіть серед нелюдських мук і перед облич-

чям жорстокої смерти не видала свого оборонця, — не виходила мені з голови. Ох! Як дико і як ганебно...

— Ви куди? — спитав мене хлопчак і збудив з задуми.

— Посижу тут.

— А я до містечка. Там будуть розстрілювати з кулемета комуністів. Інтересна штука. Так всього хорошого!

Він подав мені руку і підсвистуючи швидко побіг.

А я стояв і не знав, чи це сон, чи правда. В голові шибалися тисячі думок від стіни до стіни мозку. І пригадалася мені Україна, та безмежна, розбурхана Україна — кріваве море. Пригадилися славні відозви Петлюри про рівність національних меншостей і ріжні делеґації, що по Парижах та Лондонах жебрали в панів самостійности. Ех!...

Мимоволі підвів голову і очі зупинилися на громаді дубів, що поважно стояли недалеко дороги серед поля. Знов мороз прошив мені тіло.

— Піти, чи не піти? — питав я себе.

— Йди, йди! нашіптував невідомий голос. Йди, подивись, може вирвешся з цього пекла і роскажеш дітям про ганебні діла їхніх батьків. Йди! Облиш серце на боці. Тут серця не треба.

І я переліз рівчак та пішов. Ось мене вдарив задушливий сморід гнилизни тіла. Я хустиною затулив уста і ніс, та напів здержуючи віддих йшов далі. Недалеко дуби. По полі приплескане дощем лахміття, пір'я, коробки.

— Утікали, їх тут дігнали — пояснюю собі.

Нараз зупинився і далі не йшов. Переді мною лежало в росплузі дитятко, літ трьох. Пізнаю, що це дитина по останках маленького тіла. Одна ніжка, як віточка лозини, зломана, пригнута аж до головки і обгризена собаками. Тіло чорняве, чи зеленяве, напухле, повикушуване. А там... Купа лахміття і тільки сива, сива борода вказує, що це був старезний чолов'яга. Бо голова не відріжняється вже від землі. А ще далі знову... знову гола жінка. Тіло неприродно роздуте,

синьо-зеленявої фарби. А голови немає... Біля неї лицем до землі хтось лежить. Не видно, хто такий. Червона колись спідниця і синя блюза полиняли на сонці, дощі й вітрі. А там... там з-за межі... Ні, ні! Не можу! ... Довше не витримаю...

І я прудко побіг назад. Сів на насипу біля дороги і заховав обличчя в руки. Воно здається палало, бо пекло. А серце билося трівожно. В голові шуміло. Я намагався щось думати. Ох, як болісно! Я... я ж син того народу, що це все зробив! Я рідний брат тих, що там, по звірячому катували безборонних людей, дітей, старих дідусів і жінок. Дітей злиднів і горя. В нас одна кров пливе! Я ж — син одної матери... Так, я син одної матери! ...*Я син одної матери*...— — — — —

І моє обличчя запекло ще більше. Пекли долоні, пекли сльози, пекли очі...

Я плакав. Я, що майже дитиною пішов у світ жорстокостей — на війну, я, що виріс серед убивства й смерти, що бачив сотні, тисячі трупів і ніколи не плакав, — тепер ридав. А в душі боровся: хто винен?

Та відповіди не було. Пекли долоні, пекли сльози, пекло обличчя, пекло в грудях...

Я плакав, як дитина.

З жалю, з роспуки, чи з сорому?

ЗМІСТ.

Н. САУЕР

ЦІНА КРОВИ

Повість

Переклав М. Ірчан

Накладом
Робітничо-Фармерського Видавничого Товариства
Вінніпеґ, Ман., Канада
1925

З ДРУКАРНІ "УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИЧИХ ВІСТЕЙ",
ріг вулиць Прічард і МекҐреґор, Вінніпеґ, Ман.

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА.

Тема цієї дуже цікавої повісті взята з життя підпільної революційної партії в бувшій царській Росії, себто в колишній її території після японсько-російської війни і невдалої революції 1905 року.

Зазначую, що автор Н. Сауер мені особисто невідомий з російської літератури і я ніяк не міг довідатися, на якій мові була вперше написана повість. Переклад зробив я з німецької книжки, де вправді не було зазначено, що й вона перекладена, але після моїх спостережень не виключене, що оригіналом повісті не німецька а якась инша мова.

М. Ірчан.

I.

Настали дні, в яких життя стало невиносимо тяжким і трудним. Всі були гей-би обмотані металевим дротом, підозрінням, злобою і ненавистю. Один-одному перестав вірити, а навіть на кращих товаришів дивилися з жахом. Думали мимоволі:

— Чи не продає Юда поцілунком?

Але, як глибше задумувалися над цим, тоді обвинувачували себе в несправедливости і недоказаности власного підозріння, жаліли своєї думки, мучилися і знову думали:

— Хто-ж це?... Хіба ти?...

Хтось невідомий і тайний, захований, як людська думка жив між ними, в самому серці їх, знав кожний рух їх, кожний плян і самий невидний приводив на них поліцію та жандармів, що ночею приходили до помешкання з певністю, як-би самі ті речі переховували, находили нелеґальні друкарні, зброю і листи, замикали людей, про яких всі були певні, що вони найменше підозрілі. Таємні помешкання революціонерів стали подібні до поліційних участків, в яких зголошувалися новоприбувші революціонери. Все, що балакалося тихцем на зібраннях, в темних закутках, на таємних нарадах комітету, було відоме поліції... Сьогодня в партії не було вже нічого тайного...

З ревізій, арештувань і відкривань було ясно одно: зрадник, що повідомляв поліцію про місця засідань і загальних зібрань, не був ніяким поверховним провокатором за двайцять, трийцять карбованців в місяць, не був ніяким шпіоном штучно замішаним в партію, пяницею або дурачком. Був це хтось з партійних, розумний і обережний, як лис, член партійного комітету, людина поза всіми підозріннями, маючи заразом довіря в своїх товаришів. Після насильних ревізій в комітеті залишилося чотирох товаришів: Андреєв, Соломко, Невідомий, якого називали теж або "маленький", або "число тринайцять", і Ласкавець. Цим чотиром було ясно, що один між ними є — зрадником. Три, які не були зрадниками, мучилися підозрінням, що палило їх мозки, боялися один-одного і не бачили виходу...

Коли сходилися після звичайної праці, найчастіше говорили про провокацію. І всі чотири про це з однаковою нехіттю і ненавістю: три щиро, один — зрадник — з вдаванням.

А все-ж таки ніхто не був на стільки рішучим, щоби сказав:

— Товариші ! Один з нас є зрадником...

Соломко — це було його нелеґальне імя, власне одно з його нелеґальних імен — приходив завжди на комітетове засідання пізніше всіх, бо довго блукав вулицями і проулками. Тоді сідав в куті, де непадало світло лямпи і в темноті видніло його змучене-бліде обличчя і такіж змучені очі. З свойого кута Соломко слідкував за всіми.

Думав, що так найде провокатора. В не-

значній дрібниці, в інтонації, зміні голосу, в тому або другому русі, він ждав відкриття.

Зараз говорить Невідомий. Спокійно, але обережно, передумує кожне слово, як людина, яка вміє цінити конспірацію, тримати язик за зубами навіть між найблищими товаришами; ніколи не тратить ані одного слова. Він — завзятий сторонник чистки партії від сумнівних одиниць, домагається, щоби за всяку ціну, як найенерґічніше працювати, без огляду на зраду.

— Власне через це мусимо працювати, що між нами є зрадники!... — додає спокійно, але гостро.

Соломко його знає... як довго?... Чотири роки. Разом були на засланню; тоді Невідомий мав імя. Разом утікли. Розійшлися в ріжні боки, а потім зійшлися в комітеті міста. А Соломко знав про него такі дві-три речі, за які Невідомого зараз повісили-б, і то за кожну окремо... Може він бути зрадником?... Ні, ні! Тисячу разів ні...

Біля Невідомого сидить Ласкавець. Рідко робить замітки, але все так поважно, що всі слухають його з надзвичайною увагою. Теж він самий слухає всіх уважно і легко хмарить брови під широким, відкритим чолом. Як говорить на вічах, очі всіх приковуються до його інтеліґентного, гарного обличчя. І горять тоді його очі відвагою та довірям. Він уміє підняти маси. Є найстаршим з членів комітету в місті А. І хто кине каменем на цього доброго товариша та пристрасного провідника?... Ні, ні! Ніхто не кине.

Соломко дивиться довго і вперто на тре-

тього товариша — Андреєва. Барчистий, з чорною бородою, дуже часто замазаний смарами парових кітлів. Видається твердим, а навіть — злим. Бо, хто-ж не знає, як віск мягкої, кришталево чистої душі Андреєва?... Це видко з його перших слів. Немає в ньому ані крихіточки нещирості, вкінці й обережности. Звичайна промова його проста, переплітувана народніми приповідками і видається простодушною для людини з багатим знанням. Часто вважали його лише добрим, порядним і чесним, безмірно ідейним товаришом, що відчув життєву правду душею... Але, як було потрібно, Андреєв поборював всі перешкоди. За паровими машинами таємно перечитував багато книг. Як самоук, вивчив французьку й німецьку мови, щоби міг читати в оригіналі соціялістичних теоретиків.

Був найкращим орґанізатором робітничих гуртків, найкращим пропаґатором і мистцем у виконуванню найтящих завдань.

— Візьмете це на себе? — питали його часто. — А це дуже ризиковна річ...

— Так що з того? — відповідав усміхаючись доброю усмішкою Андреєв. — Що буде можна, доки сил стане, зроблю...

Соломко любив Андреєва; був звязаний з ним близькою дружбою, що перевищала дружні потяги людей однаково думаючих. Відкривали собі інтімности з життя, таємниці, думки і сни...

Дивлячись сьогодня на обличчя Андреєва, Соломко думав:

— Андреєв був би зрадником?... — і засміяв-

ся в думці з цього. Не може-ж бути, як неможна задержати сонця, як не можуть ходити дерева... Соломко знов переглянув всіх по порядку. Хто з тих трьох? Немає підозріння, нема доказів а всетаки один з них ще сьогодня вечером напише охранці*) донос про партійне засідання.

Справ було мало і ніхто не хотів гаяти часу. Розходилися. Соломко шепнув на сходах Андреєву:

— Ходім до мене. Хочеш?...

— Маєш що-небудь їсти? Тоді піду!

— Маю...

Густий але дрібний дощ малими краплями, як макове зерно, посипав вулиці і так вохкі від мряки осіннього вечера. Лямпарі бігали від стовпа до стовпа і по дорозі їх родилися вогники, не веселі, а якісь жовтовато-червоні, як вигасаючі очі старців, що нічого не бачать, а всетаки жадібно вдивляються в мраку.

Все — будинки, церкви, кількох прохожих і візники виглядали якісь жалісні, змочені, пом'яті.

Соломко з Андреєвим йшли хутко, перескакуючи болотняні калабані. На розі вулиці оглянувся за ними якийсь дивний чоловік в плащі з високо піднятим ковніром і в волохатій шапці, насуненій на очі. З боку видавалося, що хоче йти до них, але не може рішитися. Здержувався за ними 10 — 15 кроків, переходив з одного боку вулиці на другий, приспішував або приставав. Зовсім, як вони. А коли Солом-

---

*) За царських часів в Росії шпіонська-жандармська тайна інституція.

ко з товаришом пристанули, чоловік став також і почав оглядати вітрину першої принагідної крамниці, курив цигарку і ждав, доки не підуть далі... Тоді і він йшов рівномірно за ними, сунувся, як тінь.

Соломко запримітив це досвідченим оком людини, що привикла до таких річей. Якось затрясся і випростувавсь, як-би його вкололи чимсь гострим у спину; бистро оглянувся і побачив, як темна постать скочила в бік порога будинку. Потягнув Андреєва за рукав і шепнув:

— Маємо за собою шпіона.

— А-а-а — повільно сказав Андреєв — добре. Давай, відійдемо відсіль.

Приспішили, хутко перейшли кілька разів з одного боку на другий, просувалися через довгі ряди візницьких бричок, минали більші вулиці і вишукували криві-бічні вулички.

Не говорили, тільки тут або там один одному кинув:

— Направо. За мною до гостинниці "Бельвю"... Сюди...

Чоловік, що слідив їх, неначе від кількох хвилин загубився. Але на Павлівській площі, повній купецьких будок, Соломко знову запримітив його, як ховався за буду. Тоді повернулися назад, звідки прийшли, з вулички до вувулички. На Московській вулиці шмигнули в двері перехідного будинку і хутко перейшли ним на Велику вулицю.

— Поглянь на право, я на ліво...

Оба товариші прижмурили очі і дивилися по рідких прохожих...

Скоро на розі показалася постать шпіона в

волохатій шапці. Задержалася і повернула голову в право і в ліво. Очевидно, цей перехід, шпіон знав добре. Всі три стояли кілька кроків від себе мовчки.

— Видається мені — сказав Соломко — що цей чоловік сміється своїм грубим, веснянкуватим обличчям...

— Чому веснянкуватим?

— Не знаю... Так видається мені...

— А мені видається перш усього, що він чорний, а друге, що разом до тебе не дійдемо... Роби що хочеш, а його не відчепимося. Краще розійдемося в ріжні боки. Смішно, аби ми його проклятого не позбулися! Один з нас певно врятується, а другий... другий теж якось втіче.

Андреєв спішно повернув в право до Музичної вулички, а Соломко в ліво до середини міста.... Шпійон йшов повільно за Соломком.

Вже перестав дощ і було тільки хмарно та вохко. Душу Соломка огорнула якась зневіра, як-би й душа перемокла з плащем і поваляласся в рідкому і вонючому міському болоті. Хотілося йому відійти кудись на самоту, відпочити після страшної втоми, пролежати декілька годин без руху, без думки... А це, що крок за кроком йшов за ним шпійон і не можна було позбавитися його, пригадувало тюрму, де за кожним рухом вязня слідить дозорець. Апатично рушав ногами, апатично дивився на вулиці і прохожих.

Потім, як запримітив, що трясеться від вохкости, бо перемок до нитки, приспішив ходу, покрутився і пристанув перед шкляними дверми великої, ясно освіченої кавярні.

— Маю зайти?... Ех, чорт з ним, хай чекає тут... — подумав про шпіона. — Можливо, що позбудуся його!

Просуваючись поміж столиками в найдальший від вікон кут кавярні, Соломко випадково глянув в дзеркало.

Мав розкудовчене, зліплене дощем волосся; цілій постаті його щось недоставало; видавалася незамітною і зморщеною.

— Я заяць — подумав про себе — а мушу бути вовком з гострими зубами і довгими кігтями....

— Заяць!...

Сказав принести каву і сидів довго-довго, аж доки не замкнули кавярню.

II.

Тільки на третій день прийшов Андреєв. Швидче неміг — мав багато праці. Складав невеличку друкарню в глухій частині міста. Треба було мати її в запасі, бо кожної хвилі могла придатися; довкола будинку, в якому була велика друкарня, шлялися вже підозрілі типи з сивими вусами і патлами, що пригадували дешевенькі перуки.

Андреєв склав та випробував машину, і весело поспівуючи прийшов до Соломка.

Застав його в присмерках. Сидів без світла. Кімната була довга і вузька. Всі більші речі були розставлені рядом попід стіною, неначе в корабельній каюті. І було неприємно і непритульно. Кожний відчував, що тут немає пана, тільки тимчасовий, принагідний громадянин, який не знає певно, чи завтра буде ще ночувати.

— Дома? — спитав Андреєв, висуваючись з дверей своєю здоровезною постатю. — Ах... "під віконцем сиджу, доріженьку виджу"... Може неправда? Ну, добрийдень!

— Доброго здоровля! Сідай денебудь брате... Перед хвилею повернувся я з залізниці.

— Їздив?

— Їздив.

— Знаєш про ревізію в Фені?...

Соломко задрожав. Почув, що раптом схолодніло його обличчя а по серці вдарило щось тупим ударом. Він не ждав нічого подібного: ані ревізії у Фені, ані свого дивного почування страху і болю. Хотів як найшвидше спитатися, що сталося з нею, але говорив повільно, якби всі слова мав навинені на клубку і вимотував кожне окремо.

— Замкнули її? — питав тихо .— Найшли щобудь?

— В тім то й річ брате, що нічогісінько не найшли... Буде з дівчини щось визначне... А я й не думав... Памятаєш, як вона з початку...

— Кинь це! Краще росказуй по порядку! — перервав Соломко.

— А-а! — засміявся Андреєв — по порядку? Ну, скоїлося так: сьогодня ночею відвідали її. Рили, рили — нічогісінько... Ой, хитре дівча!... Повинні дати їй важнішу ролю... Тьфу, я знову збився з дороги.... Так... знаєш, самого капітана водила за ніс... Потім просив вибачення... Був, мовляв, переконаний, що найде трийцять револьверів... А найшов... книжку байок і ріжні жіночі дрібниці. Як-би так який револьверчик, але нічого подібного... Все відбулося щасливо... Ах, яке то дівча... Та-ж могла легко впасти, як когут в окріп. В полудне Ваня приніс її знову двайцять штук... Справді...

Соломко знову дрогнув, якось дивно прискочив до нього і замахав руками.

— Тихше... ради бога, тихше... Ах, який ти!

— Але-ж в кімнаті нікого нема...

— Так, так... Тому треба мовчати... Сьогодня ані слова нікому... Мусимо...

І підбіг до дверий прислухуючись до кроків мешканців, що виходили, або сходили по сходах.

— Я Василю змучений, розумієш?... А тут на кожному кроці тільки чекаєш... тільки чекаєш... Ось прийдуть, заберуть тебе, потягнуть... Не боюся... Два рази йшов я на заслання. В твердинях, тюрмах — я не боявся.... Але сьогодня то прокляте очікування... Останніх три дні я був не свій, кував пляни, і все думав: щоб як найшвидше взяли мене... Так... бо-ж знають прекрасно про все. Нема куди утікти перед ними... Нема куди утікти... І ось я виїхав був... а там таке саме, як у нас... Скрізь однаково... Ті провокації, мене.. Ні! Ну скажи самий: можна сьогодня комусь вірити? Знаєш Василю... Чуєш... Скажу тобі...

Соломко нахилився до Андреєва так близько, що Андреєв відчув гаряч його роспаленого обличчя. Швидко, без віддиху говорив:

— Пробач мені, Василю... Не можу... Видається мені, що... знаєш... збожеволію... Підожди... Не переривай мене... Тільки не гнівайся... Можу питатися тебе?

— Але-ж що з тобою діється? Говори... дуже радо...

— Як довідалися про помешкання Ржанових? Тільки ми чотири знали про це... Василю, ти ні? Ні, ні!.. Про тебе не сумніваюся... не відповідай... Подай мені води... Не сердься... Я-ж тільки кажу, один з нас чотирьох...

Андреєв не ображувався. Бачив, що Соломко повний терпінь, знервований, хорий, розбитий. І почав його заспокоювати.

— Ти сказав чисту правду. І я це саме брате запримітив. Що-ж стосується нас чотирьох... Бачиш, по перше не треба хвилюватися, бо цим нічого не поможеш, але за це пошкодиш собі... По друге, необхідно бути обережним... Я дещо придумав, і тому й приплівся до тебе. Так, дещо придумав я і вірю, що виконаю...

— Так що-ж? Скажи! — налягав Соломко.

— Підожди. Чому так швидко? Скажемо так: Хто є провокатором? Невідомо! І ніколи не довідаємося, як будемо сидіти з заложеними руками і нервуватися. Це на твій рахунок друже... Скажім! Ані я, ані ти. Поставмо себе поза підозріння.

— Так, так, — розгарячився Соломко, — ти віриш мені? Я клянуся тобі...

— Кинь присяги!... Без того вірю тобі. Добре. Ані ти, ані я. Тоді — ті два. Треба відгадати тільки, котрий....

— Неможна...

— І я це знаю. Не перивай мене. Невідомого підозрівати, годі, Ласкавця теж неможна... Мусимо... Тямиш: "всі, що воюють мечем, від меча згинуть". Ми мусимо проти них, як вони проти нас: "Як гукнеш в ліс, то й ліс відгукнеться". Вони слідять нас, ми брате, будемо слідити їх!... Можливо, що дещо вислідимо...

— Як то?

— Цілком просто, по приміру батьків... Дамо їм до охранки свого чоловіка...

— Ах, так... — повільно сказав Соломко.

— Так. Маю хлопця — просто золото! Бережу його, з ніким не знайомлю. Був військо-

вим писаром, але практичний... Нехай вступає до охранки... Як писар або урядовець... Не як агент, а просто, як писар...

— Василю... а він не зрадить?

— Певно ні, боже мій! Це-ж чоловік надзвичайно твердий і на все готовий. Я вже випробував його. Не запродасться. Тільки одна умова: про це знаємо лишень ми два. І нехай навіть рідна мама прийшла-б, мусимо мовчати...

— Розуміється, розуміється... Мовчати мусимо... ані слова... мало того! навіть думати не треба...

— Власне про це я думаю... Це перш усього... А чоловіка я дам... Так, так... Хвилюватися непотрібно...

— Мені тільки так... тяжко було...

— А ти переможи себе... Кінець-кінців ми вибємося на верх. Це перше... А друге — на годинку приляжемо і в десятій підемо до Фені...

— Ну, — скоро глипнув Соломко.

— Що ну? Не хочеш?

— Я тільки так... Піду...

Лягли побіч себе на постіль, що ледво помістила їх. Лежали і передумували кожний своє.

Андреєв про Барвінова, бувшого військового писаря, якого приготовив до канцелярії охранки.

Соломко — про Феню.

Йому було приємно і легко думати про неї, таку молоду, змужнілу і щиру. Обличчя Фені — Соломко ясно бачив в своїй памяті — гарне і ніжне обличчя молодої дівчинки. Він радів цею ясною красою між повялими вже, часто

тюрмою понищеними обличчями змучених товаришів.

Так мало було краси довкола нього в широкому і тяжкому підпільному життю, що Феня була якоюсь чарівною, ясною плямою.

— Вона, як квіти в Туруханську — подумав Соломко і згадав безконечну зиму на засланню. Тоді лежав він хорий на тиф в закуреній, скучній буді і через вікно бачив тільки одно-одиноке: сніг, білий, блискучий, однобарвний сніг. Так задивлявся на нього, що запримічував кожну, найменшу зміну. Горбики висипані метелицею в ночі, нову галузку кимось відірвану, сліди собаки, що гналися за заяцем. І в одноманітности того снігу, було щось подібне до смерти. Так уявляв собі тоді. Щось безконечне, однородне, туманне... Одного разу прийшов товариш Каган і приніс йому маленьку китицю домашніх квіток: дві сині, а пять червоних. Каган поставив перед ним і сказав: "Маєш тут квітки!" Так просто. "Квітки... квітки!"... Червоні, сині квітки! Замаячіли перед Соломком, як полумінчики в його дрожачих руках. Притиснув їх до обличчя і сміявся, як дитина і радів тими живими червоними і синіми листочками серед сніжного океану... Так... Феня, як квітка в Туруханську!...

— Сантіментальність! — подумав в душі, але зараз додав: а як-би справді було так! Що з того?

Що-ж, хіба він не може думати про неї? Вона-ж подібна до куща троянди, гнучкого, незломного, мягкого, але міцного. Мріяти про неї?... Так, лиш стільки може... На більше, на

близькість Фені, про яку так багато передумував нераз в душі, він не може подумати. Сьогодня тут, близько неї, а завтра... де він буде завтра? Він, що вічно в небезпеці, гнаний з місця на місце, безіменний, з фалшивим пашпортом?.. Він, що не сміє піти до театру, що виходить тільки ночею з свойого помешкання, аби надихатися свіжого повітря і довго блукати вулицями ... Хто знає, де буде він завтра? Може в тюрмі, або на засланню, або на шибениці? Може бути забитий на вулиці при виконуванню одної праці, яку робитиме з рішучістю людини засудженої на смерть?.. Як-би одно в друге закохалися, то це був би новий тягар... Тоді кожний поцілунок видався-б йому останнім поцілунком на прощання... Кожний підозрілий дзвінок в їх помешканню грозив-би розбиттям їх радісного щастя, потоптанням недавно розцвілої китиці червоних і синіх квіток!...

Призвичаєний говорити Андреєву все, що непокоїло його, Соломко нежданно спитав:

— Скажи, як думаєш: має право такий чоловік, як я, кохати жінку і старатися за її взаїмністю?

— Про що це ти думаєш? — здивовано спитав Андреєв.

— Ну скажи: маю право кохати жінку і старатися про її кохання?

Андреєв спокійно відповів:

— Розуміється, друже, маєш...

— Так думаєш? Але як це?... Знаєш, що мене можуть замкнути, а потім... повісити...

— Так що з того?... До тої хвилі — кохай! Кохання є одинокий вогонь, що загріває люд-

ство... Без нього люде померзли-б. А що до того — (він показав на шию) — всі ми в "руках божих"...

— Ну, а щоб ти робив з своїми дітьми, скажемо, як-би тебе і жінку засудили на каторгу?... Куди віддаш їх?

— Дам їх машиністові Краскінові...

— Кому?

— Краскінові... Ти не бачив його? Працює зі мною на машині... Ще не розумієш? Ну, тоді йому...

— Чому йому?...

— Чесно працює в партії... Не є гірший від мене. Виховає мені сина на такого чесного, як він самий, а може навіть ліпшого, як я: більш твердого і непохитного.

— Ну, а як його теж замкнуть?

— Тоді дам Краузові.

— Нерозумію тебе... Що-ж то ти хочеш своїми дітьми вимітати чужі кути?

— Ах, чого-ж чужі? — відповів Андреєв. — Зовсім помиляєшся брате. По домах, доми, але тільки по наших... Що-ж буде в майбутньому соціялістичному устрою? Спільне виховання дітей, правда? Ну, а я сьогодня це саме копіюю. Нас мало сучасних соціялістів, але хіба-ж ми не є одною громадою?... Як мені повірить товариш по смерті свої діти, буду виховувати їх. Заберуть мене, перебере инший. Чого-ж боїшся? Думаєш відмовляться? Певно ні. Ось приклад: Хто займився дітьми Букварових? Тямиш, того, що був застрілений на площі біля собору. Хто? Власне такий-же пролетар, металіст, до того нежонатий. І виховує.

— Як виховує? Тут треба застановитися... Буде син твій переходити з руки до руки, від одного до другого, ну і ніщо з нього не вийде... Тут так будуть виховувати його, там инакше... Педаґоґічна механіка!

— Дурниця! Я брате, не боявся-б за свої діти, що їх виховають без педаґоґіки. Тим краще! Піде від котляра до шевця, від шевця — до друкаря... І пізнає одно: що всі однаково з бідою пробиваються; від всіх навчиться великої ненависти до поневолення і великої любови до свободи... Останнє — придасться брате... Більше голоду й холоду перетерпить дитина в робітника, як-би, скажемо, могла перетерпіти в адвоката... Але що-ж робити?... Чому мої діти мають виростати в кращих умовинах життя, як діти котляра, або шевця? Ні, в цьому відношенню я зовсім спокійний...

— А чому-ж так?

— Ну, ось мої діти...

Десь на башті вдарило десять разів. Повільні, розтяглі удари дзвону пропадали безслідно в безодні ночі.

— Десять... — вискочив Андреєв. — Чуєш, твої діти! Де маєш діти?...

Оба розсміялися. Андреєв добродушним сміхом щирої людини, Соломко іронічно, гарячково, як сміються люде над власним нещастям.

Хутко одяглися в плащі, погасили світло і вийшли на вулицю — не разом, тільки окремо. Спершу Андреєв, потім Соломко.

Перший пішов на право, другий на ліво. Але оба йшли (хоч ріжними вулицями) в напрямі помешкання молодої товаришки Фені.

III.

Соломко сидів вже майже годину у Фені, що безустанно кормила його яблучним кисілем. Вкінці прийшов Андреєв. Привів з собою товариша, якого всі бачили вперше. Був одітий в приличне, чорне одіння, що прилягало до його здорового, вишколеного військовою муштрою тіла.

— Товариш Барвінов — вказав на нього Андреєв. — Прошу бути з ним щирим. Людина якій довіряю...

Барвінов не сказав нічого, поклонився і всім міцно стиснув руки, хватаючи їх своїми невеликими, але мускулястими пальцями.

Було йому приблизно 30 років, але обличчя видавалося дещо старшим. Старість цю робили його очі, поважні і гострі, що кожного бачили наскрізь.

В цілій його постаті, очах і рухах, було щось невловимо поважне і спокійне, що й робило його людиною твердою, сектантом аскетизму, але не пристрасного проповідника або ентузіяста, тільки холодного і розумного чоловіка. Кожний відчував, що мусить говорити з ним поважно, коротко і річево, бо він і на жарт відповість задумано, без усміху і твердо.

Власне це вичитав в ньому Соломко своїм

досвідченим зором. Вичитав і шепнув в ухо Андреєву:

— Робить добре враження...

— Золото, а не хлопець! Кремінь! — шепнув Андреєв.

В душі Андреєв був гордий новим товаришом. Знали себе тільки пів року і не сходилися навіть часто. Але вже при першій зустрічі Андреєв зрозумів його.

Барвінов прийшов до нього одної неділі в одностроєю вищого військового писаря, який доношував тоді, подав йому листа і ждав, аж Андреєв перечитав. Коли-ж побачив, що Андреєв дочитав останню сторінку, спитав:

— Не відмовите?

— Ні, ні!... Сідайте будь ласка... Товариш Зальцман поручає вас, як людину, що цікавиться нашою наукою... Так?

— Так, правда.

— Чому дав вам цього листа?

— Я просив його, щоб він познайомив мене з втаємниченою людиною, пропаґатором... Книжка не скаже куди потім маю звернутися. Потрібно людини... Ну, і я прийшов до вас за допомогою...

Андреєву подобалися такі молоді бунтарі, що вперше вступали на тернистий шлях боротьби. Відносився до них, як добрий учитель, знайомився з ними, зближувався, з радістю давав всі поради і роспалював їх душі полуміню своєї віри.

— Хочете пізнати нашу науку, ідеї? — знов питався тоді Барвінова. — Дуже радо допоможу вам в цій праці... Тільки, знаєте, я цікавий,

що вас привело до такого бажання? Можливо, вас товаришу заагітував хтось? Зальцман, так?

— Перш усього мушу вам сказати — відповів тоді Барвінов — що дотепер я не є вашим товаришом. Вибачте, може це неприємне для вас... Я говорю прямо: З родини виніс я певні консервативні засади і ними жив — як бачите — до цього року. І кажу вам: служив я переконано, як міг і розумів. Але повернуся до своєї давної віри, якщо ви, або хто небудь другий не позбавить моїх сумнівів...

При дальшій знайомости, був довго таким, як давніше. Не стався сліпим поклонником Андреєва, не скоро перейшов з-під старого прапору до нового. Домагався доказів на кожне твердження; уступав з свойого давнього становища тільки тоді, як був переможений, або уступав, як добрий вояк повільно, неохочо, але раз на все. Цей відступ трівав більше, як пять місяців і зараз тільки місяць, як Барвінов покинув військо і сказав Андреєву спокійно і поважно:

— Хочу бути членом партії. Дякую вам за нову віру. В ній є правда. А сьогодня прошу вас, як-що потрібно буде людини до праці — пішліть мене. Піду...

Андреєв беріг свойого нового учня, як бережеться родинна дорогоцінність, яку держать на критичну, небезпечну хвилю.

— Невиконає великої праці — думав Андреєв — але все таки це, що зробить, буде важне...

Сьогодня, як йшов до Фені, взяв з собою Барвінова і по дорозі — (йшли порожними ву-

личками) — відкрив йому свій плян, щоби вступив до охранки, гнізда їх згуби і відкрив таємницю — провокацію...

Андреєв був зворушений, боявся, що Барвінов відмовиться. Дивився вперто в обличчя нового товариша, як падала смужка світла, але неміг вичитати в ньому ані згоди, ані відмови. Обличчя було спокійне і непорушне.

Барвінов уважно вислухав, тільки один раз задрожав, як переляканий. Це було тоді, як почув від Андреєва тихе, страшне речення:

— В партійному комітеті маємо зрадника...

— Піду! — відповів коротко Барвінов, продовжуючи йти певними і рівномірними кроками. Так, найде його! Як меч помстника втиснеться в ряди скритих ворогів, повних брехні і подлости, продажників себе, продажників инших, за — гроші... Піде в дорогу і не повернеться так довго, доки не дійде до кінця...

Феня привітала їх сердечно і весело. Пів години перед їх приходом впорядкувала перериту жандармами кімнату, листки і зшитки, та посклададала в шафу... Боліли її руки від праці, була цілком змучена, — але не бажала відпочинку, ані шумної радости, сміху і веселости. Минула ніч була для неї іспитом. Тепер видавалося її, що вона мала школярка, яка тисне до грудей свідоцтво. Є веселою дівчинкою, гідною нагороди.

Поважну працю, яку повинна була виконати — заховання зброї — молода товаришка виконала прекрасно. Двайцять чорних, для неї самої часами страшних, револьверів зберегла. Цілий арсенал місцевої партійної орґанізації.

В головці бушували майже діточі, наївні думки і перехрещувалися з думками активної членкині орґанізації. Адже-ж її всего 19 років!... Її так дуже хотілося похвалитися хитро придуманим сховком револьверів, біля якого двайцять разів переходили жандарми!... Він-же тут, цілком близько! І сміялася, аж до сліз, як згадувала невдоволене невдачею обличчя капітана... Але здержувалася і тільки жартувала в наївній радости.

— І щоб ви знали, нічогісінько вам не скажу!... Може бути, що вони прийшли арештувати мене!... Хто це знає?... Але, як-би ви бачили його обличчя!... Ходить, ходить, крутить вуси, сердиться, гукає... А я сиджу і так невинно дивлюся...

— Ну, але всетаки морозило вас? — спитав Андреєв.

— Морозило? Рішуче ні!... Власне, з початку так... але потім... потім, ну, просто з радости дрожала!...

— Таку радість мають молодята з жовтими дзюбочками — сказав Андреєв. — Знаю, я сам після першої ревізії задер в гору ніс: Як-то, мовляв, влада боїться нас... Ми вороги. Розуміється, не якібудь, а небезпечні, грізні... А ревізія була в мене переведена випадково...

— Але в мене не випадково!... Капітан зараз-же спитав: Панночко, ви одержали скриньку, і ми знаємо, що в ній... Так...

— Чи одно говориться... Жандарми вміють лякати...

— Знаєш що — озвався Соломко з кута, де по привичці сидів — тут нема нічого смішного...

— Що?

— Кажу, що це не є смішне...

— Чому? — спитала здивована і весела Феня.

— Адже-ж все вдалося добре.

Соломко потряс головою і засміявся своїми ніжними, голеними устами.

— Так, так... на цей раз вдалося... Але це початок... Від сьогодня будуть слідити вас, перелапувати ваші листи, прийдуть ще десять, двайцять разів і найдуть... найдуть Феню...

— Не боюся! — так-же весело відповіла Феня.

— Не кажу, що ви боїтеся. Тільки нема причини радіти. Перед вами доля нас всіх — тюрма...

На хвилю стало тихо і було чути, як Соломко тріскав натягуваними пальцями. Знову раптово почув нервовий неспокій. Довго сидів тихо і мовчки в чистій і привітній дівочій кімнатці, тішився з стрункої постаті дівчини, просто дівчинки, а не товаришки по партії. Якось дивно стало йому, як почув мягкий, дзвінкий голос її, такий свіжий, огнистий і такий молодий... Потім пригадав собі, що сьогодня у Фені був трус, що тюрма вже чекала на неї, і почав роздумувати над долею Фені. А як уявив собі, що її чисту і ніжну женуть з місця на місце, по етапах, в супроводі салдат, як переглядають річи, і її саму — нервово захвилювався.. Це тому — подумав собі, — що бачу початок її до-

роги і предбачую кінець... Нехотів признатися, що щось більше хвилює його, що не жаліє її як товаришку по партії, тільки її, Феню, дівчинку Феню, яка згубить при невтомній праці в партії перш-усього розуміння краси і ніжність, згрубне, потім у душних тюремних камерах або в якомусь закутку на засланню стратить голос, той дзвінкий, як струни голос... стратить веселість і блиск очей... А як не стане її нічого, окрім життя — віддасться, а потім денебудь в тюрмі її... Ах! Було жаль йому Фені. Жалів її, як жаліємо траву, або квіти, які топчемо, або вириваємо для прикраси і доповнення китиці... Хотів сказати її щось піднімаюче, велике, гарне і ласкаве... Але замісць того — проти волі — вирвалося йому неприємне, пророцьке крякання...

Веселий настрій вже нікому не вернувся. І Феня задумалася, можливо над собою — і більше не жартувала.. Барвінов, що цілий час мовчав, сказав своїм рівномірним, спокійним голосом:

— Мусимо боротися — проти тюрми. Тільки подумайте товариші, — ніхто з вас навіть не спитав товаришку Феню, хто міг зрадити її, з ким зустрічалася, хто відвідував її, з ким знайома... Знаючи все це, можна найти — зрадника... Можна забезпечитися на будуче...

— Не забезпечишся! — сказав хтось, мабуть Соломко.

Андреєв пробував зажартувати:

— Ех, друзі, провокатори ведуть до тюрми і без них навіть не можна... Так вже сам господь назначив нам...

Хотів зажартувати, але ніхто не засміявся. Потім встав — було вже пізно — і поважно скінчив:

Треба боротися — значить будемо боротися. Всіх скинемо з нашої дороги! Так, братва... Я вірю в це... Ну — так до побачення... Мушу йти... Добраніч Феню... З вами, Барвінов, побачимося завтра?... Розуміється, прийдете... До побачення!

IV.

Будинок охранки в Німецькій вулиці, двохповерховий, жовтоватий і чистесенький, окружений деревами — пригадував звичайний осібняк, в якому жило визначне — багате панство. Не було навіть великої вивіски, тільки на дверях виднілася мала мідяна дошка з відповідним написом. Але й це було непотрібне. Всіх привозили сюди насильно, в супроводі людей, які добре знали дорогу. Инші, що з горем і сльозами приходили в цей будинок просити і молити — (старі, добрі, наївні матері) — находили дорогу своєю розпукою. Біля дверей не було навіть городового*) — все виглядало тихо і мирно. Тільки бистре око могло спостерегти, що в цьому тихому будинку десь ховається кипуче життя.

Вулицею проходжувалися дивні люде в звичайному одінню, з крикливими краватками на брудних крохмальних сорочках; один з них махнув на дівчину, за хвилю обмінялися між собою очима, незамітно кинувши головою, як люде, що вповні розуміють себе без потрібних слів.

---

*) поліцейський. За царських часів на Україні називали теж: городовик. **М. І.**

Часами зникали бистро в деяких дверях жовтоватого будинку і подавали звіти про це, що діється на вулиці і чи нема небезпеки. Знов виходили, бігали тут і там, виконуючи вуличну дрібну шпіонську службу. Частіш ночею як в день приїздили сюди парокінні карети, подібні до панських карет, тільки з опущеними завісами. Тоді якась невидна рука відкривала ворота і також скоро замикала їх за каретою.

Знову панувала тиша... Приїздили в дорожках, приходили з далека й пішки ріжні люде, хоч перед ними довго не відкривалися двері... Дивилися червоними, запухлими очима на жовтий будинок і дивувалися, що він перед ними такий веселий і чистенький, инакший, як вони представляли собі; дивувалися, що в ньому такий спокій, а всежтаки десь у внутрі його, так близько, ховалася таємна страшна сила, що забирала їм синів, дочок... Довго стояли під дверми наслухуючи в ожиданню, чи не почують крику і стонів рідних в мертвецькій тишині.

В передній кімнаті довгій і вузькій, товпилися вуличні шпійони, передягнені за рознощиків і поважно сидів старий придверник-портієр, грубий пяниця, бувший вуличний шпійон, кимсь ранений в ногу і замінивший потім шпійонську перуку портієрською шапкою. І тут мав важну і відповідальну працю. Як прийшов відвідувач і чекав в цій кімнаті на приняття, часто й декілька годин, — придверник оглядав його від голови до ніг і дивився до величезного альбому фотоґрафій, чи не найде часом фотоґрафії відвідувача. Потім повідомляв про це перший поверх, де працювали офіцери.

Як вперше прийшов сюди Барвінов, придверник поважно приступив до нього, зняв його плащ і також поважно сказав:

— Прошу вас добродію! Ви замазали вапном плечі...

— Справді? — здивувася Барвінов. — Де-ж це могло статися?

— Не можу знати добродію. Зараз вичищу...

Взяв щітку і повільно та докладно почистив цілий одяг Барвінова і тільки після цього спитав:

— Кого маю зголосити?... Пана Барвінова? Ей, Михайле, зголоси!...

Пізніше, як Барвінов був принятий на службу і приходив кожного дня, то грубий придверник вже не помагав знимати плаща. А одного разу признався:

— Тоді переглядав я вас... А ви думали, що справді замазані вапном... Невідомий чоловік... не можна впустити його так... Прецінь я також аґент...

— А я так повірив був вам!...

Однак Барвінов зовсім не бачив аґентів, не бачив теж цілої машини доносів, провокації і слідження, що наповняло цей будинок. Тільки відчував, що в окремих місцях творяться речі, для нього таємні і недоступні. В канцелярії давали переписувати нудні і часто незрозумілі письма. До тих окремих-тайних кімнат приходили люде окремим входом; хто це був і як заходив туди — Барвінов не міг вислідити. Знав тільки занятих в канцелярії писарів і урядовців, але не знав аґентів. Знав офіцерів, підофіцерів

і простих салдат з охранки. Не знав однак найголовніших: **зрадників.**

З офіцерів найчастіше говорив з ним підполковник Шварц, румяний старець, з гарними, трохи сивими вусами, балакучий і веселий.

— Так що, служите? — питав, йдучи біля стола Барвінова. — Служіть, служіть... З полку вам дали гарне свідоцтво... Так-с...

— А послухайте, я вам щось скажу — сказав одного разу в чотирі очі. — Що думаєте дальше? Га? Аґентурку?... Щоб одержати двайцять, трийцять карбованців на дівчата... Хе... хе... хе... Вони люблять грошики... Так аґентурку?

— Я нездібний до того пане полковнику...

— Але, смійтеся.... "нездібний"... Дурниці! Тільки одного треба: волі... Як захочете, все найдете... Між знайомими і — взагалі... часами вам запропонують деццо... На польованню і звір біжить.... Тільки треба хотіти... Так-с...

— Немаю ніяких знайомих — відповів Барвінов — розуміється, як будуть, то...

— Так... Ну, ось маєте знайомих в полку... В них там військові таємні ради... Можете прослідити... Тут, там, — коротко... Дивіться на дорогу, щоб вибитися в гору... Ми не забуваємо про приятелів... Немаєте знайомих, —зробіть їх. Це не так тяжко. Ми будемо бачити, що ви... Ну, і заробите собі. Спершу менше, пізніше більше. Дехто тисячі заробив... А за що? Два — три слова написав. Але **золоті** слова... Розумієте?

— Так точно....

Підполковник відійшов до другого стола, а

Барвінов знову сів за переписування паперів і думав:

— Як видно, той Шварц, такий веселий і жартобливий старець, а любить балакати про дівчата, вміє росказувати про публичні доми, і то смішніше, як анекдоти...

Скоро всі нові знайомі на службі, видалися Барвінову теж дивними. Давніше, доки вступив сюди, передумував, як досвідчений артист свою будучу ролю, рухи, розмови і кожний крок... Був певний, що найде тут сліпих, впертих фанатиків, і спершу ніяк не міг зрозуміти, що тут зовсім нема таких людей. Але чим більше оглядав їх строгим і холодним зором, тим ясніше розумів, що між тутешніми урядовцями нема ані одного, який во імя ідеї міг-би пожертвувати хоч один день свойого життя, без заплати з грошей на тайні потреби... Були тут люде, що немали вже куди кинутися і опинилися на останній границі людського упадку. Годі було пізнати, що сильніше в їх душах: страх чи лакімство... Боялися смерти, шукаючи її на вулиці, боялися, що цілий будинок вилетить в повітря, боялися отруї і самі не вірили в свою кінцеву перемогу... Однак часто ходили на зустріч кулям на вулиці, до кавярень, на площі, ризикували кожної хвилини, як при грі в карти. Барвінов не відчував ненависти до цих слуг, що готові продати кожну підслухану таємницю, готові на все, за що платиться; але ненавидів підполковника Шварца і инших офіцерів охранки. Почував страшну огиду, як діткнувся руки кого-небудь з них, виминав зустрічі з ними, а навіть свій плащ вішав подальше

шпійонських плащів. Так-же й вони, його співтовариші по канцелярії, звязані між собою порукою взаїмної оборони, бокували від Барвінова. Не бачили в ньому нічого свого, навіть охоти до зради. З їх очей, шепоту в кутах канцелярії, з недовірчивих поглядів, Барвінов догадався, що вони знають щось — чого він не знає, — якусь особливу таємницю. Нераз за його спиною шептали і хтось голосніше сказав:

— Ого! Це діло Ґоркого!

— Ти вислідив Міхалку...

— Сорокатий має гроші. Виконав працю....

Сорокатий, Міхалко, Ґоркий — були псевдоніми шпійонів, тих найдрібніших, імена яких не скривали перед урядовцями. Але Барвінов не знав навіть цих дрібних шпійонів.

Так тягнувся час, два, три тижні...

Зближення прийшло неждано і випадково. Було це по виплаті платні. Барвінову дали за місяць 30 карбованців. Ті три червоні папірці, новісінькі, шелестячі, тяжіли в його руці. Трийцять срібняків — ціна крови! Використати ці гроші самому, видати їх на життя, видавалося Барвінову ганебною продажністю. Не прийшов же він сюди, щоб заробляти гроші!... Кожний шматок хліба, куплений за них, давив-би його в горлі. Ціна крови... Мусів позбутися тих грошей, аби не думати про них....

Впало йому на думку: купити за ці гроші зрадника, бо з ним ти борешся. Нехай ці гроші, їх гроші, будуть зброєю проти них самих... "Бо всі, що воюють мечем, від меча гинуть"... Тоді роздавав пятьдесятькопійки і двогривенники слугам і підофіцирам, зничив урядовцям, не

домагаючись звернення. Всі вони завважали, що Барвінов трийцятькарбованцеву платню не щадить і шептали за його спиною:

— Хитра бестія! Працює в аґентурі...

— Розуміється — додавали инші. — Таку платню не роскидається... Полковник щось шептав з ним... Дурний Барвінов криється... А що працює в аґентурі — це певне...

Перестали бокувати від нього, а раз покликали навіть до шинку поліційного конфідента Фйодотова, який дешево продавав їм їжу і горівку по найнищій ціні. Зійшлося їх вісім в окремій кімнаті Фйодотового шинку, де воняло старою білизною постелі, дешевим тютюном, і чорт знає чим, мабуть людським потом.

— Дівчата були тут! — нюхаючи сказав урядовець Ґоляндін.

Фйодотов, що самий приносив горівку, присадкуватий чоловічок з великою лисиною на голові і кружком сивого волося довкола неї, хитро моргнув до Ґоляндіна і засміявся:

— Як-же?... Це не є ніякий гріх. Таке вже наше ремесло. Хто прийде і хоче кімнату — кожному дам... Прийде він з дівчиною, так це не моє діло. Инакше, як-би я ждав тільки подорожних гостей, тоді, їй богу, правду кажу, мусів-би замкнути крам... Маю вісімнайцять кімнат і дай боже, аби кілька правдивих гостей приїхало. В долині грає шафа, в шинку співає ґрамофон і є весело і гучно... Нема тут місця для подорожних... Візьме собі кімнату і вповні використає її за свого карбованця... А часами за ніч три рази по карбованцю дістану. Го-

дину-дві перебуде тут — і є карбованець... годину-дві — і знов карбованець...

— Не виправдуйся старий! Кому це говориш?

— Слухаю... Якось так, на язик приплелося.... Ну — готово. Смачного...

Як випили горівку і з'їли мясо з гострою підливкою, рішили повторити горівку ще раз і замовили пиво.

— Заплатимо спільно! — сказав хтось.

Барвінов використав хвилю.

Поставив на стіл перед Ґоляндіна, що ще вечеряв, два десятькарбованцеві банкноти і заявив, наслідуючи їх мову:

— На мій рахунок!... Горівку сюди, пиво, вино і закуски.....

— Все? За всі гроші?

— Ого! — кричали за столом — ого! А потім каже, що жиє з своєї платні...: Барвінов, признайтеся, відки берете гроші?

— Маю платню...

— Слухайте Барвінов нема у вас тітки? — питав хтось.

— Тітки? Якої?

— Якої-небудь.

— Думаю, що маю.

— Маєте? Ну, так говоріть її, що жиєте з своєї платні... А ми знаємо... ми не діти.

Всі сміялися з цього жарту, який видавався всім дуже дотепним.

— Може маю маєток! Ні? — з посмішкою питав Барвінов.

Знову сміялися всі. "Маєток!"...

Писар Сакульський, жовтий і сухий, сказав:

— Як-би мали маєток, тоді не були-би...

Недокінчив. Але було очевидним, що хотів сказати:

— "Тоді не валялися-б у такій службі!..."

Барвінов нічого не відкидав, нічого не потверджував. Виминав все жартами і бачно слідив всіх, бо хотів вгадати, кого з них найкраще використати.

Пізною ночею вийшли з гостинниці Фйодотова.

Пяний Сакульський держався за руку Барвінова і просив, щоб він повів його до дому.

— Розумієш? — бурмотів. — Як їде один... Нараз, на розі вулиці... бац... бац!... Краще, як їдуть два... Ти тверезіший... Поїдемо... бац... бац...

— Ну, вам-же нічого не зроблять — підшептував Барвінов. — Чому саме вам? Працінь ви тільки звичайний урядовець...

— Що, нічого не зроблять?... Всіх нас можуть... і вас, і мене... Філіпова так убили... їхав і... бац!... в чоло... Я сам боюся...

— Ну, поїдемо... Добре...

Їхали на повозці, а Барвінов слухав, що йому говорив Сакульский.

Хитаючись з боку на бік, пяний пирскаючи слиною намагався сказати Барвінову в ухо:

— Немаю ніяких знайомств... А пішов-би чорт бери... Дійсно немаю... І не вмію найти...

— Яких знайомств?...

— З ре-во-лю-ці-о-нера-ми... Як-би післали кудись... Знаю, що Шварц давно неспокійний через це... Познайомте мене... Кажуть, немаю

нюху... Ні! Нема сліду, ось що!... Для себе собаки ховають... Але ви мене познайомите...

— Як буде можна...

— Дякую — сказав Сакульський і раптово натягнув в нічну темряву руку. — Йдуть на ревізію... Трус... Бачиш? Відразу я помітив це... Пяний а все бачу. Хочете, заложімся, що йдуть на ревізію!... А Шварц каже: немаю нюху... Чому-ж тут відразу все розумію?! Я брате все розумію, тільки знайомств немаю... В тім то й біда...

Перед ними по вулиці йшли в сірих рядах салдати, пів чети. Йшли повільно, без слова, тихо, як-би непомітно і нежданно обходили когось... Мигали в світлі офіцерські плащі. Між ними в чорних одіннях йшли правдоподібно на поміч дрібні аґенти-шпіони.

— Йдуть на великого пса! — пояснював Сакульський. — Дивіться, скільки салдат! Бояться опору. Прийдуть на ревізію, а в них — бац! Дуже часто буває. Куди йдуть? До кого?

— Не знаю, голубчику, бог мені свідком, не знаю... Чорт їх бери... Ей ти, піджени коня!

Візник чвяхнув батогом конину по хребті і вона почалапала швидче. Звернули за ріг в бічну вуличку. Гуркіт повозки заглушив салдатські кроки, хоч Барвінов вперто надслухував. Зацарила тиша ночі. В душі Барвінов думав:

— Зараз там когось візьмуть, а може й забють на місці. Або опісля повісять його... або поженуть в Сибір!... За декілька хвилин буде знищене чиєсь життя, згаснуть надії, згасне

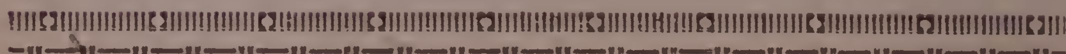
воля і все заміниться в страждання... А я ось тут їду з пяним шпійоном і бережу його...

Охватило його бажання скочити з повозки, кинутися на салдат, стріляти і счинити шум... Салдати певно відповідатимуть на стрілянину, гримне, затріскає в нічній тиші сальва, розбудить й тих, до яких зближаються салдати... І вони, невідомі йому але блищі люде могли-б вирватися з цього кола, що оточує їх... Зрозуміли-би... Так що? Йти? Вискочити?

Був вже рішений і навіть натягав ногу, але в тій хвилі згадав виразні і ясні слова Андреєва:

— Нехай діється, що хоче — ви залишіться на місці... Вам буде тяжко, тягнутиме до нас, але ви залишайтеся там певно і до кінця...

Силою волі переміг в собі зворушення... Так поступає добре... Мусить берегти справу, а не людей... Справу, а не людей...

V.

Сіра салдацька маса, по її-ж боках як ясніші плями мигали офіцерські плащі, йшла дійсно на ревізію. Салдати не знали, куди саме йдуть. Звертали в темноті з вулиці до вулиці, залежно від офіцерських наказів.

— "В право руш!... В ліво руш!..."

Але після попередніх випадків, коли вели їх в таку-ж глуху, темну ніч, додумувалися, що треба десь когось зловити, окружити якиїсь дім і стояти довго-довго. До них долітали уривки розмови офіцерів, як: "...опір.... бомба... бій..." Офіцери говорили про можливу небезпеку, називаючи того, до кого йшли, таємничим іменем "він"...

— Тільки так не дістанемо його... Як заховався був в Семенівській фабриці, три години боронився...

В слідуючій вулиці йшли ще тихше, майже нечутно і задержалися під домом число 43, та мигом окружили його.

Довкола мертва тиша. Вікна дому темні і не видно в них світла, так-же як і в сусідних домах. Але цей чомусь страшний та загадковий.

— Подзвоніть! — сказав коротко і злісно хтось з офіцерів.

Заступник поліцейського пристава Шулімов приступив до дверий і перехрестився.

— Господи боже прости!... Дай боже, щоб все добре скінчилося... Дай боже!...

— Будьте тихше! — знову хтось гнівно шепнув.

— Дзвоніть!...

— Дзвоню... Господи, прости мені грішному...

Дрібно задеркотів електричний дзвінок. Раз, другий... Потім втихло все. Ще раз подзвонили і напружено, обережно надслухували.

— Пссст!... вже йде! — шепнув Шулімов і махнув рукою.

І ті, що не почули його слів, але бачили знак рукою, зрозуміли і міцно стиснули револьвери та рушниці.

— Хто там? — озвався хтось за дверми.

— Телеґраму несу пане! — відповів Шулімов.

Був то старий, відомий спосіб, до якого все повертали, щоб обманути мешканців дому і заставити їх відчинити двері. Ніколи нікого цим не обманули, але повторяли цю фразу постійно, бо нічого нового не вміли придумати.

Голос за дверми дещо змінений відповів:

— Вкиньте телеґраму до скриньки на листи. Вона по лівому боці в дверях...

— Мусите підписатися...

— Підпишуся тут...

— Відчиніть... Так не можна... Я повинен віддати вам телеґраму особисто...

— Ага!... Ну, як так, то принесу ключ... Підождіть хвилинку...

І ця відповідь про ключ була така-ж стара як "телеґрама".

Жандарми і поліція знали її. Чоловік за дверми відійшов, аби як найшвидше знищити важні папері, або приготовитися до опору. Обі сторони зрозуміли себе. Звичайна комедія була скінчена і зараз не було вже чого здержуватися. Мигом декілька людей скочило на східці; задзвонили і крикнули за чоловіком, що відходив по сходах:

— Відчиніть... бо виломимо двері!...

Ротмістр Жґутов, що постійно переводив в місті ревізії, досвідчений жандарм, росказував щось вахмістрові і підійшов до Шулімова.

— Буде... — сказав.

І в цьому короткому слові, яким лучиться в звичайній розмові так багато ріжних понять, сьогодня було так дуже зрозуміло, що непотрібно докінчувати: "буде опір"...

Шулімов кивнув головою і крикнув:

— Ну, діти... Ламайте швидче!... Швидче, як там... Ну, дружньо!... Дружньо всі!...

Самий підбіг в бік пробуючи, чи легко витягається шабля з піхви. Потім тихше, для себе шептав якусь молитву, незрозумілу, тільки-що зложену з випадкових слів.

— Господи милосерний і всі святі... зробіть так, щоби мене не ранили... Не забили... Святий угоднику Миколаю... Аби нічого не було! Дай боже!... Дай боже!...

Як його сьогодня вечером посилали з наказами охранки, директор поліції сказав просто:

— Вдасться вам добре, приставом будете....

Розумієте?.. . А це для вашої платні... Вкінці і в минулому вашому є дещо... Ну, заробіть...

Все — і колишній, по правді сказати, "урядницький іспит", і скандал, звязаний з крадіжю грошей, піднятий в пресі — все могло бути замазане. Бігав і кричав, щоб приподобатися жандармському капітанові.

— Ломіть... ломіть... діти!.. По замку... Ще раз... Ще!...

Неповоротні городовики, що пригадували передягнених селян, виступали на східці і добивалися до дверей. Хтось — (в темноті не було видко хто) розігнав двох-трох прохожих, що прибігли на відгомін стукоту, наказав поставити сторожу і непропускати нікого вулицею.

Ротмістр Жґутов, що стояв з боку, нараз сказав:

— Тепер буде... прошу...

Майже у відповідь на ці слова за дверми загреміли вистріли. Тріскучі з "бравнінґів" і глухо-бавхаючі з — "Smith-Besson"-ів*).

— Тепер поручнику черга на вас! — сказав Жґутов молодому офіцерові Верховцеву. — Бачите самі...

— Що є? — зворушено спитав Верховцев.

— Як, що?!... Стріляють!

— Так, стріляють... Це із-за дверий!

— Бачу добре відки!... Чого-ж стоїте?...

— Я?

Це розлютило Жґутова. Верховцева він не знав, і прискочив до нього сердитий.

---

*) Назва системи револьверів.

— Що ви... йдете вперше? Не розумію, як можуть таких посилати... Видайте наказ стріляти в двері... сальвами!... Инакше пожаліюся на вас...

— Ах, так!... — як-би пригадав щось поручник. — Я зараз... Мені не першина... На війні був... зараз...

Щось жалісне бреніло в його голосі.

— Боюся? — питав сам себе. — Чи боюся? Знов схватило мене? Ох боже, боже...

Після півтретярічних переживань на війні, охвачувало його кожний раз тяжке почування роспуки, як бачив необхідність вуличної боротьби. За себе самого не боявся, навіть не думав про це. Тільки, як перед ним билися або стріляли один на одного, хоч-би навіть на маневрах, тоді він глядів з острахом на людські голови, придивлявся пильно на чиїсь вилиці і з нервово примруженими очима чекав, що ось-ось щось невидного вдарить в ті вилиці, бризне кров, мозок, може розлетиться й череп. Чекав, що зустрінеться з витріщеними очима уміраючих і ранених, які впяляться в нього з ненавистю, проклонами і злобою. Тямив десятки таких... Не тямив вже облич, імен, призвищ, але тямив вираз очей уміраючих Москалів і Японців... І зараз не було в нього ненависти до тих, в яких мав стріляти. В душі був тільки жах з часів війни...

Був то біль рівнодушности.

— Хіба-ж не все одно?... Японець чи Москаль?... Однаково уміраують... Понесуть ранених...

— Ну, стріляйте-ж вкінці! — крикнув Жґутов.

Верховцев підійшов блище до салдат, замкнув очі і рівнодушно командував:

— Сальвою... чета... стрі-і-і-ль!

Салдати стріляли сальвами точно, міряючи в середину дверей, за якими сиділи вороги. Всі були поважні і напружені.

Відповідали їм частими вистрілами, подібними до сальв, або поодинокими, або й швидкими, без порядку. Видається, хтось вистрілив з віконця над дверми, але в тій-же хвилі закрив його, а з вулиці ніхто й не запримітив цього.

Шулімов стояв оподалік салдат. Недалеко від нього проходжувався ротмістр Жґутов, жандармський підофіцер і вахмістри. Чекали на кінець наступу, щоби вдертися в будинок. Вони дуже добре знали, що за дверми є тільки декілька людей, проти яких на вулиці було намірено пів сотні рушниць.

— Піддадуться! — замітив Жґутов. — Не видержуть.

— Так думаєте? — зрадів Шулімов. — Я теж тої гадки... Хто знає, чи є їх там хоч десять...

— Немає десять — заявив ротмістр. — Всіх найбільше шістьох... І немають куди втікати.

— А може иншим виходом?

— В домі нема других дверей, окрім цих на вулицю... Зловилися сучі діти!... Маю в кишені плян їх помешкання — засміявся ротмістр — бачите, все, навіть мебель зазначена. Ось приблизно в цьому боці від правого вікна стоїть друкарня і висить на стіні образок.... Давно знаю про це... Але чекав, щоби зловити одного

сукиного сина... Вже дуже за ним плаче шибениця. І я все ждав, може зайде сюди... І дурачок зайшов. Тепер амінь... Як незабють його, все одно — три рази може висіти...

— Надзвичайно гарно!... Як-би так всі вміли в нас ловити.... — залементував Шулімов. — Вибачте, що смію запитати: яким способом вдалося вам дізнатися?

— Аґентура... Але щось вони надто довго.... Той офіцер — чиста баба... Я цілий дім розстріляв-би, чорт побери! Затопив-би їх... За дверми шість-сім людей, а він так довго возиться з ними... Тьфу!...

Однак ротмістр Жґутов помилявся. За дверми було тільки чотирьох: Соломко, Невідомий, молодесенький друкарський складач Васьків, веселий і приємний, та товариш, якого прозивали Далеким. Ці чотири мусіли здержати напад поліції так довго, доки в конспіративному помешканню, де була друкарня і важні документи, товариші Ласкавець і Ґальперін не знищать все, чого не можна видати в руки поліції. Кожному, хто приходив в це помешкання і залишався ночувати, Ґальперін, який постійно мешкав тут, давав зброю і коротко наказував:

— На випадок ревізії — опір!

Вправді дуже рідко заходили в цей будинок, хіба в крайній потребі, щоби не стягнути підозріння. Цього береглися. Але цеї ночі потрібно було зібратися декільком товаришам і зібрання назначено тут. В инших домах боялися збиратись; були чутки, що більшість з них відома поліції, та що домашні співмешканці є поліційними аґентами. Окрім цього в цих домах жи-

ло зараз багато утікачів з заслання, кочуючих нелєгально, яких мало хто знав і говорити перед ними про всі справи було невигідно.

Як зійшлися в друкарні, Гальперін роздав револьвери і по звичайному заявив:

— На випадок ревізії — опір! Рішуче!—

Розділяли між собою ролі, як-би прийшла ревізія. Показалося однак, що товариш Далекий, посланий до друкарні помагати Васькову, не вміє стріляти.

— Як-же це можливо? — дорікав Невідомий.

— Ну, як це можливо?... Це-ж така дурниця!...

— Я товаришу друкар... Власне й друкар з мене поганий... Я поправді учитель.

— Ех... все одно... Будьте собі й єпископом, але стріляти ви повинні вміти!... Дивно! Взагалі наші люде гарні!...

Далекому прийшов на поміч Ласкавець:

— Нічого не бійтеся товаришу! Хто зна, прийдуть або ні... А вистрілити дуже легко. Просто, потягнете за язичок і — вистрілите...

— І поцілить кого-небудь з нас в спину... Знаємо таких... — бурмотів Невідомий.

— А ви Ласкавець, стріляєте?

— Я? Стріляти можу, але, як знаєте, я дуже короткозорий... Всетаки піду...

— Чого йти? Через свою сліпоту ще бабахнете мене... А ви Васьків?

— Го-го! — глянув Васьків з такою самопевністю, аж всі розсміялися. — Вмію добре.... не тільки пірря — але й папірря літатиме...

— Слава богу, хоч один. Соломко і я стріляємо добре... На випадок чого-небудь до две-

рей піде нас трьох. Инші знищуть документи по вказівкам Ґальперіна.... Мало нас, але...

— Візьмете й мене! Якось вже буду стріляти! — заявив Далекий. — Тільки покажете мені... Що я робив-би тут?

Швидко рішали все і так спокійно, як-би в можливому опорі, що міг принести смерть одного, декількох, або й усіх їх, було щось цілком звичайне, буденне. Не було ані войовничого зворушення, ані жаху.

Тільки Соломко подумав, що життя стратило на ціні аж стільки, що ніхто поважно навіть не застановляється над тим. Сказав це Ласкавцеві. Той мимоволі відповів:

— Цього можна було ждати... Всі пореволюційні періоди однакові: реакція, апатія в більшости партійних керовників, проповідування міщанського індівідуалізму, порноґрафії, самовбійства через мозіль на нозі... Коротко, це, що помітно зараз у нас.... В таких часах ціна життя — копійка... І це звичайнісінька явище... Ну, товариші! Приступаймо до справи...

Нарада тяґнулася чотири години. Опісля всі лягли зі зброєю під головами спати. Тільки один Ґальперін не спав ще півгодини, обережно переступав сплячих на долівці, оглядав віконниці, двері, зійшов до пів-темної комірки і довго, з десять хвилин займався чимсь в ній...

Потім повернувся, а як найшов Васькова ще на ногах, шепотом спитав:

— Набір закінчений?

— Так... Можна завтра друкувати...

— Ну, гаразд... А ТО знаєте?... ВОНО на

старому місці. Набита... На випадок чогось... Розумієте?... Або я, або ви...

— Так, або ви, або я... Кинути з'уміємо...

— Розуміється, але тільки в крайному випадку.... Тепер спіть...

— Добре... Дайте ще цигарку...

Перший почув стукіт Ґальперін. Ледви задиркотів дзвінок, він зірвався на рівні ноги і одягаючись, скоро будив товаришів.

— Прийшли. Одягайтеся! Гей, люде!

Всі одягалися в темноті, швидко, мовчки. Тільки Невідомий зажартував, відкидаючи в бік краватку, яку найшов в пітьмі біля себе.

— Вже не модна... І невигідно одягатися так чепурно ради таких гостей....

Щоби скористати на часі, Васьків зійшов в долину до дверий і вів звичайну розмову про телеґраму та забутий ключ.

Потім Ґальперін повторяв:

— Тут я з Ласкавцем знищимо документи і инші речі. Всі инші — будуть боротися... Підождіть ще хвилинку. А оце вікно буде відкрите. Це одинока дорога рятунку.

— Справді? Хочете скакати з третього поверха? — дивувався Ласкавець.

— Непотрібно. На аршин від вікна є дах сусіднього будинку. Крок — і ви в другому домі. Памятайте-ж: хто буде останнім, мусить примкнути вікно... Тільки певно!

Відділ чотирьох людей — зійшов в долину. Командував ними Невідомий, найбільш досвідчений з них; це не перший раз для нього. Як сходили обережно і тихо до дверий, Невідомий тихцем питав:

— Нікому не страшно?

— Ні, ні... нікому не страшно, — за всіх відповів Соломко і додав: — Чорт би то взяв, знову попали!...

— Дурниця товаришу... — запевняв його Васьків. — Маю готову бомбу... А самі утічемо. Вікном!... Про це ніхто не знав, тільки я і Ґальперін...

Більше не говорили. За хвильку тріскали вже рушниці і серед грохоту розлягався голос Невідомого:

— Не стійте напроти дверий... Станьте боком! Нище стріляйте!... Ну так!... Так!.. Так!

Над дверми було невеличке, вузьке і подовгасте віконце... Невідомий зручно, як кіт видряпався стіною вище і через віконце стріляв, вправді рідше, як инші, але за це міряв.

Соломко спостеріг, що найвигідніше і найбезпечніше місце займив Невідомий. Ціле тіло було заховане, окрім голови. А салдати стріляли в двері, за якими стояли всі инші, зовсім незабезпечені від куль, що пробивалися крізь двері. Був мент, що Соломко відчув зависть до вигоди свого товариша. Але зараз-же стало соромно йому, і, як-би хотів змити свою вину, Соломко приступив блище до дверий і стріляв часто, міряючи в середину дверий, і половину людської висоти...

Час минав повільно а видавалося, що вони цілу годину стріляють, тимчасом проминуло ледво декілька хвилин.

Найспокійніший з усіх був Васьків, як-би не було ніякої небезпеки, ніяких салдат і жандармів, тільки вправи в стрілянню де-небудь в лі-

ску... Але, як-би можна було в темноті заглянути в його обличчя, то зачервоніле лице, розкудовчене волосся і вогневі очі говорили багато. Инші — Невідомий і Соломко — тільки мимоволі боронилися, а він — постійно нападав. Довго ждав він дня, в якому випробуваввби свій бравнінг. І зараз, з роскішю стріляючи в двері, згадував дівчину-Таню, забиту 9. січня. Кохав її і за кожним своїм вистрілом думав:

— Як впаду — буде це для Тані...

Про ніщо инше не думав.

Незручно і несміло стріляв Далекий, бувший вчитель, послушний і тихий чоловік, який ніколи не носив зброї. Намагався держати руку просто, але не знав, чи добре робить і куди летять кулі. І хотів думати про щось важне і певне, але дивувався в думці, що "язичком" зветься ця частинка револьверу, яку потрібно потиснути, щоб вистрілити... Гм... Немогли придумати спеціяльних назв! Язичок, цівка... мушка!... (Мушка є на кінці цівки...) Подумав, що руська мова є бідна на технічні вирази і дуже хотілося йому сказати комусь про це, але згадав, що зараз все це однаково, як зветься та частина револьверу, яку треба тиснути, щоби вистрілити... Не сміє думати про дурниці...

Голосно вдаряли сокири в двері, але не систематично, тільки у вільних від вистрілів хвилях. Після сальви рушниць, — (а було їх багато) — хтось прискакував, вдаряв сокирою і втікав в бік. Двері повільно тріскали, хоч держалися ще міцно... Але було видко, що швид-

ко прийде кінець. Який кінець, ніхто не знав. Розібють двері і увірвуться до середини. Не було часу думати над цим. Одинокий Соломко думав про смерть і про це, що буде добре, як убють його зараз. Менше боявся смерти, як можливого арешту... Тому рішив в останній хвилі застрілитися.

Як була вже вирвана остання скоба, і двері захиталися, придержуючись тільки на замку, Васьків голосно серед вистрілів закричав:

— Всі на гору!... Кину бомбу!... Відійдіть! Швидче, швидче! Зараз розібю їх!...

Дійсно двері відхилилися на стільки, що видко було вже темні постаті салдат і жандармів.

Салдати кинулися вперед. Увірвалися розгарячені боротьбою і небезпекою. Перед ними біг Шулімов, що не міг вже хреститися, бо державав в руці револьвер. Стріляв перед собою в темноту дому, без ціли, не бачучи навіть ворога.

І в тій-же хвилі, як на східці прискочило сімвісім людей, Васьків кинув бомбу... і останнє, що бачив, відкиненний страшною силою вибуху і покалічений в поруччя сходів, була така картина: від вузького віконця над дверми відділилася темна постать, подібна до мішка, на хвилину освітлена вогнем вибуху. Не знав, чи впала вона просто на вибухнувшу бомбу, чи була викинена на гору, але додумався, що то був Невідомий, який залишився на свойому місці до кінця...

Видавалося, що страшний вибух розірвав цілий будинок.

Посипалося вапно, глина, шкло...

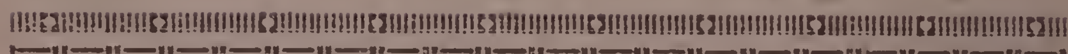
Васьків лежав на сходах тяжко ранений, без чуття, з розбитою головою...

Після вибуху на хвилинку зацарювала мертва тишина... Потім знову заклекотіла довга стрілянина, але з дому ніхто не відповідав більше.

Всі, і легко ранений Далекий, утікли вікном, яке зберіг Ґальперін.

Залишився тільки труп Невідомого і пошматоване тіло пів-живого Васькова.

На дворі світало.

VI.

З кожним днем ставало тяще і працювати було майже неможливо.

Боротьба при ревізії в помешканню Ґальперіна, той останній вибух роспуки, стала причиною страшного руйнування нелеґальних робітничих орґанізацій. Ротмістр Жґутов, який вийшов ціло і був нагороджений, арештував з такою певністю і докладністю, як-би мав точний список всіх членів орґанізацій. Насувалося щось тяжке, неминуче, як смерть. Сьогодня нищили партійний округ Скрипниківської фабрики, арештуючи людей — не тільки активних робітників, але й співчуваючих, далеких від партії, що за ціле життя дали декілька карбованців на "добродійні цілі"... До завтра гинув першорядний округ, найконспіративніший, майже невловимий...

Безпомічно опадали руки, хилилися голови. Всі були прибиті горем, зневірою і безнадійністю. Багато членів орґанізації, дуже потрібних і досвідчених, виїздили з міста, нікому непереказували своєі адреси, затираючи за собою всі сліди... Багато утікало за кордон.

Вкінці й Ласкавець, що дивився на реакцію, як на неминуче явище після-революційної доби, сумно хитав головою і часто повторяв:

— І я від'їду... Нас так мало залишилося... Не маємо навіть порядної друкарні... Грошей не маємо... Нічого не маємо... Гинемо...

Тільки Андреєв, видавалося, зовсім не змінився. Стратив на фабриці місце механіка і голодував, пробиваючись принагідною працею. Схуд, поблід, ходив мовчазний, але все таки так, як давніше робив все, що міг, не закладаючи рук і чудом вимйнав арешт.

— Дурниця! — говорив. — Змелеться і буде мука... Як нам дадуть тільки хвилинку спокою, освіжимося і піднімемо маси... Ясно, справа зараз погана... Але послухайте: та-ж переможці навіть після бою відчувають втому, потребують відпочинку, щоби перевести всі воєнні потреби в порядок. А ми — побита, зломана партія. Нам довго треба відбудовуватися. Але вкінці-кінців таки піднімемо маси...

— Немає кого піднімати! Нема кого взяти навіть до партійного комітету! Ким ми заступимо Невідомого і Соломка?.. — перервав його Ласкавець. — Двома півсвідомими підростками, які тільки-що перестали курити за спиною батьків?... Гарні члени комітету!

— Нічого не значить — знову запевнив Андреєв. — І вони загартуються... Не шукай старого, шукай певного. Вони хоч зелені, але мають свіжі сили, загартуються...

Ласкавець говорив правду. Замісць Невідомого, що поляг при опорі і Соломка, який розхорівся після боротьби, до комітету вступили два, цілком молоді товариші, недавні члени партії, робітник Северлів і покінчений ґімназист Ґросман, тільки-що принятий на перший рік

технольоґічного інституту. Не принесли з собою в комітет оживлення і свіжости. Северлів, замкнений в собі, відносився до інтеліґенції з явною ненавистю, виминав зближення з нею і вперто думав над своїм пляном: створення виключно робітничої орґанізації, без інтеліґентів, принагідних співподорожних на пролетарській дорозі. Саме краще як найшвидше розійтися з ними.

— Нехай йдуть собі до модернізму! — говорив про них.

Ґросман не любив Северліва, того гордого робітника, можливо досить активного в своїому середовищі, але в комітеті партії хвалька і карієровича.

Одиноке, через що Андреєв зважився взяти Северліва до такої відповідальної праці — була цілковита нездібність молодого робітника до зради і запорукою в цьому була його мовчалива замкненість в собі... В цьому відношенню Андреєв давав Северліву першенство перед Ґросманом, чесним і прямим юнаком, що готовий був всі сили свої віддати новій вірі.

— Як-би обох їх поставити в однакові умовини, — думав нераз, — приміром в охранку на допрос, або на жандармські муки... Северлів відкусить язик і буде мовчати — а Ґросман не видержить. Потім з сорому і горя повіситься, але зашкодити може... Віра в нього велика, за це заліза в душі мало...

Правда, Ґросман і Северлів були не зовсім досвідчені ще при виконуванню таких практичних завдань комітету.

Підчас неприсутности Андреєва і Ласкавця,

що виїхали були на десять днів по партійній праці, пропустили смерть Васькова.

Тільки по повороті Андреєва була видана невеличка проклямація, посвячена памяти Васькова, написана гострим пером Ласкавця, що вмів в декількох рядках сказати дуже багато.

Хорий Соломко зворушено читав ї говорив Андреєву:

— Ось, скільки краси довкола бідного Васькова!... Помер — писали мені з тюрми — добре і тихо... І зараз на його смерть написані такі прекрасні слова... Можна завидувати...

— По моїй думці, засміявся Андреєв — як вже вмирати, то вмирати гарно... Люблю життя...

— І я люблю життя... Послухай, що думаю собі... Чи міг-би я померти так, як Васьків?.... Боюся брате, що ні... Знаєш, думаю і думаю над собою... Ганчірка вже з мене, заяць... Вивітрів я...

— Вичерпався, ось що... Мусиш лікуватися.

— Був в мене лікар... Павловський...

— Ну?

— Теж казав: вичерпався. Потрібно спокою і відповідного способу життя... Не пошкодило-б поїхати на Ревієру до Ніцци.*) Рік-два подорожувати... для забави... каже, тоді й серце подужало-би... А з моїм серцем вже погано, до чорта!

— Ха-ха! Добра рада: На Ревієру! Що відсіль мусиш виїхати, це очевидне. В цій огидній кімнаті зовсім не гарно...

---

*) Купелеві місця в Італії. М. І.

— Так, так, — швидко потверджував Соломко — набридло мені! Знаєш, пригадує мені тюремну камеру. Дуже подібна ця кімната?... Довга, порожня... Можливо, що я відпочив-би і виздоровів.

— Без сумніву, виздоровів-би... Підожди... Я вже щонебудь придумаю... Гм...

Цілий тиждень Андреєв не показувався, аж одного вечера, нeждано, як Соломко хотів лягати спати, прибіг радісний і веселий. Ще з порога кричав:

— Ані кроку! Не смієш більше лягати на свій бідний барлог!... Складай в скриньку все своє добро, як маєш... Кинь там домашні прибори... К чорту. Велике переселення народів на домашню Ревієру... Ха, ха!... Найшов я братку таку. Стисни мені руку... поцілуємося опісля, як попробуєш роскоші. Ну — ані хвилинки!

— Підожди! Куди? Чого?

— Поїдемо на нове помешкання... Власне це не буде помешкання, а швидче палац мадярського князя, як-що взагалі Мадяри мають князів....

І скоро складаючи в скриньку ріжні речі Соломка, Андреєв знайомив його з будучим житлом.

— Не є там небезпечно? — обережно питав Соломко.

— Як? Небезпечно? Побачиш... Ах, я ще не сказав тобі... Прецінь вона є бувшою ґубернаторкою...

— Хто вона?

— Клявдія Ґеорґіївна... Твоя нова господи-

ня. Справді ґубернаторка... Старенька матуся, яку за золото не купиш. Дай сюди білизну і книжки... Так... зараз побачиш...

— Але послухай... Ти-ж знаєш, що мої фінанси не ґубернаторські...

— Про фінанси потім... Зараз на це немає часу... Книжки зложи тут... І подушку. Там не грозитиме тобі ніяка небезпека. Клянуся. Сам жандармський полковник кланяється її. Ех!... При царському дворі була... Власне, я не тверджу, що певно була, але могла бути... Своїй господині ти не винен нічого? Ні? Гаразд. Ще 14 днів можеш мешкати тут? Та нехай вона провалиться з своїми 14 днями! Приготуй собі плащ і капелюх. Покривало візьми. Ноги добре окутай. Мороз. Йди до неї і скажи, що виїзджаєш... ну, в Херсон... або Київ... все одно...

VII

Барвінов знав вже цілу низку дрібних шпійонів. Знав їх помешкання, місця, відки таємно слідкували і де збіралися.

Було їх багато, але всі разом були менше страшні, як той один, захований, невидний, імени-ж його не міг ніяк довідатися.

Вуличні шпійони, зібрані із звільнених поліційних підофіцерів, членів партії, дрібних кишенькових злодіїв, не могли втиснутися в середину орґанізації, в саме серце її. Волочилися по вулицях, тинялися, знали тільки про це, що наказували їм: куди ходить той, що находиться під поліційним доглядом, хто відвідував його. Багато з них були відомі по обличчі і всі знали, що вони дрібні шпійони і... ніхто не шкодив їм. Були між ними й такі, до яких відносилися революціонери добродушно.

Яшка, червонолицого, грубого чоловіка, вічно румигаючого щось, всі з насмішкою звали: "Наш Яшка". В місті не було ані одної людини, що брала участь в партії, яка не знала-б його. Як йшов за ким-будь по вулиці, часто казали йому:

— Відійди кудись, Яшка!

— Не можу. Служба!

— Хіба за мною післали тебе?

—Розуміється. Сказали, щоб я вислідив, чи зайдете в дім число 39 при Михайлівській вулиці...

Тоді давали йому пів карбованця і він ввічливо поклонявся та біг до пекарні.

Урядовці, такі як Барвінов, що жили в цьому середовищу і часом виконували службу пів-писарську, пів-шпійонську, не знали теж того, хто давав охранці всі потрібні і подрібні відомости про революційне підпілля.

З почуттям зависти і бажання, люде догадувалися про "його" присутність в їх середовищу, говорили про "нього" між собою, як говориться про міліони Ротшільда, або про великих, даровитих спекулянтів. Але тоді мріяли бути на "його" місці.

Барвінов прислухувався до таких розмов, але ані разу не найшов в них щонебудь цінного. Часто зверталися й до нього:

— Ех, колеґо!... Як-би так стати будь-яким бомбістом-революціонером, а потім... сипати, сипати... Вони — (і вказували на кабінет начальника) — мають такого. Добре їм сипле...

("Сипати" на шпійонському жарґоні означало: зраджувати, доносити.)

Часами давали Барвінову переписувати шифровані*) листи, що складалися з самих чисел:

**) Шифр, це умовлені знаки, якими послуговуються в таємній переписці, не тільки шпійони, але й в урядах, та армії. Ціла азбука зложена наприклад після чисел: а = 5, б = 1, в = 0 і т д., або після яких-будь инших слів, чи пісні. (Для приміру: слова "в ночі нападуть" можуть виглядати після шифри: 1, 09, 15, 8, 42, 21, 4 і

раз письмом, що складало незрозумілі слова, инший раз числами з цілих одиниць...

Ховав для себе точні відписи тих таємних паперів і листів, що скривали тайну зради, та відносив до дому. Сидів над ними довгими зимовими вечерами, і намагався найти ключ до розшифрування. Але шифри — зрадникові-шифри, залишалися мертвими, заклятими й ненависними. Теорія правдоподібности, яку Барвінов виучив, не дала ніяких успіхів. Ані одна із згаданих в ній система не підходила.

Тоді почав шукати ключа навгад. Одного разу за ключ взяв слова гимну: "Боже царя храні"... Перше слово довгого листа стало зрозумілим: "в ночі"... З несподіванки і радости святкував перемогу.

"В ночі"....

Була це випадковість. Потім вже ніяке слово не підходило; таємниця знову замкнулася перед ним.

Шукав потім в словах революційних пісень, в кличах партії, в іменах визначних осіб. Могли-ж шифрувати на Марселєзу, на похоронний марш "Ви жертвою в бою"... Перебрав всі пісні і кличі, всі відповідні речення винайдені напруженою увагою. Але всі ночі, просиджені над таємними паперами, не дали нічого.

Барвінов в троє зміцнив увагу. Пильно підслухував все, що говорили в охранці, переглядав кожний предмет, який падав йому в очі, збі-

---

т. д.) Розуміється відчитати такого шифрованого листа може тільки той, хто має в себе умовлені знаки, слова, або цілу азбуку. — **Прим. перекл.**

рав з долівки паперці, конверти, використані аркуші синього паперу "Ремінґтона", бо на них часами залишалися відтиски слів... Обережно сховав чийсь записник, що мав для нього особливу вартість.

Перед місяцем лежав записник на столі полковника, в червоній — сафяновій оправі і поміж його сторінками були вложені окуляри без шнурка. Як Барвінов приніс полковникові до кабінету якісь папері, молодий капітан Долґунов тримав в руках книжку і сміючись говорив:

— Теж доказ! Найшли в домі число 43, там де ставили опір.

— Так. Випала йому з кишені. І окуляри його. Домагався, щоб ми все це знищили.

Полковник тягарцем з стола розбив окуляри, а книжку порвав і кинув в кошик. Все піде в піч і без сліду згорить.

Того-ж дня дали Барвінову спішну працю і він залишився в канцелярії довше. Працював ще й тоді, як жандарми після відходу урядовців, замітали кімнати. Він знав, що кошик понесуть з кабінету полковника попри нього, і як так сталося, Барвінов задержав салдата і сказав, щоби приніс йому теплу хустку з сіней.

— Відкриваєте вікна. Протяг великий. Принесіть мені хустку з мого плаща в сінях...

— Слухаю...

Вечером Барвінов приніс вирваний з сафіянових окладинок записник і розбитки сильного скла для короткозорих.

В записнику це було ані слова не написаного

шифрами, але Барвінов призвичаєний до цих гієроґліфів, не злився. Уважно переглянув і сховав.

— Це вже крок вперед — подумав. — Знаю, що книжка з окулярами була загублена в числі 43, чоловіком, що просить полковника, одно і друге знищити. А він є їх чоловіком, бо Долґунов говорив про нього, як говоримо про знайомого, а не про ворога: добродушно, без ненависти. Крок вперед... Ключ найдемо...

Не повертався до записника, щоби не відривати уваги від дальшого слідкування. Виконував тяжке завдання повільно і обережно, здержуючи всі нетерпіння та розпуку. З Андреєвим не бачився.

Про товаришів в партії, до якої належав, знав мало, і знайомився з їх іменами з паперів і розмов в охранці.

В місті по давньому переводилися ревізії, але арешти були рідші. Після одної ревізії в Ґросмана, недавного члена партійного комітету, зустрівся з ним випадково Барвінов в охранці.

Ґросман прийшов і домагався впустити його.

Полковник післав Барвінова довідатися, в якій справі і додав:

— А зверніть особливу увагу на його кишені і руки, чи немає чого... Розумієте? Він небезпечний...

Барвінов здержуючи зворушення вийшов до Ґросмана і запитав:

— Що бажаєте собі від пана полковника?

Перед ним стояв юнак, в студентському однострою, Ґросман, про якого в охранці говорили, що є небезпечним. Дивився на Барвінова злобно, з огидою і зневагою, як на ворога.

— Так питаються мене тут вже в третє — — гарячково відповів Ґросман. — Підчас ревізії забрали мені книги і підручники... Я прийшов за ними... Повернуть мені мої речі, чи ні?

— Зголошу вас, — сказав Барвінов.

Полковникові зараз-же переказав, чого прийшов Ґросман.

— Ага! Ну, нехай чекає. Ґросман? Так, пригадую собі. Так, так... Скажіть йому, щоби підождав, а капітана Долґунова, попросіть, нехай принесе мені діло*) Ґросмана і євангеліє....

— Яке євангеліє?

— Маємо тільки одно євангеліє — відповів полковник. — Спасителя нашого Ісуса Христа...

Барвінов зрозумів, що це щось важне і веде до вирішення... Євангеліє!...

Книга, яку скрізь можна купити і кожне видання друкується без зміни з попереднього. Одинока книга, в якій годі змінити хоч-би одно слово. Дати, глави і рядки однаково розложені... Для чого потребує її полковник?

Довго думав над цею загадкою лежучи в постелі, без світла, щоб краще зосередитись. І при роздумуванню нараз відгадав: "В Ґросмановому "ділі" були шифровані папері. Щоб пе-

---

*) Кожний підозрілий революціонер, мав в охранці окремий зшиток, де записувалося про нього всі донесення. Це й звалося "діло". **Прим. перекл.**

речитати їх, полковник потребував евангелія... Значить — в ньому є ключ”...

Від тої хвилі почав працювати з евангелієм. Була то тяжка праця, що забірала весь час його і примушувала засипляти за столом з утоми. З тисячу речень і десяток-тисяч слів могло бути одно слово, одно речення потрібне йому. Виписував окремі таблички, зробив систему, вираховував, ділив на відділи... Праця не поступала; вже сто табличок оказалися неправдивими, але він вперто настоював на свойому.

По півтора місяця страшної праці не скінчив ще першого евангелія Матвія. І був такий перемучений, що тряслися його руки і в голові путалися думки, вичерпані безсонними ночами та шифрами.

Тепер міг працювати тільки дві-три години і мучився своєю безсильністю.

Кожного дня табличок прибувало і розбиратися в них ставало майже неможливо. Накупив повний стіл потрібних і непотрібних паперів, книжок. І нічого не виходило.

— Надто довго тягнеться воно — думав.

А як одержав від Андреєва листа, в якому він питав, як поступає праця, Барвінов рішив ризикнути. Враз з иншими паперами забрав з стола полковника евангеліє в синій оправі і в канцелярії, перед урядовцями перелистував цілу книгу. Всі сторони були чисті, окрім замазаної олівцем та відтисками брудних пальців 201 сторінки.

Була то 12 глава евангелія св. Луки:

1. А тоді, як зійшлися тисячі людей, так, що одні-одних дуже тиснули, почав мовити до учеників своїх: перш усього бережіться фарисеїв, бо вони обманюють.

2. Бо немає нічого скритого, що не мало-би бути явним; ані нема нічого тайного, що не стало-би відомим.

3. І тому все, що глаголали ви в пітьмах, буде вислухане в світлі; а що шептали ви на уха в кімнатах, проповідуване буде на дахах.

4. Глаголю вам, приятелям своїм: Не лякайтеся тих, які вбивають тіло і потім неможуть вже більше нічого робити, щоби й хотіли".

— Ось! — подумав Барвінов. — Вічні живі слова: "не лякайтеся тих, які вбивають тіло і потім неможуть вже більше нічого робити, щоби й хотіли!" Які ці слова! І як можливо, що не злякалися їх ті, котрі дуже часто читали їх?

VIII.

Арешти і ревізії в місті притихли. Видавалося, що безперервна нічна погоня обридла навіть охранці, що після невдалої спроби арештувати цілий партійний комітет в помешканню Ґальперіна, виявила таку велику енерґію.

Як після гарячого літа приходить дощева осінь, так і тепер настала доба обману, отупіння і мертвої рівнодушности.

Завмерло теж життя в підпіллі.

Скрізь: в окремих помешканнях обивателів, в спокійних міщанських спальнях, в студентських кімнатах, в пивницях, в найроскішніших покоях великих домів, в ґімназіях, в пансіонах, — поширилася страшна самовбійча недуга — чума, і стала таким звичайним явищем, як буденна, дрібна крадіж. Про одних і других друкували в ґазетах дрібним друком на кінці, в розділі "ріжні справи".

Люде троїлися, вішалися, підрізували собі горла, запалювали себе политі нафтою. Сьогодняшне самовбійство прогнаного з праці робітника, замінилося завтра самовбійством забезпеченого студента, що залишив записку:

"Життя в таких умовах — неможливе".

І цим хоробливим самовбійством, частішим, як міські пожежі, вже ніхто не дивувався. На

домовини мерців ніхто не носив товариських вінців з широкими, ясними лентами, що колись бували символом співчуття і протесту; ніхто не співав похоронних пісень, не присягав помсти за їх передвчасну смерть.

Було щось тяжке в тому, що з кожним днем хороблива туга за смертю росла, гей-би ніхто не мав більше сил до життя, гей-би всіх душила невидна, але безмірно тяжка нудьга і одиноким спасінням була смерть.

Багато з тих, які заховалися в революційному підпіллі, ненаходили більше в своїому самітному життю нічого, що давало-би вдоволення. Вмирали обманені в старих богах і ненаходили нових.

Застрелився Приходько і Янів, отруїлася ціянкалем Асиновичева. Під колеса потягу кинувся Іван Григорів і перед смертю послав одному з бувших товаришів листа:

— "Повідоміть всіх, що я скінчив через це, що запродався жандармам. Сам не знаю, що я: революціонер, або зрадник? Як вигнали мене з фабрики, арештували і страшно побили, я видав товариша Осипова. Чи маю право називати ще себе "товаришом"? Вкінці — все одно. Опісля не міг вже більше видержати і видав Маєра та Ваньку. Гроші від поліції за службу — я пропив. Тепер кінчу самовбійством, бо все остогидло мені"...

Инші залишали листи повні горя, траґіки і роспуки; другі проклинали, висміювали і робили жарти з того, що ще недавно називали святим.

Робітники, які були найбільш подразнені,

переживали руїну своїх ясних надій, немаючи змоги вмерти в нерівній боротьбі, вмирали, як старі лісні звірята на самоті, так, щоби ніхто не знав про їх смерть.

Безробітні найчастіше находили смерть в ліску біля міста, де безпритульні блукали повні горя та роспуки, і — вішалися.

На оживлених і гамірних місцях шукали смерти інтеліґенти, як-би хотіли своєю смертю вдарити по нервах тупої міщанської байдужности.

Приїздили до кафе-шантану і стрілялися в окремих кабінетах, обприскували своєю кровю обої стін, замазували чарки від вина і посуду власними мозками. Троїлися в найкращих покоях великих готелів, де часто мешкали подорожуючі міліонери і ґенерали.

Инші вбивали себе на вулиці, присідаючи на першу принагідну лавочку біля воріт, поміж кипучою вуличною юрбою.

Так застрелився перед театром в середині міста, що шуміло ранішним непорядком і турботами, Горбунів, бувший пропаґандист, учень Ласкавця. Перед двома роками велися в його помешканню живі розмови, збіралися гуртки і перед ними виступав він, загорілий юнак, що одідичив по свойому вчителі повагу і красу мови. Ніхто не знав, які страшні терпіння і нудьгу самоти, які муки слабости пережив він опісля, як його помешкання опустіло неначе могила три рази перетрушене поліцією, як він був опущений давнішими товаришами, розбитий і слабий. І тільки зараз, після смерти, довідалися про це з його довгого щоденника, я-

кий залишив товаришам. Ласкавець приніс його і читав уривки перед Андреєвим і Северлівим.

...У вас немає краси — писав Горбунів, — ані у вас, мої бувші товариші, про яких я був переконаний, що найшли зміст і красу життя!... Ех, не робите ви це, що потрібне... Я теж не знаю, чого саме потрібно, але я — відходжу. Не вірю в ніщо... Ваша свобода... і вона є неволею. Всі є невільниками, починаючи мужиками і кінчаючи царями. І ніхто не знає краси життя, одинокого змісту життя... Надсон добре сказав: "Немаю, кого міг-би я любити, немаю, кому міг-би я молитися"...

— Забув про красу майбутнього — замітив Андреєв. — На велику красу грядущого!

Северлів легко усміхнувся. Ось він, пролетар з крови й кости, який в життю мав ще менше краси, як мав Горбунів, — не застрелився. І насмішкувато сказав:

— Заліз кудись, де немав що робити і попав в божевілля. Повинен був займатися декадентством, бо це для інтеліґентів, а він вліз в революцію! До того й пив ще, як навіжений. А потім — "неможу товариші... Немаю, кого міг-би любити, немаю, кому міг-би молитися"... Ех! Запрашка!...

— Не смійтеся! — швидко перервав його Ласкавець. — Горбунів був чесною людиною! Пив? А ви не пєте? Ви переконані, що ніколи не впєтеся? І хіба невідомо, що Горбунів і пив, і писав свої записки вже як хорий чоловік? Перечитайте собі, як пояснює медицина сьогодняшні самовбійства! Є це одно з явищ

епідемії. Є заразою, як зараза тифу, туберкульози і чуми. Так, так! Потрійним! А половина з них — робітники... Ви чуєте?

— Не перечу — відповів Северлів, що відносився до Ласкавця не дуже дружньо. — Читайте ще дещо...

— Не варто! Крик хорої душі, яка віддала справі все, що могла, ви зустрічаєте своїм... вибачте... грубим сміхом, ніби-то чистокровного пролетаря! Тимчасом це звичайне вдавання і самолюбство!

— Розумійте, як хочете — байдужно процідив крізь зуби Северлів.

— Я так і розумію: вдавання і зарозумілість, самолюбство!...

Настала прикра мовчанка і Ласкавець, щоби перервати її, звернувся до Андреєва:

— Передайте цей записник Соломкові. Він все таки добре знав Горбунова. Правда?

—Так. Але не зараз. Соломко ще не здоровий.

— А я думав — сказав Ласкавець, — що він перший покінчить самовбійством. Памятаєте, як дивно заховувався він підчас утечі?

— Так, було погано. Сьогодня дещо поправився...

Андреєв нікому не говорив, де живе Соломко. Рахував на його виздоровлення, на його поворот до підпільної праці, що потребувала людей обережних і досвідчених. Часто питався про нього ґубернаторки і Фені, яка відвідувала Соломка, носила йому нові книжки, часами й сам бував у нього, проводив годину-дві, відірвавшись від партійної праці. Але такі від-

відини для Андреєва були тяжкі. Важко було відповідати товаришові на низку неспокійних питань, якими самий мучився — про конспіративні справи, сьогодня знищені, вигибаючі, непотішні. Соломко-ж був надто обережний, щоби вірити в слова Андреєва, неначе то партійні справи в порядку і що все йде "мирно" та "поволеньки". Він, людина ніжних почувань, вгадував неправду і дивувався, чому товариш послугується нею.

— Що-ж Василю? Боїшся говорити правду, значить кепсько. Кепсько?

— Кепсько! — вирвалося Андреєву. — Але є надія...

— Коли? Та-ж ти оптиміст і кажеш кепсько... А це значить брате, кінець..

— Ні, ні! — живо заперечив Андреєв. — Кінця немає. Не може бути! Навпаки. Зараз початок. Розумієш, прийшов кінець першій частині тернистого шляху і зближається початок другої...

Соломко терпів на нервові корчі і виздоровлював дуже повільно. Правда, позбувся вже нервових дрогань вилиць обличчя і лівої руки. Дещо вияснилось його обличчя. Але внутрішній неспокій залишився майже в цілости, пригадуючи очікування чогось тяжкого і страшного, що прийде невідомо відки.

Соломко блідий і зворушений, починав наразі переглядати ціле помешкання, заглядати у всі кутки, ховатися, як хто небудь приходив, будьто домашній сторож, будьто куховарка Маланя; не розсвічував світла в кімнаті і лягав на постіль нероздягаючись. І так лежав цілу

ніч, часто піднімаючи голову і прислухуючись до вуличного шуму, що ледво-чутно долітав до нього.

Тоді його нова господиня, бувша ґубернаторка Клявдія Ґеорґіївна приходила до нього, сідала на постіль і довго балакала.

Росказувала йому дещо зі свойого далекого минулого, щось веселе, ніжне, або забавне. Раз про то, як її жених, штабовий офіцер і будучий ґубернатор, таємно викрав її від тітки в якої вона жила, як оженився з нею; другий раз про архиєрея, що колись сказав її, як вона була вже ґубернаторкою: "як-би ми ваша ексцеленціє залишилися тільки двоє, їй богу дуже радо затанцював-би з вами польонез"; иншим разом про свойого батька-декабриста, або про поета Некрасова, якого особисто знала... Про багато ще могла говорити...

І ці тихі нічні розмови заспокоювали Соломка, а рано зникали його неспокійні сподівання.

Найсильніші нервові корчі, коли видавалося, що Соломко умре, були в той день, як прийшов лист від арештованої Фені з тюрми. Повідомляла його, що випадково арештована, що за декілька днів її звільнять, та що не забрали ані одної книжки, ні листа. Соломко не повірив.

А як за чотири дні Феня була справді звільнена і прийшла як давніше, струнка, гнучка і повна життя, — він скочив з постелі, в поспіху всунув праву руку в лівий рукав блюзи і кидався як опарений. Легко закружляла його голова, не із слабости, але із нежданої радости.

— Ну, росказуйте Феню швидче, що з вами було?...

— Мусите росказати ви... Що є з вами?

— Зі мною — нічого. Власне, хорий. Простудився. Не знаю... Бачите... я... я злякався вашого листа... Так...

— Боже! Я-ж писала, що нема ніякої небезпеки, а він злякався!

— Так, я знаю... Але я не вірив.... Тому, тому, що...

— Чому?

—Тому Феню... Я... я надто звязаний з вами... Ні. Щось більше, як... Ах, як-би ви знали! Тому, що... кохаю вас Феню, дуже — дуже кохаю!... Дорога мою Феню!...

Подала йому руки і радісно відповіла:

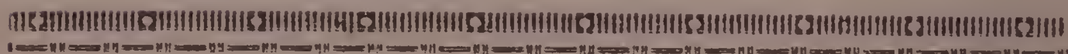
— Ну, але-ж... і я кохаю вас....

— Мене? Хорого? Розбитого? Поганого?

— Ну, розуміється! Поганого і рівночасно дурненького, що таївся перед мною і нічого не добачував...

Соломко випрямився, раптово обняв Феню і хутко поцілував. І не відриваючи своїх тонких, слабих рук, довго держав її в своїх обняттях.

І не знав, чи це сон, чи дійсність?

IX.

Довгими-предовгими вулицями їхав на найнятій повозці Андреєв. Потрібно було їхати як найшвидче, а сіренька конячка ледво волочила ногами.

— Піджени його, брате!... Хіба стомлений?

— Добре кажеш, пане. Конина стомлена. Тому, що — тільки подумай — від самого ранку працює. Власне він і я. Послабли ми... Підігнати можу... Чому-ж би ні? Тільки знаєш, як я його, напрклад, два-три рази чвяхну по хребті, то він подумає собі про мене, свого пана: ти нечесний чоловік... Батогом бити вмієш, але дати вівса не хочеш. Хоч воно німа худобина, але розуміє все... Як наш земляк...

Візник бачив, що в повозці сидить простий чоловік; по привичці називав його паном, як всіх своїх гостей і казав йому "ти". А Андреєв, щоби скоротити час, балакав з дідусем.

— Так він голодує в тебе?

— Та голодує... Як тільки довезу тебе, то може назад когось відвезу... Потім будемо їсти.

— Ах, ти поганий... Хочеш, зїмо ту біду разом? Добре? Я потребую швидче їхати, а твій Сивий потребує вівса... Правда, кінь зветься Сивий?

— Правда... Сивий! — дивувався візник.

— Ну, бачиш!... Зробимо ось що: дамо Сивому тригривенник на овес... З умовою... Добре? Як буде бігти, додам три гривенники на овес. Ну, скажи йому... Хоче?

—Можливо... На торговлі розуміється теж. Ну, Сивий! Но! Н-но! Вівса дістанеш... Н-но, сукин сину!... Рушаїся!

Кінь підскочив, і як-би розумів обіцянку, а власне велику і близьку порцію вівса, почалапкав швидче.

Дорога була ще далека, аж за ліхтарнею. Півтора верстви. В инше місце Андреєв йшовби пішки, — любив навіть багато ходити, але тепер хотів як найшвидче дістатися на місце назначене Барвіновим.

Осінь і зима поволі минули в очікуванні сьогодняшного дня.

Розуміється, аж сьогодня ранком одержав Андреєв листа, що для невтаємниченого було звичайним, а для Андреєва дуже важним.

Барвінов написав декілька рядків:

— "Одяг, який ви замовили собі, є цілком готовий. Можете забрати собі його. Поручаюся ласкавій памяти. А. Петрів. Краще пізно, як ніколи...."

І тільки останнє речення було для Андреєва загадкове. Все инше: про замовлення одягу, підпис Петрова, було ясне, давніше умовлене, на випадок надзвичайної зустрічі. Означає воно: "я відкрив провокатора, моя місія в охранці закінчена".

Але що означають слова: "Краще пізно, як ніколи?"...

Не міг пояснити собі.

І поки коник волікся довгими і кривими вулицями, здовж безконечних плотів, складів і крамниць, Андреєв, який вже за годину довідається правду від Барвінова, хотів відгадати її.

Чому пізно?... Певно тому, що провокатор зруйнувавши орґанізацію, якій забрав останні сили, виїхав кудись, де з нелеґальних орґанізацій не залишилося й сліду і де не було кого зраджувати?... Але-ж ніхто з членів комітету не виїхав...

Не виїхав... Сьогодня рано відїхав Ґросман, той невдалий член партійного комітету, за три місяці праці зломаний, розбитий, без віри в можливість дальшої боротьби. В'янув швидко, як молоде дерево, в якого підтяте коріння. Як зрозумів, що праця не для нього — почав пити. Жадно пив горілку з дешевим пивом, затуманюючи гарячу голову аж до несвідомости. І це був вже кінець. А ось Ґросман виїхав... виїхав перед безсильністю, перед самим собою. Невже він? Але-ж хитра і обережна зрада була власне перед ним... Можливо, що він... Однак не виключене, що хтось инший...

Всі инші виїздили на день або тиждень, щоби змилити поліцію, їздили сюди й туди по залізниці, і поверталися, змінивши вигляд та одяг. Так робив він самий і Ласкавець і Северлів.

В тій хвилі впало йому на думку, що Барвінов вкаже на Невідомого.

Видавалося правдоподібним: Невідомий був провокатором. Так, так! Від часу його смерти зменшилися переслідування. А як боролися в помешканню Ґальперіна, найшов для себе окре-

ме місце без небезпеки і про нього могла знати поліція, тому й не стріляла у віконце... Не хотів відійти разом з иншими, чекаючи на своїх помічників, жандармів. Розуміється, згинув при вибуху, але.... він-же, як і всі, не знав, що Васьків приготовив бомбу і що кине її..

Думка ця захвилювала його, хоч не на довго. Згадка про забитого товариша відкинула підозріння. Немає права зневажати його!... Де-ж докази цих здогадів?...

Так хто-ж?... Хто-ж є той таємний і проклятий?...

Ах, краще й не думати про це! Краще підождати, аж доки Барвінов не кине йому в обличчя, як каменем, це страшне імя...

А як... Соломко?

—Ні! Що це я?... — ледво чутно сказав Андреєв. — Соломко!... Це неможливо!... Тільки не думати!... не думати!...

Переїхали залізничий шлях і помалу тягнулися кривими вуличками, з одноповерховими дерев'яними домиками, з дверми або трьома віконцями, що дивилися на вулицю білими і червоними занавісками.

Довкола було тихо і порожньо. Тільки з далека долітав сильний гуркіт і тяжкий віддих величезної залізничої майстерні, яка пожерала молодих і старих робітників з передмість, стягала їх всіх з тих дрібненьких-деревляних домиків під свою безконечну, велику, сіру стріху, заглушувала їх голоси гуркотом машин, ревом і свистом, висисаючи з них одинокий маєток — силу мускулів.

Колись в цьому окрузі була сильна робітни-

ча орґанізація, зараз — зруйнована. Розсипалася, як будова, фундамент якої підмила невидна вода. Розсипалася, а її рештки — окремі гуртки, переслідувані зрадою та провокаціями, відсунулися від праці, завмерли, побоюючись злучитися...

— В право, або в ліво? — перебив його думки візник.

Оглянувся: Огородна вулиця, остання на передмістю, за нею простягалися десятини огородничих плянтацій, званих "болгарськими". До числа 7., куди повинен прийти, було ще 200 — 300 кроків.

Їхати було непотрібно. Могло-би звернути увагу на вулиці, що не привикла до повозок. Тут ходять всі пішки.

— Стань дідусю тут... Далі болото і ти застряг-би з конем... Піду пішки...

Здержуючись з трудом, щоби не побігти, Андреєв вступив до домика і вбіг на подвірря. На східцях сидів Барвінов. Його схудле обличчя із закритими устами і нахмареними бровами, було непорушне і смертельно біле. Видавалося, що глибоко задумався над чимсь дуже важним.

— Боже, як постарів! — мигнуло в голові Андреєва. Хотів запитати його про здоровля, але зараз пригадав собі, що перед ним стоїть людина, яка принесла тяжку і страшну відомість, тому без привітання спитав:

— Як-же?

— Підемо — відповів Барвінов теж без привітання.

Увійшли в маленьку, побічну кімнатку, май-

же без мебелі, що ждала на свого огородника, який кожної весни мешкав в ній.

— Ну, як-же? — повторив Андреєв: говоріть! Але перш усього мусимо привітатися. Здорові були, товаришу! Ну, говоріть!... Найшли?... Хто-ж це?

— Так, досить довго шукав, але краще пізно, як ніколи... За це сьогодня знаю його докладно і безсумнівно...

— Хто-ж це? — швидко, без віддиху спитав Андреєв.

— Провокатор — продовжував Барвінов, — провокатор, який давно вже є членом партійного комітету і чотири роки на службі охранки, зветься... Ласкавець... Це його імя. Окрім цього знаю ще імена чотирох менших провокаторів, які часто брехали охранці, як самі не мали правдивих відомостей.

— Ласкавець! — перервав його Андреєв.

— Так він. Докажу вам.. Я приготовився на це.

— Так ось, як воно!... "Товариш"-Ласкавець...

— "Товариш" Ласкавець...

Оба замовкли. Андреєв не міг зараз питатися про всі подробиці: враження короткої вістки Барвінова було надто сильне. Докази? Суд буде потрібувати їх...

Андреєв переживав перше враження страшної вістки і рівночасно жданої і рівночасно нежданої. Прецінь знав-же, що один з них, партійних провідників в комітеті, є зрадником. Чекав, що Барвінов прийде і назве одно з близьких і знайомих імен. А сьогодня Барвінов на-

звав і Андреєв був заскочений несподіванкою. Він-же нікого не міг підозрівати і імя провокатора мусіло бути неждане. Яка страшна, чорна безодня!...

Барвінов підійшов до вікна. Розумів зворушення Андреєва, хоч сам був холодний і спокійний. В цій хвилі не думав вже про Ласкавця. З ним вже все готово. Треба думати над иншим: куди від'їхати?... Тільки тепер, як з нього впав тягар писарської служби в охранці, може стати дійсним революціонером. Видержав тяжкий іспит. Куди-ж закине його доля далі?

Грізну мовчанку перервав Андреєв. Приступив до Барвінова. Світло падало на його обличчя і ясніше відкривало зміну в його поверховности. Гостріше виступали черти в обличчі, в короткостриженому волоссю — що посріблилося сивиною. Дивна сивина в трийцятьлітньої людини! Тільки в постатті і при держанню голови залишилося щось певне, камінне, непохитне.

— Тільки з цею справою покінчіть ще сьогодня... — просив Барвінов.

— Сьогодня?!

— Так, бо я більше не повернуся туди... Тут вже й мої речі. Завтра від'їду...

— Що? — скрикнув Андреєв.

— Завтра. Вірте мені, не можу довше... Мушу обов'язково від'їхати завтра рано...

— Куди?

Барвінов здвигнув плечима. Куди поїде? Хіба-ж він знає?

Але Андреєв боявся спішности. За мало ма-

буть одного вечера на вирішення такої важної справи.

— Докажемо все це? — питався.

— О, так! Докажете! Маю приготоване все для суду. Ані один доказ не забере вам марно хоч-би хвилинки. Все я приготував, а сьогодняшної ночі — цілком не спав — писав обвинування, власне спис голих фактів і доказів. Але про це вечером. Поспішіться... Як хочете, можете засідання назначити у Северліва.

— Ви знаєте Северліва? — здивувався Андреєв.

— Розуміється. З доносів Ласкавця. Скажу вам ще більше: По моїй думці найкраще буде зійтися там, де перед двома тижнями було ваше засідання.

— В лісній будці?

— Так. І про це знаю... Ще багато будете дивуватися.... Значить сьогодня... Так?

Андреєв зрозумів, що Барвінов мусить виїхати, що неможе залишитися...

X.

Весняним шумом шепотів ліс. Великий ліс за містом. Недолітав сюди міський гамір з своїм гуркотом трамваїв, свистом, гармідером... Було тут приємно і тихо. Заходяче сонце багрило мягким промінням вершки дерев і тиха ніч насувалася з невідомих просторів. Як прийшли сюди, щоби судити Ласкавця і ждати його приходу, бажали всі тільки одного, аби не було ані тяжкого суду, ані Ласкавця, ані зрадників....

Хотілося встати і піти з піснями по лісі, з радістю вітати весну і життя... Хотілося повною груддю вдихувати гостре повітря, таке чисте і гостре. Хоч ліс був тільки шість верств від міста, — але вуличні шпіони не відважувалися приходити сюди. Тому й вигідно було збіратися в цій далекій, лісній буді.

В середині буди єтояв нахилений над паперами Барвінов, а Андреєв і Соломко сиділи мовчки з боку.

Соломко виглядав спокійно, хоч не цілком так, як бувають люде здорові, до всего байдужі і задоволені. Але намагався заволодіти собою і вдавав байдужного.

По вузкій стежці надійшов Ласкавець і Северлів.

Ласкавець ступав дрібними кроками, (руки

в кишенях), як людина занята, поспішаюча до важної праці. Як на стежці було болото, або мала калабаня, то обережно обходив її або перескакував.

За ним йшов Северлів, згірдно усміхаючись за його плечима. Неначе вмисне перед Ласкавцем чалапав по болоті брудними чоботами робітника, який немає часу оминати перешкоди. Нехай і цілого його оприскає болото! Він не аристократ, який боїться появитись серед вулиці в заболоченому одязі!

В кімнатці буди, куди зайшли всі, Ласкавець оправдувався за мале спізнення.

— Дурниця! — відповів Андреєв.

— Ні, не дурниця, товаришу! — заперечив Ласкавець. — В партії мусить бути залізна дисціпліна. В тім-то й біда, що маємо два роди годин: звичайні і години для орґанізації. Як після орґанізаційних годин потрібно прийти в семій — тоді можна приходити і в десятій... А це каригідне... А-а-а.... хто-ж це?

Ласкавець замітив Барвінова, якого передтим через короткозорість недобачив.

— Зараз познайомитеся з ним — виминаючо відповів Северлів. — Сядьте блище до стола... Ось тут в кут... Під образ матері божої... — можливо буде берегти вас...

— Дякую — усміхнувся Ласкавець сідаючи за стіл. — Тут ми і без богів безпечні... Ну товариші, в чім річ?... Чому скликане окреме зібрання в день спокою?

Наступила хвиля, в якій всі замовкли.

Після умови перше слово належало до Андреєва. Обвинувачення повинен був прочитати

Барвінов. Початок був тяжкий. Кожний відчував незручність перед тим чоловіком, якого так довго вважали передовим діячем партії, а сьогодня, як тяжкий камінь, висіло над ним страшне обвинувачення.

— А що-ж, як Барвінов помилився, нещасливо помилився і Ласкавець докаже свою невинність? — блиснуло нараз в голові Андреєва.

Підчас загальної мовчанки Северлів встав, замкнув двері і вікно, потім сів близько Ласкавця, майже напроти нього і на коліна поставив грубу-ґудзовату палицю, яку й називав: "пролєтарським прутиком".

— Ласкавче, ви певно знаєте — почав Андреєв, — що наша орґанізація розбита, завдяки хитрій і зручній провокації?

— Розуміється, — спокійно відповів Ласкавець. — Хто впрочім не знає про це?

— В такому випадку — продовжав Андреєв — підозріння може впасти на кого-небудь з нас, а кожна чесна людина, дійсно віддана нашій спільній ідеї, на бажання товаришів повинна оправдатися.

— Ясно... Але хіба-ж підозріваєте когось з наших товаришів?

— Так.

— Н-ну-у-у? — протягнув всетаки ще цілком спокійно Ласкавець.

— Так... З цеї причини ми покликали.... вас, щоби ви оправдалися, щоб ви доказали, як можете... В зраді обвинувачують **власне вас...**

Як з тяжким намаганням вимовив Андреєв ці слова, всі глянули на Ласкавця. Він сидів в куті блідий, з очима повними зворушення, ніби хо-

тів дико закричати. Але цей вираз на його обличчі був тільки хвилинку. Страшним напруженням волі старався запанувати над собою. Хутко втер хустинкою обличчя, як-би стирав з нього маску подлости. Та обличчя залишилося бліде, тільки очі звузилися і зрівналися уста. Дрожала нервово час від часу борода.

— Чо... чо-му-ж так? — сказав повільно, поборюючи зворушення. — Це треба доказати. Це подла бре... брехня!

Очі його бистро перескакували з особи на особу. Було видко, що за всяку ціну хоче відгадати, хто його головний ворог, хто бризне йому обвинуваченням в обличчя. Тоді знову домагався доказів.

Виступив Барвінов.

— Буду мати честь подати цілу низку доказів вашої безсумнівної вини. Хочете відповідати мені на деякі питання?

Ласкавець впялив в нього очі. Найтяще було йому це, що з обвинуваченням виступає людина, яку перший раз в життю бачить. Хто є його суддею? Відкіля прийшов цей невідомий, що знає про його таємниці? Хто він?

— Дозвольте, погляну, яке маєте число окулярів — спитав Барвінов. — Можу?

І звернувся до присутних:

— Порівняйте оці окуляри з ось цими розбитками... Скло однаково сильне...

Всі переглянули і переконуючо хитнули головами.

— Так, скло однакове.

Соломко, звернувши окуляри, і хутко обтер хустиною свої руки.

— Так, і мені видається, що скла однакові — потвердив від себе.

— Потребую цього на пізніше — продовжав Барвінов. — Ще одно питання: Ласкавче, ви мали записник в червоній сафяновій окладинці. Де він?

— Не знаю. Так! Загубив десь. Загубив.

— Де?

— Не знаю. Бог святий знає.

— Товариші! — звернувся до всіх Барвінов — докази, які я маю в руках, я не складав в хрональоґічному порядку. Є між ними дрібні листи жандармам і нам над ними задержуватися шкода часу. Між иншими доказами наведу лист Ласкавця, який шифрує по 12-ій главі євангелія Луки, посланий охранці на другий день після боротьби в домі товариша Ґальперіна. Ось він в послідовному і певному перекладі з шифер:

"Утеча була переведена через вікно, яке означене в пляні, котрий я післав вам під числом шестим. Про це я нічого не знав, як і більшість инших, що були в помешканню. Ніколи я не надіявся, щоби щось подібного могло статися. Як-би був окружений цілий будинок, ніхто не міг-би втікти, бо спаслися всі тим, що спустилися на дах сусіднього будинку (число 41, Деренівa), відти на балькон і по дереві на долину. Був то прохідний дім і ми вийшли в другу вулицю, де не було ані одного салдата. Розуміється, я був примушений втікати з иншими. Імени забитого я ще не довідався. Звали його Невідомим. Мабуть походив з Нижнього Новгороду. Як довідаюся, повідомлю

вас. Ваш ранений полонений, зветься Васьків і жив в домі ч. 28 в Торговій вуличці. Якщо немаєте подрібностей про його особу, негайно пішлю вам. Так, добре що пригадав: ще сьогодня знищте окуляри і записник, які загубив я підчас утечі з дому Ґальперіна".

Барвінов читав виразно, після кожного речення робив передишку і дивився просто на Ласкавця. Як перечитав першого листа, спитав:

— Писали ви це, Ласкавче?

Той мовчав.

— Писали ви це, Ласкавче? —повторив питання Барвінов.

Ласкавець підняв голову і тупо глянув по всіх. Потім, як-би спамятався і пригадав, що мусить боронитися, що в руках кожного з присутних є частина його життя, сказав швидко і злісно:

— Дозвольте, панове! — (Не відважився вже сказати: товариші.) — Дозвольте панове!... Хочу мати над собою більш авторітетний суд. Тут є люде, яких не знаю! Не знаю навіть хто вони і як можуть судити мене?... Ось цього пана не знаю. Бачу його вперше. Хотів-би я знати, коли пізналися з ним инші. Де і як познайомилися ви з ним Северлів?

— Сьогодня, тут в лісі...

— Ага! Тільки тут!... І вірите більше йому, як мені... А ви Соломко?

— Знаю товариша Барвінова давно...

— Барвінова!... Імя це ані разу не було згадане в партійних кругах!... Це звичайний карієрович, яких сьогодня багато...

— Ні — це є товариш, за якого ручу я, і

знаю його давно — заявив Андреєв.

— Але-ж й мене знаєте давно... Чому-ж думаєте, що власне я є зрадником, а не він?!

Ласкавець свідомо шукав продовження суду. Бачив, що немає ані крихти надії на рятунок. Бачив, що необхідно ухилятися від прямих відповідей, звалювати вину на инших, брехати і обманювати в таємній надії, що запутає суддю, і хаосом заперечень замаже темні місця. Але як рішаюча ухвала суду буде відложена — ах, тоді утіче на край світа, в Америку, або заховається в тайниках охранки. Утіче!

— Не маєте посвідки, що цього листа писав я! — відповідав Барвінову. — Потверджую, що обвинувачення ваше є брехнею і що ви прислані поліцією для провокації!...

— Докажу, що листа цього писали ви. Якщо товариші матимуть сумнів про мою чесність, або будуть підозрівати мене в чому-небудь — буду оправдуватися. Робіть так само й ви. Оправдайтеся! Збийте хоч один факт наведений мною... — спокійно говорив Барвінов.

— Розуміється товариші — звернувся до всіх — лист Ласкавця, означений мною числом 1. і тількищо перечитаний, не підписаний. Але, порівнавши окуляри, про які він писав, з розбитками, котрі приніс я для доказу, кожний переконається, що окуляри і розбитки скла, однакові. Скло є випукле, число 8... Однак припустимо, що це надто слабий доказ... Нехай!... Зараз дам сильніший... Взагалі Ласкавець ніколи не підписувався своїм іменем. На це він був надто обережний і виступав під назвиском "Учений", а частіше "Вірний".... Вірний

зраді, пише в листі число 2 (без дати), який є без сумніву продовженням ненайденого мною початку. Перечитаю його:

“До партійного комітету вступили: робітник Северлів (адресу його знаєте) і Ґросман, студент, який недавно вступив в партію. Окрім мене залишився в комітеті тільки Андреєв, бо Соломко занедужав і мешкає невідомо де...”

— Нехай відповість Ласкавець, кого можна розуміти під реченням: “окрім мене?” Знаємо, що в комітеті були: Андреєв, Северлів, Ґросман і Ласкавець. Вичислив дуже необережно назвиска трьох перших, то є всіх, окрім себе самого — Ласкавця! Це й означає “окрім мене!!” Ясно товариші, чи ні?

Відповіли два. Соломко притакнув головою а Северлів насмішкувато сказав:

— Розуміється, дуже ясно. Більше годі й бажати собі.

Барвінов продовжував:

— Тепер перейду до листа ч. 3. Ласкавець відповідає в ньому перш усього на питання охранки:

“17. січня. Праці немає майже ніякої. Не було-би змислу арештувати Андреєва і близьких йому людей, бо все одно не втічуть; краще буде накрити їх при більшій праці, щоб були докази. Він без сумніву приступить до такої праці, де розуміється буду й я. Тільки треба на якийсь час дати спокій, щоби обманути їх в безпечности. Тоді вилізуть з нор і приступлять до діла. Сьогодня можете доказати їм тільки приналежність до партії, і більше нічого... А цим нікому не зробите несподіванки.

Окрім того, мусите відвернути підозріння, яке могло-би впасти на мене. Що є зі мною?

Як хочете, можете арештувати Далекого (дійсне назвиско його є Вишневський). Про нього я дав вам відомости давніше. Виїхав в село Коробкіно і живе в волосного писаря Щедрова, як його внук. Обвинувачення проти нього знаєте. Тільки арештувати мусите випадково. Зійдемося на старому місці в четвер. Принесіть гроші. Ваш **Вірний.**

Не забувайте, що Вишневського (Далекого) департамент шукає вже другий рік і що це пташок не малого калібру...”

— Товариші! Де є Далекий? Може Ласкавець скаже нам?

— Повішений! — відповів Андреєв.

— Повішений?! — крикнув Соломко. Перед ним, тоді хорим, затаїли арешт Далекого, який виїхав був в село і там несподівано арештований. Тоді думали, що це звичайний випадок, нещастя: Далекого засудили і повісили.

— Так, так! Бідняга Далекий згинув, і ось хто затягнув петлю! Ласкавець!

— Я ні! — закричав Ласкавець.

— Ех, ви ні!... — сказав Барвінов. — Нехай!.. Може ще нам скажете, як звучала телєґрама, яку післали вам на другий день після арешту Далекого, з охранки?...

— Телєґрама? Я не одержав телєґрами.

— Одержав!... — потвердив Барвінов. — Післали вам її з залізниці... Ось посвідка, яку найшов я в сміттю охранки:

“22. січня. Число 879. Ласкавцеві”: А зміст був слідуючий:

"Подайте подрібні відомости про свого далекого рідного"...

Хто не пізнав-би в цьому Далекого?!..."

Швидке нервове зворушення Ласкавця пропало так хутко, як і появилося. Було ясно, що спасіння нема, що замкнувся над ним перстень, з якого виходу немає. Жах перейшов в дивну мертву апатію. Думки замерзали і ледво ворушилися в голові.

Згадав чомусь, що сьогодня ранком купив велику коробку зубного порошку і мило, що пахло фіялками. Влізливо мучило його питання, хто після його смерти забере мило і порошок. Відганяв цю глупу думку, але вона вперто поверталася назад, як літна муха: хто візьме?!... Було дивно подумати, що за годину, або дві, перестане бути потрібним для Ласкавця все, що накупив собі, що одержав і що любив. Залишаться нерозрізаними книжки про синдикалізм. Відповідати на питання Барвінова не хотів і не міг. І не було потрібно слів.

Хвилями видавалося йому, що тратить свідомість і летить стрімголов в чорну, бездонну пропасть. Але думка, що його забють в цій понурій буді, приводила знову до себе.

Був момент, в якому свідомість його ожила, як-би зажевріла сліпучим, ясним світлом. Виповзало бажання вирватися відсіль і утікати бистро, хутко, як вітер, заховатися перед небезпекою. Здійснити цей плян спасіння видалося йому можливим: ось він раптово кинеться до плаща — (в кишені є револьвер) — і пробє собі дорогу.

Зробив бистрий рух, щоби встати, але... Се-

верлів, що сидів напроти нього, підвів свою грубу палицю.

— Сядь на своє місце! — крикнув грубо — бо як впережу тебе...

— Тихше товаришу! — перервав його Андреєв. — Не гарно так...

— Так, не гарно! На таку сволоч треба уважати, бо втіче. Соломко, погляньте в його плащ! Там буде бравнінґ.

Найшли бравнінґ.

Ласкавець засунувся в кут, міцно стиснув гарними руками голову і знову попав в стан апатії і байдужности. Ще менше, як до хвилевого пробудження розумів то, що читав Барвінов.

Доказ за доказом сплітався в довгий ланцюх хитрої і обережної зради. Слухачі немали вже ніякого сумніву про вину Ласкавця. Цікавились тільки способом і переведенням провокації. А провокація була переведена хитрим чоловіком, який обдумував кожний крок, кожне слово. Часами промовчував події, не згадував осіб з обережности, щоби не зрадити себе, або з боязні перед жандармами, які могли приспішити арештування і цим скомпромітувати його. Відложував арешти, вичікуючи вигіднішого моменту. Не чіплявся рядових членів партії, віддаючи їх на поталу дрібніших шпіонів. Нищив всі діла і пляни орґанізаці зараз, з початку, а як боявся, що вийдуть зпід його контролі, дозволяв приготовлятися до всего, щоби набрали ширших розмірів і зраджував все на передодні здійснення, аби похвалитися вірною службою.

Андреєв часто здвигав плечима. Як це могло бути, що він швидче не догадався? Як могло бути, що він не відчув, що з ним рука в руку йде оцей зрадник, який невидавав його в руки ката тільки тому, що вичікував більш вигідного дня?

І пригадалася Андреєву палка і прекрасна промова Ласкавця перед повстанням.

Так... Говорив зрадник, який за дві години після цього післав охранці докладне звідомлення про віче. І одержав за це шелестючі паперці, які купили його душу.

Гроші! Прокляті гроші, ціна крови!

Гей-би молотом на ковадлі, вдаряв Барвінов і виразно читав доказ за доказом. Невідчував при читанню ані смутку Андреєва, ані злобної посмішки і радости Северліва, ані зворушення Соломка. Все це пережив він швидче і зараз ненавидів зрадника такою ненавистю, яка не проявляється поверховно, але жиє, як душа людини, як зміст життя. Ось читає довгий лист Ласкавця, де донесення переплітаються цинічними замітками бідного характеру, що й свідчить про інтімні стосунки Ласкавця з його панами.

..."взиваєте мене, щоби я певно вислідив, куди ходить і де жиє Теодозія Пятнашова"..

— Товариші! — здержався Барвінов. — Ви певно знаєте Теодозію Пятнашову?

— Отак! Цеж наша Феня...

— Феня! — скрикнув Соломко. — Так, так, це вона. Читайте!...

..."взиваєте мене, щоби я певно вислідив, куди ходить і де жиє Теодозія Пятнашова.

Стала любовницею Соломка. По її слідах можете відкрити, мені невідоме, його помешкання, в якому заховався, вдає хорого і проводить час на поцілунках з своєю коханкою. Можливо, що вдалось-би захопити їх обоїх в... пікантній ситуації, що й підходило-б добре до процесу з нашими героями. Думаю, що як Соломко ховається від праці, то не потребуєте арештувати його. Порахуватися з ним вспієте... В помешканню Пятнашової ви не повинні були переводити ревізії — про це я вам казав — бо тоді там нічого не було. Треба було 2 або 3 дні підождати. До неї повинен був прийти Орлов, якого шукаєте й ви. Знаєте його під псевдонімом Валентин. Ну, але як ви арештували її, його повідомили про це. І я сам сказав йому тому, що инакше проти мене могло появитися поважне підозріння. Його післав я в Москву до братів Олійників. І власне тому дивуюся вашій несподіваній ревізії в Пятнашової, яку скоро будете приневолені випустити через недостачу доказів. Можливо, що з нудьги захотілося вам поритися в тепленькій постелі гарненької панночки, яка є...”

Сухим тріскотом загремів раптово..... вистріл і перервав читання...

Ніхто не ждав його і всі мигом кинулися в бік, та витягнули з кишень револьвери. Видавалося, що хтось вистрілив з надвору через вікно.

Але зараз-же пізнали, що стріляв Соломко.

Ніхто перед тим не запримітив, як він встав з свого місця, задержався два кроки перед Ласкавцем і вистрілив. Тепер стояв закаменілий,

дещо нахилений до Ласкавця і вперто дивився, як з голови Ласкавця, що безсило впала на стіл, малими, чорно-пурпуровими краплями капала кров. Куля поцілила в чоло, вивертіла малу дірку і прикувала очі Соломка до себе.

Всі кинулися до нього і схватили за руки, не розуміючи, чого він так зробив.

Соломко послушно віддав бравнінґ. Глянув по товаришах і нараз — нервово задрожала ліва часть його обличчя. Корчі розплилися по цілому тілі і він почав трястися та хитатися з боку на бік. Щоби найти якусь опору, схватився за руку Андреєва.

— Що ти зробив? — закричав Андреєв. — О! Все це страшне!... Забитий? Барвінов, подивіться швидче...

— Думаю, що забитий...

— Це... я... я... йо... його... — ледво вимовив Соломко. — Він... є про... про... во... катор... Тепер зна... знаю...

— Але-ж будь тихше! — кинув Андреєв вириваючи свою руку від Соломка. — Все це страшне! Мусимо як найшвидче закінчити. Нехай кожний з нас скаже, чи Ласкавець повинен бути покараний смертю, як зрадник?...

— Так!

— Так!

— Так!

— Тоді візьміть револьвери і стрільте! Тільки швидко, може мучимо раненого... Швидче!...

Підняли бравнінґи і вистрілили декілька разів без мірення.

Вистріли затрясли запорошеними стінами лісної буди. Ніхто не думав, що можуть при-

кликати собою принагідного прохожого або лісного сторожа. Стріляли, бо мусіли покінчити швидко, не думаючи над нічим.

Як затихли вистріли, оглянулися всі, відки долітали дивні згуки.

Це Соломко впав на землю і корчився в страшному нервовому нападі. Хотів сказати щось, але замісць слів вирівалося з уст дикє хропіння. Рвав на собі одіння, кусав і дряпав руки. Барвінов прискочив до нього.

— Справді збожеволів! І навіщо було брати його сюди? — шепнув Андреєв Северліву.

Северлів теж шепотом відповів:

— Так.... від цих панів можна всего надіятися...

Було незрозуміло, про кого говорив: про Ласкавця, чи про Соломка.

Северлів і Барвінов заходилися ще біля хорого, як Андреєв вийшов з будки і з кривих східців пірнув в густу пітьму.

Ліс був тихий, задуманий, як-би поховав в собі таємницю крови пролитої в його глибині.

З міста рідко долітали гудки паротягів.

Десь близко постогнував потяг.

Переклад зроблено в червні 1923 року,
в м. Празі, столиці Чехословацької Республіки.

M. Irchan. — The Carpathian Night.

М. ІРЧАН

3 —

КАРПАТСЬКА НІЧ

Оповідання

ЦІНА 50 ЦЕНТІВ

Накладом
Робітничо-Фармерського Видавничого Товариства
Вінніпеґ, Ман., Канада
1924

З друкарні "Українських Робітничих Вістей",
ріг вулиць Прічард і МекҐреґор, Вінніпеґ, Ман.

ВІД ВИДАВНИЦТВА.

Випускаючи з друку нову книжку М. Ірчана "Карпатська ніч", ми примушені заявити, що це оповідання взяте із збірки воєнних оповідань "Кровавий бог". Однак з технічних причин нам годі було видати відразу цілу збірку і ми випускаємо "Карпатську ніч" окремою книжкою, тимбільше, що це оповідання творить цілість.

Не зайвим буде згадати, що в українській літературі "Карпатська ніч" М. Ірчана є першим твором з життя наших робітників в Америці. До цего часу не було ще ані одного подібного літературного твору, хоч українська еміґрація за океаном давня. Ми певні, що коли т. Ірчан поживе довше на американській землі і ще блище познайомиться з життям нашого робітництва, тоді з-під його пера вийде не один твір про нашу долю й недолю. Тому ми щиро бажаємо йому найкращих успіхів в цій корисній-великій праці.

Робітничо-Фармерське
Видавниче Товариство.

Вінніпеґ, Ман. у вересні 1924.

Сліпучо-білими снігами загорнувся гордий Бескид, що старшував своїм довгим гребенем гірських шпилів над Карпатами і розмежовував Галичину від Угорщини. Колись в його зворах бавилися, як діти медведі, а зимою вили голодні вовки. Колись пролітав його зворами славний Олекса Довбуш з своїми леґінями і виливав свою гуцульську міць на багачах угорської і галицької сторони. Рік річно кишів літом Бескид від загорілих на сонці міських паничів та панянок, що здалека приїздили налюбуватися здоровою красою. І з давен-давна сох серед цеї краси, як розтоптана печериця, галицький бойко з довгим-намащеним волоссям, на вівсяному хлібі та дрібній бараболі. А по другому боці сох також самісінько угорський руснак. Це ті забуті-невідомі люди, які навіть не кожного року їли раз в рік на великдень білу булку з вівсяним хлібом, а позатим коротали тяжко свій вік. Література не знає про їх долю, тільки в ґеоґрафії українських земель істнує коротесенька згадка про них, про їх назву.

Серед чарівної краси Бескиду, роскинулись бідні бойківські хатки, брудні, закурені. Звичайно разом з хатою, в якій живе ціла численна родина, є й стайня, а в ній корова та декілька овець. Хатки низькі, без коминів. З печі

йде дим відразу на хату і наповняє її цілу. В стелі прорубаний чотирокутний отвір, яким й виходить повільно дим. Звичайно люди, щоб дихати в такій хаті, прилягають на землю, куди дим не доходить. А ціла хата навіть без диму темна, з малесенькими віконцями, з вічно мокрою землею, вонюча, повна блощиць і инших насікомих. В кожному кутку крайна біда. Глянеш на старого дядька і відвертаєшся, бо годі дивитися довго. На його обличчі такий жаль і журба, що найтвердшу людину зворушить. А жінки — невсипущі, брудні невільниці чотирох закурених стін. Діти з неприродно надутими черевами, в довгих сорочках з грубого полотна, невмивані, тихі, мовчазні. З великим недовірям приймають вони від чужої людини шматок хліба, як-би боялися, що "панич" хоче грубо пожартувати з них.

Бойко споконвічний мешканець Карпат, як і гуцул, але він дуже ріжниться від гуцула. Гуцул теж бідний і темний, але за це він гордий, гарячий, твердий, як сталь на його різьбленому топірці. Сумує гуцул тільки в полонині, як виграє на тужній трембіті і сумує в час передновку, як в його хатину заглядає невмолиме марево голоду.

Бойко — смирний, спокійний, покірний. Він вміє клонитися перед кожним, що накричить на нього, а пісні його сумні, протяжно-жалісні і мало нагадують собою жваві гуцульські коломийки. Гуцул пана ненавидить, бойко боїться. Він слухняно покоряється своїй тяжкій долі і без голосних нарікань тягне тачку свойого життя до смерти. Правда, є маленька частина

бойківського племені з одною вродженою здібністю, якої майже ніхто немає з Українців. Це природне замилування до торговлі. Бойки ці мають свою окрему назву "синевідські", тому, що звичайно походять з великих сіл близько міста Сколього — Синевідська. Вони з малих хлопців розїзджаються по цілій Европі і у великих містах торгують переважно овочами. Зустрічали їх скрізь: в цілій Австрії, Швайцарії, Франції, Голяндії. Жінки їх звичайно самі господарять в синевідських горах, а дітий дуже часто посилають батьки-торговці до вищих шкіл. Але таких бойків дуже мало. Треба признати, що мандрівка по цілій Европі має чималий вплив і на їх села. Там вже хати не такі брудні та курні, там люди якісь веселіщі та не залякані.

Решта бойків, що розсіялися своїми бідними селами по горах, капарала свій темний вік як не в горах, то по тартаках так на галицькому, як і угорському боці. Тартаки і експльоатація карпатських лісів, були в руках Жидів — багачів і вони немилосердно використовували працю темного бойка. Жив такий робітник гірше собаки, недоїдав, гризли його тисячі насікомих, а працював як віл і за все одержував стільки, що міг заплатити податок і з дебільшого одіти свою родину. Ніколи бойківське племя серед чарівної краси своїх — не своїх гір не зазнало світлого-щасливого дня. Вічна журба, вічна біда. І все це нестертим пятном відбилося на закуреному — жалісному обличчі бойка та його дітий і жінок.

Та ось, від пятьох місяців нове горе впало

на бойківські бідні села. Прийшли узброєні люди, багато людий, з далекої півночі і з далекого полудня. Прийшли непрошені, розлючені, грізні. І ще більше потемніли вонючі бойківські хати. В них повно тих людий, повно нового бруду, ще й голод почав на добре мучити бойківську родину. По одному боці верхів — люди в сіро-жовтих — довгих шинелях, часто бородаті, недобрі й добрі. Пригнали їх з широких степів України, з сибірських тайґ, з московських болотнистих лісів. А по цьому боці в синьо-сивавих шинелях тисячі людий десятьох націй, що творили цілість австрійської монархії. Мови їх ріжні, та доля одна — муки і насильна смерть. І між ними є добрі й недобрі. Загально-ж — оба табори людий, тих робітників й селян насильно вдягнених в салдатське одіння, озлоблені не так на себе, як на ворогів, а на себе, як на людий. Кожний вояк на війні перш усього проклинає себе, свою долю тяжку. І ненавидить все, відсіль й звірства родяться, закаменілість сердець. Люди ці тільки в хвилях задуми згадують, що вони були колись людьми, тихими, працьовитими, добрими. Але свідомість тяжкої поневірки і непевности життя, робить їх жорстокими, очайдушними.

Був кінець лютого 1915 року. Воєнне захоплення, патріотична дурійка в обох воюючих арміях, пропала. Міліонові селянські маси обох таборів вже зрозуміли, що вони тільки звичайне гарматнє мясо, потрібне для царів, штабів та купки панства. З неохотою, силувані ріжними способами, обі армії час від часу починали наступ. Впрочім — невже комусь хоті-

лося з доброї волі вмирати в тих диких карпатських зворах? Вмирали люди випадково, не знаючи про це, вмирали з байдужності, загального обридження до життя. Кожний вояк мав на собі цілу армію насікомих, які гризли до крови його тіло. Кожний днював й ночував в снігах, на морозах, ніколи не передягаючись, не вмиваючись. Життя стало чимсь далеким, недосяжним. А кожний день і ніч ширили серед всіх зневіру та байдужність до себе, до своїх товаришів, до "ворогів". Життя людий залишилося в рідних селах, пропало кудись з тим днем, коли їх вперше оділи в сірий мундір і дали в руки зброю. Тепер життя не було, тільки довгі-страшні дні й ночі терпінь.

Гинули люди від куль, від морозів, від недуг. Гинули й бойківські села з своїми мешканцями. Через них переходили дві армії, за них билися на смерть ці армії і їх безсердечно грабували обі армії. Ще сумніщими стали закурені-бідні хатки. Похилилися покірні бойки ще нище, мовчазніщими стали їх діти, невимушені сльози жалю викликував вид жінок і дівчат. Всі терпіли страшні злидні, голод, холод, насильство, а жінки й дівчата мусіли задоволяти розбуяні похоти війська — чи то одного, чи другого табору. Їх брали насильно, півнасильно, або просто віддавали вони себе за шматок хліба, за миску теплої страви. І ходили бліді, вимучені, з синіми, аж чорними кружками під очима, обірвані, брудні, ще й позаражувані недугами. Кровавий бог війни не щадив нікого. Навіть німі-зелені ліси падали від одного розмаху його гидкої руки...

Кожний вояк старався всіми силами в якийбудь спосіб вирватися кудись далеко, туди, де було ще життя, де жили ще люди, де й він колись був людиною. Кожний мріяв про це, щоб бути раненим, щоб дістатися в далеке запілля за фронтом, в теплу-чисту кімнату і не знати, не відати про страшну поневірку. Найтемніща людина, одягнена в сіру салдацьку шинелю або синьо-сивавий плащ, відчувала, що її гідність, її честь і природне право живої істоти — потоптані, здушені залізним пястуком, перемішані з болотом, з кровю, з усім брудним та жорстоким.

Але вирватися з фронту було тяжко. Хто попав в карпатські звори, той мав два виходи: смерть або ранення, в крайному випадку поважне занедужання. За австрійським фронтом стояли густі сторожі мадярських жандармів, що нікого не пропускали назад, за російським було теж саме. Впереді фронт, за плечима фронту готові скорострили для утікачів. Кровавий бог був практичний...

Карпатські морози сотнями нищили людий. Нещасні вояки відморожували ноги та руки і опісля на ціле життя тратили їх та ставали каліками, жебраками. Часто люди, ради вратування себе, вмисно наставляли на мороз роззуті ноги, щоби відморозити їх і вирватися з пекла терпінь.

Бувало так, що шукали в селі заражених дівчат або жінок, бо вояків з венеричною недугою теж відправляли з фронту. Деяким до тої степені надоїдало, що вони "зичили" собі венеричну недугу в заражених товаришів недолі. Зараже-

ним гноєм з полового члена товариша натирали собі очі і звичайно на ціле життя ставали теж каліками. Найрадше практикували цей спосіб Румуни, Мадяри і Жиди.

Бувало й так, що калічили себе самі, стріляли в себе, аби бути раненим. А тому, що за такий вчинок безпощадно карали вояків, нещасні люди додумувалися до ріжних способів. Вояк відходив кудись подальше в ліс, ставив на ногу бохонець хліба, прикладав зверха рушницю і стріляв. Куля проходила через хліб і через ногу і не було знаку, що рана зроблена самим, бо сліди пороху залишалися на хлібі. Дуже часто виручав товариш — товариша. Стріляв один в одного, щоб ранити тільки. В боях вмисно виставляли люди руки або ноги і тому у війні було найбільше ранених в ці місця.

А життя війська було таке: В найблищих від фронту бойківських хатах кишіло від вояків. Були вони скрізь — і в хаті і в стайні і на горищі*). Хат тих було мало, а війська багато, тому скрізь була страшна задуха, сморід. Але це були ті, що стояли в запасі. Фронтові вояки днювали й ночували в лісі. З смерекових галузок поробили собі буди, обложили їх снігом і там жили. Всі позакутувані в короткі кожухи, одягнені в чотири парі білизни, яку місяцями не зміняли. Насікомі в тому лахміттю прибирали неприродний вид, вироджувалися рідкі-нечувані породи, величезні, то знову подовгасті. Докучали страшно і від їх безнастанних кусань ціле тіло було в струпах. Бідні

*) горище це під, стрих.

вояки всіми способами старалися позбутися їх. Нераз в тріскучий мороз роздягалися до гола, розложували вогонь і над ним витрясали своє одіння. Насікомі тріскали в ньому, як праженений горох, але опісля появлялися знов.

Місяцями ніхто не вмивався, не голився, не стригся і не перезував черевиків. Обличчя молодих хлопців старілися на очах і люди ставали подібними до своїх диких пращурів. Очі всіх були червоні і запухлі від неспання, від димів ватрі. Кормили військо не зле, піддержували настрій штучно алькоголем і нераз пяні вояки з безрадности танцювали, співали.

Одинокою розрадою була почта, але вона рідко попадала, а вже галицьким людям майже нічого не приносила, бо Галичина була занята російською армією. Хіба від товаришів з инших полків налітали короткі вістки, але вони були сумні, як вояцька доля і відомі всім.

Вільні хвилі посвячували вояки найчастіще нищенню насікомих і сороміцьким розмовам. Колишня мова людий звироднілa теж і зробилася одною-довгою лайкою. Найпоганіщі слова стали найзвичайнісіньким явищем. Але вже на кожному кроці вояки проклинали свою долю, війну, своє життя і страшні Карпати. Кожному видавалося, що він ніколи не вийде з цих карпатських зворів, з цих страшних морозів, з цеї живої могили. Правда, Карпати ніби були й на далі чарівними своєю природою, але не для змученого-вояцького ока. Їхня краса пропала з тим днем, як на першому шпилі забреніли кулі і як задрожали ліси від гарматніх вибухів. Для вояка істнує одна - одинока краса:

життя. Далеке, недосяжне, просте, але безпечне життя. Про це всі мріяли і це мучило їх в неспокійних снах.

Австрійський фронт на Бескиді в той час складався переважно з старих ополченців ріжних народностей, що заселяли краї Австрії. Були це батьки численних родин, люди перепрацьовані, немічні, боязливі. Одіті в найнужденніще старе одіння, за це як слід узброєні. Дуже багато між ними було й галицьких селян. Вони все держалися купи, звичайно читали молитвенники і закутавшись в грубі-вовняні накривала з головою, цілими днями просиджували під деревами, як-би ждали смерти. А смерть находила їх найшвидче. Вмирали в снігах від утоми, від біди, замерзали від морозів. Сяде ночею бідний ополченець, загорнеться в накривало і до ранку застигне. Це була одинока військова частина в армії, яка найбільш яскраво зазначувала свою нехіть та ненависть до війни і ніяк не піддавалася кровавому богові. Ополченець ніколи не ставав жорстоким, бо він був батьком дітий, він залишився людиною навіть під насильно вдягненою шинелею. Це були ті, що підглянувши "ворожу" стежу кінноти не поважилися стріляти, бо казали:

— За худобину гріх...

Про людий менше думали, але коней, худобину, жаліли своїм простим, мужицьким серцем.

Ополченці були народом тихим, боязливим, покірним. Їх покулені постаті, зарослі - занедбані обличчя і крайна зневіра, пригадували ту худобину, що призначена на неминучу

смерть безнадійно плентала ногами під ніж різника, чекаючи своєї черги. Вони найглибше з усіх відчули свою безсилість і повинувалися залізному пястукові кровавого бога. Все це були старі люди, ті залякані селяни, що з наймолодших літ клонили голови перед кожним сюртуком, що на сходах суду вистоювали простоволосі годинами. Їх забрали на війну і вони "повинувалися волі божій і цісарській". Але не жили війною. Всі думки їх були в рідних селах, біля своїх спрацьованих жінок, біля дрібних дітий. Хоч літа їх були вже пізні, всеж-таки ніхто з них не хотів вмирати. Смерти боялися страшенно і звичайно навіть свойому "ворогові" по другому боці боєвої лінії не шкодили нічим. Як завязувався бій, то нещасні ополченці ховали голови в рівчаки, шептали молитви і скерувавши рушницю просто в гору, до неба, стріляли зажмуривши очі з страху, а не з совісти. А були вони найбідніщі ще й тим, що ніяк не вміли навчитися воєнного крутійства. Ніхто з них не вмів в час виминути небезпеки і гинули люди, як мухи. Від недуг, від куль, від морозу.

Окрім ополченців, на бескидському фронті був ще полк молодих галицьких стрільців. Хлопці жваві, як дикі коти і дуже хутко простудіювали війну. Їх звичайно вживали для висліджування "ворога". Висилали ночею малими ґрупками блище до ворожої лінії і обовязком їх було перевідатися, які сили у "ворогів" та що вони задумують. Служба була небезпечна, але хутко стрільці найшли раду. Вони ночею відходили дещо вперед, забивалися в глу-

хі гірські звори і перечекавши до ранку поверталися назад. Часами стріляли в повітря, нібито їх напали "вороги". А опісля здавали точнісінькі звіти про рух ворога, про його сили.

Така служба була тяжка, хоч нею можна було крутити. Але часто подібні стежі зустрічалися нехотя з "ворожими" стежами і тоді завязувався короткий бій, який часто був крівавий і з стежі не всі поверталися назад. Однак стежі ходили тільки тоді, як "ворог" мовчав і не наступав. А як озивався своїм пекельним реготом фронт, тоді й стрільці лягали в лінію і поруч з своїми батьками-ополченцями — боронилися. Переважаюча більшість війська страшенно боялася попасти в полон, бо про страхіття в полоні ширилися жахливі вістки. Хто ширив ці вістки, відки вони родилися, ніхто не міг знати. Але вони були і то по одному боці фронту і по другому, в одній армії і в другій. Кровавий бог війни був практичний і міжнародній...

Молоді стрільці придумували ріжні способи, щоби не вмерти завчасно. Вирватися з фронту могли тільки ранені або смертельно хорі. У великій пригоді ставала їм їх окремішність. Це був полк наскрізь український і навіть команда була в українській мові. Загально називали їх вояки чужих націй в австрійській армії словом: "Україна". Хитріщі стрільці додумувалися до того, що писали собі в українській мові відпустки кудинебудь в глибину Австрії, як найдальше від фронту, прибивали на них печатку читальні "Просвіти" з найблищого села під фронтом, викрадалися до по-

тягу і так на якийсь час утікали від смерти. Скрізь була гостра контроля, але переважно з Німців і Мадярів, що провіряли документи — відпустки. Стрільці-утікачі спокійно показували свій “документ” з просвітянською печаткою, коротко додавали слово “Україна” і Мадяр не розібравши нічого, пропускав їх далі. Для нього важним було це, що на папері пишалася печатка.

Та не всі могли так робити, впрочім, така утеча не могла довго продовжатися. Утікачів через тиждень-два завертали назад і вони знов попадали в пекло, від якого утікли.

Одна ґрупка стрільців найшла в покинутій бойківській стайні мале теля і відразу молоді голови додумалися, що це теля може принести їм чималу користь. За боєвою лінією, у віддалі 2 кільометрів ззаду, стояли густі мадярські сторожі, які пропускали тільки тих вояків з фронту, що мали на це окремий дозвіл від вищої військової влади. Значить, утічи з фронту було просто неможливо. А як починався бій, як гори дрожали від безнастанних вибухів гарматніх ядер, що косили старі ліси, гейби траву та переривали замерзлу землю разом з людьми, тоді бідні вояки готові були заховатися хочби в мишачу дірку.

Подих грізної-невмолимої смерти розвівався з димами вибухів скрізь, в кожний закуток. Таких хвиль найбільше боялося військо і дрожало на згадку про них.

Стрільці з своїм телятком, яке годували і держали в таємниці, перед кожним новим боєм тихцем утікали з боєвої лінії, брали перед се-

бе телятко і гонили далеко від фронту, в запілля. На питання мадярської сторожі куди вони йдуть, стрільці показували на теля і на горло своє, мовляв, ведуть в найблище село до обозу зарізати на мясо для своєї сотні. Мадяри пропускали. І стрільці справді йшли в найблище село та росказували кожному, хто питав, що вони ведуть теля зарізати все в найблище село. За той час на фронті минала небезпека і вони иншою дорогою вели своє теля назад на фронт, мовляв, ведуть від обозу на фронт на мясо для сотні. Ця хитра ґрупка цілими місяцями водилася з телям, від осені, аж до весни. І аж тоді, як з теляти виросла таки добра телиця і з нею було важко тягатися, довелося хитрунам зректися її. Несвідома худобина врятувала нераз життя пятьом молодим, надійним хлопцям.

Кожний думав про себе і кожний мріяв якнебудь вирватися з заклятого перстеня смерти. Але біда, що тих "кожних" були тисячі на малому просторі і годі було всім крутити. Тому здавалися люди на "божу волю", терпіли, надіялися, хоч надія була дуже слаба. Надіятися можна було тільки на ранення, але старша сестра ранення — смерть, була блища всім. І свідомість цеї близоти робила з людий опущених - байдужних півдикунів, невмиваних, брудних, закурених і злих. Нелюдські терпіння доводили вояка до того, що він ненавидів себе, своїх товаришів, цілий світ. Замісць щирого-лагідного слова була все лайка, замісць тихих-рідних розмов лунала буря прокльонів, сварок. Тільки раз, в одну морозну карпатську

ніч, забулися ті нещасні діти кровавого бога і мовчки слухали оповідання старого ополченця Матвія Шавали. Тоді цілу ніч просиділи вони біля нього і не зводили з нього своїх запухлих-червоних очий.

Хто такий Матвій Шавала? Уявіть собі людину високого росту, суху, з рясними зморщками на жовтому обличчі, з русявою бородою і ясними-чесними очима. Як дивишся в його обличчя, то мимоволі призадумуєшся. Є в ньому щось жалісне, тяжке, то, що найлютіщу людину заспокоює. За цілий час страшного життя в Карпатах, ніхто ніколи не крикнув на Шавалу, ніхто не закляв йому, але ніхто не чув прокльонів й від нього. Вояки звали його "божим чоловіком", бо він був такий смирний та тихий, як та дитина, якій обіцяли подарунок за спокій.

Говорив Матвій дуже мало. Все думав, все мовчав. Від людий не бокував, сидів між ними, видавалося слухав їх лайок і сороміцьких розмов, і тільки в ряди-годи являлася зпід його русявої бороди легка-коротка усмішка. Що йому сказали, він виконував і виконував совісно, незвичайно точно. Всеж таки і він не хотів вмирати. Підчас бою ховав Матвій свою голову в землю так само, як й його товариші, за це стріляв в небо густо, безнастанно.

Ще одну прикмету мало його жовте, зівяле обличчя. Воно було розрисоване темносиніми плямами, що розсіялися по щоках, по носі. Були дрібні, як мак і були подовгасті та круглі. Від них обличчя Матвія виглядало гейби вічно замазане болотом. Як бувало питали його, від

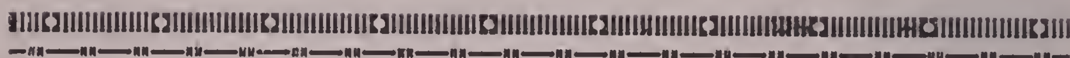
чого ці плями, Матвій тільки махав рукою і сухо-поважно відповідав:

— Багато говорити, а мало слухати...

Ходив згорблений, але так, що тільки частина плечий горбилася і виглядав Матвій, як переломаний вершок всохлого дуба. Бо високий був Шавала, вищий за всіх, хоч сухий. Знали всі, що він з долинського повіту, що є в нього жінка й діти дорослі, та що він дуже сумує за ними. Це можна було пізнати по тому, як жалісно дивився Матвій на тих вояків инших народностей, що одержували з глибини монархії почту. Він довго дивився на таких щасливців, потім обережно підходив до них, примощувався і своїми добрими очима слідкував за тим, хто мовчки читав листа. Видавалося, що Матвій радів чужою радістю і хотів, щоб та радість перейшла хоч частинно на нього. Ціла Галичина була занята російською армією і Шавала нераз дивлячись на галицький бік тяжко зітхав.

У муравлиську нещасних живих створінь в синьо-сивавих одіннях, (тих бувших людий), постать Матвія гостро виділялася. Своєю замкнутістю, невимушеною повагою і жалісним — добрим обличчям з русявою бородою, він виглядав на добрячого батька, що трівожиться долею своїх нещасних дітий і не може допомогти їм. Нераз, як Матвієві довелося бачити передвчасну смерть свого товариша, що замерз ночею під стрункою ялицею або лежав на білому снігу з продіравленою головою, він закривав обличчя широкими-чорними долонями і відвертався. Всі вояки звикли так до смерти, що могли їсти хліб замочений в крові убитого,

а Матвій не міг. Він після кожного бою відходив подальше лінії і повертав аж тоді, як санітарі забрали убитих і ранених. Дивний, предивний Матвій! "Божий чоловічок" загнаний залізним пястуком грізного і кровавого бога в пекло людського життя.

Був день 27. лютого 1915 року. Цей день істнував в календарях цілого світа, в життю людий земської кулі, скрізь, де жили і думали люди, але на бескидському фронті його не було. Подумайте тільки — згинув день, пропав! В цілому світі він був, на Бескиді не було. В календарях його зазначували, а на високих верхах він не істнував. Пропав день, пропав безповоротно.

Такі випадки не рідкі на війні. Люди не тільки тратять рахубу днів, але й тижнів, місяців. Затягнені в бій, вони робляться живими автоматами, тратять над собою контролю, гинуть їх бажання, ідеали, мрії. Думки звужуються до одної — неясної, що міститься в короткому слові: ж и т и. В голові витворюється такий-же хаос, як і в їх окруженню. Людина зливається своїм орґанізмом з полохливими вистрілами рушниць, з вибухами гармат, з стонами і криками. І коли людина робиться в війні скаженим звіром, коли стає неподібна до себе, то цьому не винувата вона. Вона безпомічна-жалюгідна комашка. Вона соломинка, яку крутить вир кровавої повіні. Убивання людий, братів по крові й кости, це півсвідомі вчинки, це страшний-живий сон, в якому не істнує ані милосердя, ані повна свідомість, ані маленька згадка про мирне минуле. Бо хіба-ж

оті вояки родилися безсердечними різунами? Мало хто з тих сотень тисяч вбив або скалічив когобудь в свойому життю. Деякі бувало не могли дивитися на кров з тварини. А на війні вони стріляють живих людий так само, як воробців. Вбивають гострі штики в груди людий так звичайно, якби ті люди були мішками з піском. І після бою зачорнілі, півбожевільні обличчя приходять до себе. Думка повільно втихає, входить в давню стежину свою. І люди дивуються самі собі, своїм вчинкам. Вони видовбують з своєї півсвідомости, з страшного сну, який недавно пережили, туманні спогади того, що зробили. Неприємні картини пробитих штиками, прошитих кулями людий — мучать їх.

— За що-ж я вбив його? Може в нього жінка й діти? Він-же нічого не зробив злого мені...

І тоді дивуються, що істнував день, що проминув він і вони не бачили його, хоч жили під покривалом його.

Так було і 27. лютого 1915 року. Карпатські гори замінилися в сніговий гураґан, що вив стоголосами по нетрях, по полонинах. Метало снігом у всі боки, ломило старі ялиці, як бадилля соняшників. Сила силенна ота гірська заметіль.

В пятій ранком сказали йти вперед. Вітер-силач пронизував всіх наскрізь, завівав снігами, кидав всіми. І тяжким зітханням та ще тящим прокльоном почався той день.

Старшини бігали та накликували одягати білі плащі. І всі зрозуміли, що треба буде на-

ступати. Білі плащі одівали вояки тільки тоді, як треба було підсуватися до "ворога". Біла матерія плаща зливалася з білим снігом і людий тяжко було запримітити.

Кожний дзеленькаючи зубами від холоду, натягав на себе помятий плащ і грів парою з уст руки. Перекидалися лайкою вояки, инші коротко висказували свій настрій:

— Не одного з нас дідько вхопить. Може більше не побачимося вже в оцих смерекових будах. А щоб попухли вони, як мають нас гнати на заріз...

— Ну, виходьте!

Це відомий голос старшини. Голос насильний, дрожачий, як і в рядових вояків. Старшину ненавидять вояки, старшина вояків і ще вищих від себе. Бо й старшина людина, був колись людиною, а зараз — як всі... Грошей має більше? Нехай! Нехай платить грубі тисячі, щоб врятуватися від смерти або від цього життя на Бескиді. Нічого не поможе. Гроші мають свою силу там, де покров смерти далеко.

Рушили всі, на погляд ніби байдужі. Але в кожного вертіла мозок одна думка: там, на другому збочу гори — "ворог". Там готові рушниці, гармати, бомби.

Заметіль така густа та скажена, що на два кроки не видко. Снігом бють морозні хвилі вітру в очі, сніг зривають вони з землі і гейби пяні роскидають без найменшого порядку на всі боки. Люди стрягнуть по пояс в снігах, з трудом витягають ноги, соплять зіпрілі, а дихати нічим. Сніг і сніг і сніг...

Глянеш на право — білий сніг — заметіль. Глянеш на ліво — це саме. Ледво-ледво добачуєш товариша, що пробивається недалеко вперед. Де починається земля а де повітря, де дерева а де люди — годі пізнати.

Зі збоча гори сходили довго, видавалося пів дня. В яру відпочивали, ждали на відсталих. І знову пробігали старшини та накликували. Цілий довгий - безконечний ряд білих постатів губився серед метелиці, що буяла скажено навіть в глибокому яру. І тим темним — розбурханим світом рушили далі, під гору, на зустріч своїй смерті, ранам, мукам.

Руками й ногами дряпалися, підпирались рушницями, падали, піднімались і знову лізли. Повільно, причаєно, з запертим віддихом. То приставали, то знову рушали. А метелиця ще лютіще вила-завивала, якби боролася з цими нещасними людьми, що наперекір її силі пруться вперед.

Всі знали, що ось-ось зустрінуться з подихом смерти, який міцніший від буйного морозного вітру. Чия черга сьогодня? Ніхто не знав, але кожний думав, що не його.

Йшли довго, дуже довго і дивувалися, чому "ворога" немає. Може утік, може заховався в село від цього пекла?

Але ні! Ось перед очима замаячіло щось в сніговому тумані. Щось глухо грюкнуло, раз, другий, третій. Вітер надніс урваний крик, але зараз-же розірвав його на тисячу частин, завив зловіщо і помчався в безвісти.

— Швидче, швидче! — хрипів хтось з боку.

Так, це мабуть була передня сторожа, що

побачила наступаючого "ворога", вистрілила декілька разів і утікла до своїх. Там, впереді, готуються вже приймати гостий...

Задихані, зіпрілі вояки намагалися бігти, але падали і хвилинку відпочивали. Потім зривалися і знову йшли. Рушниці обняті обома руками, як обнімає мати дитину, бо годі держати холодне залізо в руках.

— Швидче, швидче!... — знов хрипів знайомий голос в сніговій пітьмі.

Матвій Шавала йшов, як всі в рідкому ряді і невеселі думи мучили його. Він згадав, що на його хаті в рідному селі певно вітер порозшивав сніпки і сніг мете в стіни і нікому накрити хату, бо стара жінка нездужає. Забував він, що йде в горло смерти, в чорну пащу кривавого бога... Він тихо шептав для себе молитву і сам не чув її. Рвав її вітер-силач з собою і рвав цілу душу Матвія Шавали.

— Помилуй мя боже по велицій милости твоїй, якоже ми оставляєм довжникам нашим — амінь...

І Матвій аж пристанув. Він хотів згадати молитву, бо призабув, але в тій хвилі перед ним розступилася заметіль і як-би сонце, що обірвалося з своїх висот, розбилося сліпучим вогнем на всі боки. Разом з вітром застогнала страшна сила, аж земля задрожала. І Матвій впав в глибокий сніг.

Почалася гостинність. Обірвані сонця все частіще розвівали снігову заметіль і сіяли смерть. Це "ворог" кидав з близьких окопів на привітання бомби.

— Швидче, швидче вперед! — хрипів з боку знайомий голос.

— Помилуй мя боже по велицій милости твоїй...

— Швидче... швид... шв...

Губилися оклики в метелиці і грохоті бомб.

Матвій піднісся, хоч добре було лежати йому. Він все ще не міг найти своєї молитви і кидав добрими очима то в право, то в ліво і шукав своїх товаришів. І намагався всіми силами йти вперед, щоб не залишитися з заду. Його дряхлі-старі груди задихалися, важко було дихати, йти.

— Шв... Швид... че-че...

—...лицій милости твоїй...

— Ой!

Це найблищий товариш Матвія з правого боку впав. Хто він — не знати в цій пітьмі.

—...милуй мя господи...

Вояки почали падати ненадійно, густо. Йшли і падали, а инші думали, що це з утоми. На білих складках плаща і на снігу являлися пятна червоної крови, але метелиця розносила ці пятна на всі боки, завівала і білі плащі і вбиті людські тіла під ними.

Вже не йшли білі постаті далі. Вони позанурювалися в сніг і годі було пізнати, хто ще живий, а хто вбитий. Однаково прикривала метелиця одних і других.

Всі зрозуміли. Вони близько "ворога". Якби був погідний день, то тяжко було-би так близько дійти. І як-би не було метелиці, то смерть була-би страшніща. А так вона находить ненадійно, таємно. Людина перекотиться

і навіть не счується. Ні свисту куль не чути, ні вистрілів. Щось впереді гуркотить, але-ж це метелиця шибається поміж смереками і виє, скаженіє.

Закостенілими руками брали рушниці і стріляли — грілися. Нікого не бачили перед собою, але стріляли. Стріляли і знов кровавилися, падали мертві. Видавалося, що їх кулі завертала метелиця назад і вони били їх самих.

Стріляли довго, аж цівки топили сніг, що осідав на них. Як довго, ніхто не знав, як не знав також, чи це ранок, чи полудне, чи вечір.

— ...господи, по велицій милости твоїй...

— Бах — бах — ба-а-а-ах!...

— ...че... видче... швидче!...

— Ба-а-ах!

...Вітер позривав сніпки з хати а жінка недужа...

— Бах!

— ...Богородице діво, радуйся обрадуванная...

— Ба-бах! Б-а-а-ах!

...Віють вітри, віють буйні...

...Ой!

Бах — бах — ба-а-ах!

— ...видче... швид... че-че!...

— Господи боже, розсуди нас!...

Бах — цінь — вуйййй!...

...І за що, за що?...

...Воліла ти мене мамо в колисці придушити...

Бабавх — бавх!

— Швидче... швидче...

Бах — бах!

...Ррраааа!... ра-а-а-а-а!...

Вітер, як по телеґрафі доносить здовж лінії і забиті снігом обличчя неприродно кривляться та викидають з себе дикий крик.

— Гурра-а-а! Гуррра-а-а! А-а-а-а-а!

Зривалися і бігли. Кожний біг самий, не міг оглядатися. Оклик цей був твором людського божевілля і на хвилину вбивав всі думки в людини. Люди не знали навіть, як піднімаються їх ноги, вони тямили цей один дикий оклик і ревіли, як звірі, заслинювалися, падали поцілені, окрівавлені і ще хрипіли божевільну пісню:

— Гуррраaa! рррааа... ааааай!...

Хто впав, хто залишився, а хто біг — ніхто не знав. Добігли до високого насипу і як-би нічого не було скочили в глибокий рів. Валялися "ворожі" трупи, застиглі, завіяні свіжим снігом. Під низьким прикриттям смерекових віток в куті окопа лежав обличчям до землі бородатий вояк і кров його топила сніг, ще й пара парувала. Залишилися трупи, "ворог" утік.

Переможці, які цілком не були подібні до них, кулилися в окопі, ховали голови від вітру і мовчки ждали. Час від часу долітали слова.

...Я думав що він так, аж глип — кров...

...Помішалися ми, чи таки впала сила народу? Нема там Петра, Юрка, Василя?

Ніхто не відповідав, навіть не ворохнув головою в той бік. Вибалушений жах насів на всіх. Десь в правому боці хлипав хтось, а може віддихав так важко.

Добре в добутому окопі. Затишніще і смерть менше доступна. Чи менше?

Задудніла земля, застогнала глухо, як смертельно ранена звірюка. І так близько і так далеко.

— Ай-ай-ай-ай — ввбухх!

Це завило в повітрю гарматнє ядро і впало перед окопами. Ополченці перехрестилися в голос.

— Бє все блище — сказав хтось.

— Ай-ай-ай-ай — ба-ба-бавввх!

Ще блище. Переглянулися змучені постаті, якби шукали поради один в одного. Вони знають, що гармати шукають їх і смерть зближається до них.

— Шшіввв — псст!

Рушничні кулі "ворога" шиплять в сніговому насипі над окопами. Новий наступ.

Вояки безрадно куляться ще нище, немилосердно топчуть убитих своїми ногами і державть на поготові рушниці.

— Чів-чів-чів — шт — псст!

— Вогонь!

І понеслося по довгому окопі.

— ... го-о-о-о-нь!

Заллявся клекотом окіп, довгим — безконечним. А білолиця метелиця завила ще грізніще. Нові зойки, крики, прокльони. Нові молитви, кров, смерть.

— Тах-тах — бавх... Бавх!... Бавх...!

— Помилуй мя боже по велицій милости твоїй...

...Ой! Мамо!

Запрацювали рушниці в сніговій пітьмі, закервавився сніг в мокрому окопі, тай заповнився окіп новими мерцями. Раненими і мерцями.

На мерцях ранені, на ранених мерці, на всіх них ще живі вояки, що перебігають в безпечніще місце.

Дуднить земля, якби вогнена куля котилася по ній і блискає перед окопами і стогне і виє і метелиця скавулить. Десь впереді дикий крик, той божевільний крик півсвідомих людий, а у відповідь йому окіп заливається залізним-смертельним реготом.

Та нараз — на правому крилі, якби пів гори всунулося, задудніло скажено, а слідом за цим страшний крик прорізав снігову заметіль.

— Ой! Боже! Ай-ай-ай!...

І заплакав хтось так жалісно, так щиро, як дитина.

...Мамо! Мамо!...

З правого крила сунулися хильцем постаті і кричали, лямантували.

— Вже найшов нас! Бє в окіп! Пропали ми...

Електричною струєю летить ця страшна вістка здовж окопу. І полохливо оглядаються люди на всі боки, надслухують, стріляють. В очах невмолимий жах.

Знов вибух, знов крик, зойки і нові вояки з лівого крила.

— Назад! — кричить хтось.

— Вогонь!... го-о-о-о-нь!... — долітає з права.

Але годі. Не видержує ніхто. Вривається терпець людини-машини. Закостенілі руки хватаються за насип, але зараз-же безвладно опадають назад, закровавлені, пошарпані.

— Шшіввв! — псст!

Шиплять кулі в снігу на насипі. Але здорові вояки стають на ранених і вбитих та вискакують на верх і гинуть в пітьмі.

— ... го-о-о-о-нь!

Та ніхто не слухає. Вогонь втихає, і люди рятуються. Одні падуть поцілені, другі стають на них, як на дерев'яну підставку і вискакують на насип, утікають назад. Падуть-топляться в снігах, просяться в когось, замурзуються кровю. А вітер-силач виє, виє — завиває, аж стогне з пересердя. Сліпить очі, запирає віддих і так хутко та пильно засипує снігом мерців і ранених, що й знаку по них не зостається. Найдуть їх весною, як зазеленіє трава. Найдуть кости білі і не знатимуть чиї вони...

— Братчики, поможіть! В мене жінка й діти...

— Ради Христа-спасителя, не дайте пропасти...

— Брате, подай руку, бо не чую ніг...

— Смерть, смерть... Гину... Мамо рідна!

— Не минайте, рятуйте хто в бога вірує!...

Так просять ранені, але мольби гинуть враз з їх життям. Нікому рятувати їх — кожний думає про себе.

Розбрилися білі постаті по цілому узгіррю. Видається, що вони біжать, бо це з гори. Недавно дряпалися цим самим узгіррям в гору, на зустріч смерти, а зараз утікають назад від смерти. Хоч — хто зна, скільки впало їх сьогодня? Хто зна, скільки заховала метелиця в своїх сніжних вертепах людий? Все одно. Тільки далі, ще далі. В яр, потім на гору, на старе місце...

...— Швидче!... швид... шв...

— ...Спаси і помилуй нас господи...

— ...Не стогни старий, як здохлий кінь, бо все одно чорт тебе вхопить...

— ...радуйся, обрадуванная Маріє...

— Ай-ай-ай — ввбахх!

Це погоня. Бють гармати, але ззаду. Розшматовують присипані снігами тіла убитих і ранених. А може й рушничні вистріли, може летять кулі, та бренять десь у висоті. Тут нічого не чути.

— Ай — бба-а-а-ах!

...видче... швидче!...

— Бодай гепало так тобов, доки житимеш...

Біжать задихані яром і не знають скільки їх. Кожний бачить перед собою одного і чує, що хтось біжить за ним. І більше нічого не знає.

Чим блище до давніх окопів, тим дальше від смерти. І хоч гарматні ядра гудять десь позаду, передні вояки легше віддихають.

Знову дряпалися на узгірря, знову боролися з скаженою метелицею і ніхто не знав, чи то день, чи ніч. Не звертали навіть уваги на це, що вибухи лютують вже в ярі.

Задихані, втомлені до краю доволіклися на старі місця. Прикладами рушниць відкидали сніг зпід смерекових буд і мовчки падали на холодну — замерзлу землю. Але на їх обличчях, що посиніли на вітрі, було вже мале задовілля, таємне, заховане в глибині зболілих вояцьких душ, але було. На якийсь час люди потішали себе самих, що вони залишилися живими. Не завидували, як звичайно, навіть тим, що були ранені, бо вони сердеги не всі дійшли сюди. Або в окопі зосталися, або виснажені після у-

пливу крови впали на узгіррю в сніг і їх задушила метелиця.

Були всі такі втомлені, що не цікавилися навіть хто повернувся, а хто ні. Але кожний знав, що не більше, як половина найшла свою смерть в глибоких снігах.

— Санітарі! Гей, тут ранені!

— Де ті "лапайдухи", бодай поздихали всі до одного!

Ранені в руки та голови сиділи під будами обризкані власною кровю і постогнуючи ждали на поміч. Деякі голосили придавлено, гейби на похоронах.

Приходили санітарі, перевязували на борзі їх рани та відводили в долину.

Так пропав день 27. лютого 1915 року. Пропав безслідно. Він істнував в календарях цілого світа, його свідомо прожили люди, які жили, а не крутилися у божевіллю війни, але на бескидському фронті його не знали. В людий, які залишилися при життю, цей день став туманною згадкою пекельних-півсвідомих переживань. І на істнування цього дня ніхто в світі не звернув особливої уваги.

Виснажені до краю, зневірені і байдужні до всего, навіть до життя, вояки лежали в своїх смерекових будах і скупо перекидалися словами. Уривками згадували бій, ніби намагалися добути з памяти свої переживання, що видавалися сном. Вяло роспитували про убитих, про ранених, що певно найшли смерть в холодних обняттях грізної метелиці. Підчас бою і у відступі перемішалися всі так, що кожний опинився на холодній землі біля невідомого товари-

ша недолі. Тільки більш видержані молоді стрільці ліниво шлялися здовж рідкої лінії і роспитували за близькими товаришами з своєї сотні. Всі були голодні, перемерзлі до краю, але ніхто не спішився їсти. Фізично й душевно розбиті люди лежали задубілі, ніби покірно ждали на кінцеве вирішення їх долі. Вони були вже не здібні до ніякого руху. Прийшла та хвиля, в якій армія стає армією безборонних, похилених, зруйнованих дідусів, що нікому не шкідливі і готові кожної хвилі на все. Така армія немає вже ніяких надій ні завзяття. Вона тихо і з жалем живе туманними спогадами про колишнє мирне життя.

Але бескидський фронт був тільки малесенькою-дрібною частинкою армії, а кровавий бог війни вмів порадити собі, як слід. Так й тепер. Здовж лінії пронеслася блискавкою коротка вістка:

— Нас заміняє свіжий полк...

Раділи слабою надією ще слабші обличчя, хоч ніхто не знав, чи вістка правдива. Але згодом, як метелиця дещо втихла, заворушились старшини та почали в пітьмі вечера вештатися з своїми лінивими наказами.

— Приготуйтеся хлопці! Підемо на відпочинок...

А як з пітьми почувся тарахкіт зброї нового полку, лінія земетушилася, ожила. Старшини цего полку, (що задихуючись підходив розсіяною масою на верх гори),бігали вже здовж фронту і розглядали в пітьмі окопи, роспитували старшин бескидських недобитків.

Нові люди були теж невеселі, мовчазні. Вони,пригнані сюди силою, займали свої місця з ненавистю, з жахом. Коротко роспитували про недавній бій, про сили "ворога", про життя на цих верхах. Їх тільки вчора привезли з широких угорських пушт і хоч недавно бачили вони мирне життя, всеж таки лихорадка воєнної непевності та невблаганої смерти заволоділа всеціло ними, та вбила думки про инше життя.

Недобитки поплентались в долину. Сходили втоптаною стежкою і часто падаючи, кляли знов на ріжних мовах. Але кожний всеціло находився в полоні мрій про спокійний сон, про відпочинок.

— — — — — — — — — — — —

Матвій Шавала вийшов живий і з цього бою. Але бій потряс ним цілим. Він ніби занімів, стратив мову. Хоч йому дуже щастило, бо довколо нього люди падали від куль один за одним, Матвій був невеселий. Мабуть не радів він й відпочинком. Ще гірше згорбився, ще гірше посумнів. Ніхто незнав, що з ним і ніхто не роспитував. Матвій покинув десь в бою свою рушницю і в цей час йшов тільки з перекиненою торбою через плече, підпираючись здоровим-смерековим дрючком.

Тяжкою і повільною ходою вийшли недобитки на вузку доріжку і подалися нею понад річкою в пітьму ночі. Часами зустрічали вони невеличкі ґрупи вояків, що йшли в напрямі фронту, часами підїздили полеві кухні, що везли для війська теплий обід. Вони питали про число полку, питали куди йдуть оці похилені

людські постаті і старалися довідатись про число жертв. Але відповіді одержували скупі, уривані. Їх хутко минали недоговорюючи початих слів.

Як переходили зруйнований і на швидку наладжений міст, по масі недобитків пролетіла вістка, що їх ведуть в церкву. Кожний знав, що це значить. Найблище село,(себто бувше село), не істнувало. Його зруйнували, спалили "в воєнних цілях". Залишили чомусь тільки церкву. Одну одиноку церкву,що самітно стояла на руїнах бойківського села, як німий свідок людського божевілля і єдина згадка людського спокійного життя. Церква нова, мабуть тільки перед війною збудована, доволі велика. Чому не зруйнували й її? Говорили, що нещасні мешканці села перед своїм виходом, дуже просили не нищити церкви і австрійське командування погодилося на це. Лінія російської армії була далеко, але австрійці спалили ціле село на випадок зближення Росіян, щоби мати повний вид на їх рух та не дати притулку "ворогові" в селі. Хоч "ворог" не дійшов сюди, але село перестало істнувати, а церква стала одиноким притулком фронтових частин. Тут відпочивали недобитки, тут був й малий полевий лазарет, тут й варили в полевих кухнях для війська харчі. Хоч боєва лінія була в віддаленню пятьох кільометрів, на церкву нераз падали "ворожі" гарматні ядра, але звичайно кінчилося на тому, що діравили тільки ґонти. Хрести на трьох вежах давно позлітали а через вікна захристії курилися дими тимчасово збудованих печей.

Бескидських недобитків вели на спочинок теж в цю церкву. Для кровавого бога війни це було незвичайно вигідне місце. Близько до боєвої лінії і нещасних вояків можна було кожної хвилі мати скоро на фронті. По друге, — вони не тверезіли з воєнного чаду і жили далі на такому спочинку своїми буденними терпіннями. Кровавий бог дуже неохочо дозволяє своїм дітям жити хоч-би коротко в селах, де ще є люди, де воскресають спомини мирного життя. Він держить їх своїм залізним пястуком міцно і не випускає поза границі звірського права.

Недобитки доганяли ранених, тих щасливців, що змогли врятуватися від тяжкої смерти серед снігової метелиці. Вони йшли згорблені, і хоч терпіли біль, але в глибині душі відчували мовчазні,(з перевязаними руками й головами), задовілля. Сповнили свій обовязок і вирвуться з пекла.

— А в що ранений? — питали їх.

— В руку. Перебило кість...

— Ти щасливий брате...

— Ет, що це за щастя. А хто-ж буде робити на дітий, як вони ще малі?

— Пішли ти своїх дітей до чортової мами, а дбай про себе...

В нічній темряві полилася безконечна лайка і насмішки. А вітер ставав слабшим, як-би й він змучений цілоденною працею йшов на спочинок.

— Вуйку Матвію! — крикнув молодий стрілець. — А ви що так розбалакалися? Чи не з радости, що йдемо на відпочинок?

Шавала висунув з своїх кістястих плечий голову і повернувся в бік стрільця.

— Не смійся сину з старого, бо це гріх. Думай про тата, про маму...

І він далі сунувся похилений, мовчазний, загорнений в нікому невідомі думки. А стрілець підбіг вперед і напаствував когось иншого.

Гурток ополченців підпираючись палицями, йшов боком доріжки і чути було, як тяжко віддихали старі груди.

— Война, казали, скінчиться на першого. Пан біг знає, на якого першого... — говорив один.

— Відай на того, як нас не буде — зітхнув другий.

— А знаєте, що я вам скажу? — озвався хрипливий голос з гурту. — Война ця ніколи не скінчиться. А не скінчиться через оцих Українців... Бо то так: нас поставлять в лінію, а отих Українців пішлють вперед дрочити Москаля. Вони, що-ж, молоді хлопці, роздрочать неприятеля, самі втечуть, а ми мусимо битися...

"Українцями" звали старі ополченці молодих галицьких стрільців, що добровільно пішли на війну. Кожний доброволець в ополченців був "Українцем", без огляду якої він народности.

— Та то правда — відповів хтось. — Бо абито лиш в нас були ті Українці, то ще пів біди. Але-ж Німець має своїх, Москаль своїх, Француз своїх — і всі вони бються. Та хіба через них скінчиться война?

— Видите, то є так — почав поважно пояснювати передній. — Наш найясніщий пан цісар найстарший від всіх монархів. І як починалася война, то всі монархи питалися нашого, чи

дозволяє на войну. А що дуже багато народу наплодилося, тісно всім стало, то наш пан цісар сказав: "бийтеся!" І бються. Але відай тепер перестануть, бо наш монарха видить, що народу впала сила силенна, то й скаже иншим монархам: "гов!" і война скінчиться. Наш найясніщий пан найстарший від всіх і всі його бояться та слухають...

— Та де ота, до дідьчої мами церква, щоб вона згоріла! — кричав злісно молодий голос в пітьмі.

— А дивіться, як гнівить, бога! І хіба бог може бути милосердний? Через отаких і ми терпимо...

— Змилуйся мати божа...

— Паскудний настав світ... Прости їм господи, бо не знають, що чинять...

...Ой там, ой там на горбочку,
Сидить дідько в черепочку...
Господи помилу-у-уйй!...

— Мой; а не гнівико бога, як хочеш жити! — крикнув хтось з ополченців.

Але у відповідь йому почулася сороміцька-буйна пісня, що виривалася з молодих-змучених грудей десь впереді і плювала на все, вбивала безнадійність, сціпеніння молодих душ.

Увійшли в бувше село. На білому снігу видніли здовж доріжки над потоком тільки чорні згарища, як замерзлі, застиглі вояки на побоєвищі. До недавна жили тут люди, а зараз — одна сумна пустиня. Ще сумніще та страшніще в цій пустині, як в боєвій лінії. Бо в вогні люди гинуть нечайно. Прийдуть в дикі ліси, в пусті полонини і вмирають. А тут цвіло довгі де-

сятиліття життя і нараз — вмерло. Як-би не оті понурі згарища, то й не догадався-б ніхто, що ще перед місяцем було в цій ярузі село, бігали діти, ходили мовчазні-бліді жінки. Та ще, ніби на сміх, кровавий бог залишив серед цеї руїни — церкву. Чи й тут руководилися діти цього бога заплюгавленим християнським гріхом? Не боялися нищити кількасот бідних хатин, пускати з димом останній добробут нещасного бойка, руйнувати життя сотням невинних жінок, дітий й чоловіків, що пішли в поневірку та на певну смерть від тифу й холєри по брудних-нужденних бараках, — а залишати церкву, німу-бездушну деревляну будівлю — невже це оправдання себе перед тим дивним богом в небесних висотах? Безпомічний той бог, якому моляться обі воюючі армії і кожна просить на своїй мові побити противника і кожна самопевно виписала на своїх прапорах "З нами Бог".

І всетаки немає пощади ні для одних, ні других. По давній привичці моляться, взивають ізза далеких хмар порятунку, але замісць нього сиплеться градом смертоносний-шрапнельний вогонь.

— — — — — — — — — — — — — —

Зачорніла перед ними церква-сирота. Тяжке зітхання вирвалося з старих грудий ополченців. Підходили довгою-нефоремною масою.

— Слава тобі господи — шептали.

Деякі хрестилися, инші мовчали або перекидалися короткими словами про спокійну-майбутню ніч.

Під церквою стояло декілька полевих кухонь, що з невеличких коминів викидали густі

іскри. Біля них снувалися темні постаті кухарів, а з боку чорніла збита з розвалин бойківських хат стайня для коней. Кілька підвод з високими будами виглядали, гей-би покулені постаті. В цій країні спустошіння кожний кущ, кожне дерево пригадували собою страхіття війни. Людська думка закаменіла у воєнному божевіллю і працювала в одному напрямку.

Біля церкви зупинили всіх. Старшини зайшли в середину а вояки тупкали ногами, инші товпилися біля кухонь, грілися. Приємно лоскотав їдкий дим і близкість вогню. До омління мучив запах вечері, що кипіла у великих казанах.

— А що наварили хлопці?

— Чорта лисого!

— Ей, як-би ви знали, як ми набідилися сьогодня...

— Я вже забув, коли їв...

— Не журися, напхаєшся...

— Та я до тебе, як до чоловіка, а ти, вибачайте за слово, свиня...

— Не каркайте над головою! Відступіться! На вечеру мащений риж!

— Мой!

— А чого-ж не ведуть перед той престол?

— Аллилилуя, аллилилу-у-у-я...

— Тихо ти!

— Та він був дячком колись...

Товпилися, жартували і тулилися біля кухонь. Инші підбігали втоптаною стежкою та гріли замерзлі ноги. І час від часу всі кидали очима на слабо освічені вікна церкви.

— Вже пускає!

Стовпилися біля дверий. Повільно заходили крізь низький-дерevляний ґанок.

— Не пхайтеся, кождий зайде...

— Ая, ти будеш хиріти на хорах, а я буду зубами кланцати під порогом...

— Пішов до дітьчої мами!

— Дім божий хлопці! Майте розум...

Важкий дух сплісніло ї соломи і чогось неясного - вонючого вдарило всіх нічліжників. Церква давно стратила душний запах кадила, ростопленого масла з бойківських голов і диму з свічок. Цей питомий запах селянської церкви вбив піт брудних вояцьких тіл, мокра долівка і брудне-перегниле сіно, що тягалося за ногами по цілій церкві. На бічних вівтарях не було вже й знаку з поставників та дрібних образів. На них все вилежувалися старшини, бо престоли були сухі і подальше дверий. Тільки одні образи на головному вівтарі пригадували всім церкву. Позатим — вона була брудною й вонючою, до того холодною шопою.

Райські двері щільно зачинені, але крізь їх золочену різьбу пробивалося слабе-жовте світло. Там і в захристії, росташувалася "перша санітарна поміч".

Старшини стояли по середині церкви і старалися за порядок, бо вояки справді мало не билися за місця. Найбільше тиснулося біля вузких сходів, що вели на хори. Це було найкраще місце. Сухо і затишно. Звичайно, молоді стрільці виходили переможцями і хутко на хорах загомоніли їх голоси. Ополченці тиснулися під стінами на долині, захвачуючи сухше

сіно. Инші байдужно присідали і не рухаючись, сиділи скулені в двоє.

На краях двох бічних вівтарів мерехтіли грубі-білі свічки.

Церква наповнилася людьми й гомоном та виглядала на підземну-велику печеру.

Спершу було холодно, але згодом люди забули про це і раділи затишному притулкові. В порівнанню з смерековими будами на фронті, цей притулок був справжнім раєм.

Сварилися, кричали, деякі з молодих поривалися навіть до бійки. А все за вигідніщі місця. Молодь цілком забувала на перестороги старих ополченців і лаялася так-же само, як й на фронті. Бо лайка стала необхідною буденщиною. Хто не лається, тому тяще на замученій душі.

— Виходьте по вечеру!

І по цілій церкві піднявся гармідер, задзеленькала бляшана - вояцька посудина. Хто хутче вибіг, той ставав біля кухні під церквою, за ним — довгим рядом инші і нетерпеливо ждали своєї черги. Ряд посувався повільно і за той час вояки перекидалися словами про добру вечеру, про спокійну ніч і про це, що довго їх тут не будуть держати. Поженуть знову на фронт.

Як підходили до кухні, то ласкавими-підлесливими словами старалися зворушити серце кухаря і одержати більшу пайку рижу. І це часто помагало, хоч слова були нераз на шкоду свого товариша. Передній просить кухаря докинути, жаліється на голод, на пережитий бій.

— Відки-ж я тобі дам? — грубо відсварюється кухар. — Для инших не стане. Ну, йди!

— То хоч пів ложки...

І задній вояк з нетерплячки кричить на переднього товариша:

— От чоловік, пожалься боже! І бачить, що не можна, а пхається. Дай й другим повечеряти, кожний однаково хоче жерти...

Але як прийде на нього черга, то все таки не втерпить і тихцем попросить:

— Краяне, докинь братку!... Бігме боже два дні кришки в роті не мав...

А як повертали на свої місця в церкві, то сідали під стінами, опирали на зложених колінах посудину і обережно, старанно їли. Повільно, щоб на довше стало. І як-би стороння людина дивилася на ті нещасні постаті, що їли тяжко заслужену вечеру, то певно росплакалась-би. Бо обличчя всіх були такі жалісні, такі повні болю й терпінь! Жували вони їду і відбивали на собі всі терпіння потоптаних людських душ. Ніхто ніколи не зможе описати тих безнадійних облич, бо людська мова немає таких слів. Тільки чутливе серце вміє відчути страшний жаль і біль на їх вид.

Ополченці перед вечерою хрестилися і їли без шапок, молоді стрільці в шапках і без хрестів. Перекидалися словами і їли теж обережно, повільно, як-би хотіли, щоби вечера ніколи не кінчилася.

Матвій Шавала примостився в кутику хорів. За це місце він не рвався, але молоді стрільці не сміли прогнати його, як він прийшов до них. Вони навіть посунулися і зробили йому місце.

За вечерою не спішився. Як всі зійшли з хорів, він неподвижно сидів опертий на холодну стіну і думки його були чорніщі ночі. Всі сили напружував, щоби не думати про сучасність, про Бескид, бій, ранених, убитих. Дзвонив з холоду зубами, а голова горіла. Тихо, як-би скрадаючись перед иншими, встав і глянув з високих хорів на долину. Не чув гармідеру, ні сварок. Добрими очима прорізував церковні присмерки і не зводив їх з головного престола. Зітхнув так тяжко, як-би його щось заболіло. І згинаючи свою високу-суху постать — зійшов в долину.

Ніхто не звернув навіть уваги, як Матвій підійшов до райських дверий і в сутінках приклякнув та тричі поцілував заболочений поріг. Поцілував і не піднімав голови. Лежав скулений, як в морозний день під смерекою на Бескиді. І молився тихо, тільки для себе. Молитвою, новою, молитвою зболілої, розбитої душі.

— Боже на небесіх розсуди нас! Коли ти великий і могутній, то чому дивишся на все це? Храм твій заболочений, храм твій в крові... А ти боже мовчиш...

... Прости мені, бо я вже не знаю, що чиню.... Де спаситель Христос, де Христос?... Христос?...

— Хри-сстосcс?...

Це слово вирвалося з засохлих грудий Матвія всім болем, всім терпінням. Він бив головою в заболочений поріг, як-би домагався відповіді. Був безрадний, хотів знати, хотів почути дужий голос бога. Віра його кипіла в хаосі думок, як кипів він самий сьогодня на бескидських полонинах серед метелиці снігу й смерти. Не вмів найти ліку на пекучий біль, що згинав його в двоє, що душив його в запалих грудях. Він вірив ще в Христа. Того доброго Христа, що проганяв з святині мошенників-купців, що не цурався бідних, що проповідував мир на землі. І він шукав Христа.

— Де Христос? Де Христос-спаситель?...

І в безтямі товк головою в поріг.

А в церкві нараз запанував мертвецький спокій. З хорів поплила тиха, ледво чутна пісня.

...Віічная па-а-а-амя-я-я-ть...

Ополченці вставали і хилили нечесані голови на груди. І дрожали з холоду та зворушення їх закостенілі тіла і з очей невимушено котилися сльози. Старими, розбитими голосами тягнули сумну пісню і пісня росла, розривала їх зболілі серця.

...Віічная па-а-а-амя-я-я-ть...
Віічна-я па-а-а-а — —
а-а-а —
а-а-а-а-амя-я-я-ять...

В друге потягнулося чорним болем з хорів.

...Віічная па-а-а-амя-я-я-ть...

Це стрільці поминали полягглих в сьогодняшному бою товаришів.

Снувалася пісня в присмерках церкви і заглядала в кожний куточок, в кожну найменшу щілину.

З бічних дверий головного вівтаря вийшла біла постать санітарки і застигла біля одвірка. Біля неї санітарі і легко ранені з перевязаними головами й руками. Всі простоволосі, похилені.

...Віічная па-а-а-а-а-мять...
Віічная па-а-а-а — —
а-а-а —
а-а-а-амя-я-я-ять...

Це не пісня, це вітер дужий, скажений. Вривається пекучим болем в груди і гне сірі вояцькі постаті до землі, до заболоченої долівки. Окрівавлені, забруднені душі — в густе болото, щоб задушити останній віддих споганених людий!

... — Де Христос? Де Христос-спаситель?!...

...Віічная па-а-а-амя-я-ять...

Матвій підняв голову і вдивився в темні хори, з яких ще плила чорна смуга болючих слів і тонів. Але хори здавалися далеко, дуже далеко. Пісня роспливалася по цілій церкві і він не знав, де ловити її.

...Віічная па-а-а-а-а-мять...
Віічная па-а-а-а — —
а-а-а —
а-а-а-амя-я-я-ять...

Затихли скорбні звуки і церква заніміла. Ніхто навіть не ворохнувся. Тільки десь за райськими дверми завмирав останній звук...

...а-а-а-а-мя-я-я-ять...

І в тій хвилі покотилося в нічній тишині роспучливе ридання. Виривалося ніби з далекої глибини і торгало серце сірих вояцьких постатів. Ще гірше, ще печальніще стало всім.

— Хто плаче?

— Десь в долині...

Від бічних райських дверий кинулися на відгомон ридання. А ридання виривалося ще болючіще з старих грудий Матвія Шавали.

— Чого плачете? Заспокійтеся, бог з вами...

— Банно стало... За серце вхопило — пояснював хтось з гурту.

Сіра вояцька маса зірвалася на ноги і пхалася до вівтаря.

— Що сталося? Вмирає хтось?...

— Ей, ти! Що там таке?

— Тихше холєро мадярська!

Матвій підніс голову і запалими очима глянув на гурт.

— Я не знаю, не знаю...

І знову захлипав. Ховав голову в широкі чорні долоні і дрожав цілий від плачу.

Брудна, жалюгідна санітарка, мабуть найбідніще створіння на фронті, похилилася над Матвієм і ломаною славянською мовою заспокоювала його. Матвій раптово перестав плакати, глянув і довго не зводив з її помятого, передвчасно старого обличчя очий. Санітарка боязко відступила.

— Ти не пречиста? — питав скорбно Матвій.

Всі завмерли в гурті.

— Ти, ти! Я пізнаю! Маріє! Мати сина спасителя! Де Христос? Скажи! Ти знаєш, а я не знаю... — просив на колінах.

З жахом оглянулась санітарка по вояках, а вояки по собі.

— Браття! — звернувся він до всіх. — Я шукаю Христа. Христа-спасителя. Ви не бачили?...

Один з санітарів підійшов до нього і ласкаво промовив.

— Вас болить голова, правда? Зайдіть зі мною, я вам дещо дам. Легше стане...

Але у відповідь Матвій якось безвладно опустив голову й руки і видавалося, зівяв цілий

— Подайте води! — крикнув хтось з гурту.

— Бідний Матвій... — шептали ополченці.

— Щож — стара голова, не видержала...

— Тоє... — і один з них покрутив пальцем по свойому чолі.

— Гой, боже, боже... Тото терпимо...

Ліниво зсунувся з бічного престола зарослий, блідий поручник. За ним й инші старшини почали одягатися.

— Що таке? Чому не спите? — питали.

— З чоловіком припадок пане поручнику...

—Зомлів?

— Ні. Говорить якось дивно...

— Нехай санітарі займуться ним. А ви не кричіть, пора спати.

— Я перекажу...

— Навіть тут не дадуть відпочити — бурмотів поручник і ляг назад на престол. За ним й инші старшини пішли спокійно на спочинок.

Молодий стрілець обережно, по синівськи прикляк біля Матвія і напоїв його холодною водою.

— Тяжко вам вуйку Матвію? Не журіться. Викиньте той дур з голови. Пережиємо якось...

Матвій добрими, заплаканими очима дивився на нього.

— Сину, сину... Коли чую, що серце моє ледви держиться на тонкій шкірочці, то туск розриває старі груди... За що така мука всім нам? — тихо мовив він.

— Не думайте про це вуйку, бо ще гірше стане... — заспокоював стрілець. — Ходіть, приляжете, заснете і забудете...

Він старався допомогти встати Матвієві. І послушно, як дитина, Матвій підвівся на рівні ноги і ніби став якийсь менший, як був давніще. Втер сльози і ніс, потер рукою чоло тай здрігнувся цілим тілом.

— Старий, незвичний... — якось несміливо оправдувався перед всіми. — Ви простіть браття, що якось так... ну, гей-би дитина... Кажуть, чоловік на старість знов стає дитиною... Але я трошки то... Ну в голову вдарило... Серце запекло і ніби обірвалося... Молився я, бо це дім божий...І то...в голову пішло, не спамятався... Ви простіть браття... Серце запекло...

— Нічого Матвію, буває...

— Не варта так брати собі до серця...

— Всім нам гірко, але божа воля...

Гурт сміливіще почав розраджувати Матвія.

— Знаєте, почав я молитися отут — росказував він далі. — Не тямлю, як саме молився, але забув де я. Перед очима став сьогодняш-

ний бій, кров, сніг, смерть... І я тяжко згрішив. Чорний дух увійшов в мене на цьому святому місци і я почав думати, що нема бога. Вмер бог, застрілили його, убили. Тяжко згрішив... Бо як-би був бог, думав я, то чи-ж міг-би він дивитися на ці людські муки? Але Христос наш спаситель є десь, правда? Христос-спаситель є... І я не знав, де він... Отакі думки насуває чорний дух, що опутує чоловіка не знати як і чому... Згрішив я тяжко... Спамятався якось...

— Це Матвію на кожного находить в таку годину. Чоловік, як худобина отут, ні бе ні ме... — озвався один з ополченців.

— Що скажуть — робимо. Бог ласкавий... А не може-ж чоловік без гріха бути...

— Ріжні думки находять в такий час...

— Та ще як туск вхопить...

— Від туску й амінь може бути, гірше, як від кулі...

— Але ви не журіться... Якось буде. Кому призначено вмерти, той вмре...

— Чоловік ще не вродиться, а вже написано йому як і що...

— Сила божа...

— Не вмерли на постели, то вмремо в снігах. Смерть скрізь однакова. Як кому...

Матвій похилив голову і сумно потакував на розмови своїх товаришів. Але мабуть не розумів їх, не слухав.

Двох стрільців взяли його за руки.

— Ходіть вуйку... Ляжете і забудете. Ми молоді, ще й не жили, а не журимося. Нехай кури журяться, а ми...

— Та правда... — зітхнув Матвій і повинувався стрільцям.

Повільно пішли на хори.

В церкві зашуміли. Півголосом росказували собі покурюючи вонючий-грубий тютюн перемішаний з дубовим листям. Кожний инакше пояснював недавний випадок з Матвієм і кожний думав про него.

Розбрилися по цілій церкві і лягали закутуючись в плащі та вовняні-білі накривала. В церкві ставало ніби холодніще, тому вояки накривалися з головами, щоби власною парою нагріти себе.

Деякі росказували про колишні події, про мирне життя, жінку, дітий, родинні незгоди та преріжні пригоди. Про війну ніхто не згадував. Нещасні постаті переносилися в то життя, яке покинули в бідних сільських хатах і згадуючи його, жили ним.

Деякі видовбували з своєї памяти згадки про подібний випадок, що недавно був з Матвієм. Ніби-то і в їх селі з одним чоловіком було отак. І святили його і хрестили і таки вмер собі. В ночі, в дванайцятій годині, виліз на него чорний кіт і він з страху вмер...

А одного перебігла в опівночі чорна свиня і він зійшов з розуму. Поколотив нечистий.

Росказували і повільно засипляли.

Виснажені, розбиті тіла домагалися спочинку.

Тяжкий сон перемагав.

***

На хорах стрільці заходилися біля Матвія, як біля рідного батька. Їм стало дуже жаль

цього "божого чоловічка", що недавно плакав, як дитина. Мимоволі кожний з них пригадав собі рідного батька, перенісся думками далеко від всіх цих страхіть й терпінь і старався найменшою дрібницею прислужитися старшому товаришові недолі. Одні підстелювали на його леговище своє сіно, другі жертвували навіть власні накривала.

— Ви собі ляжте отут вуйку... Під голову візьміть оце... Не буде вам низько?...

— Поскулюємося довкола вас Матвію і тепло буде нам... Правда?

— Та бо поправді тут найтепліще. На долині тягне від дверий, а на хори йде весь дух...

— Лягайте вуйку, прикрийтеся... Чого журитися? Раз мати родила, раз і вмирати...

— Та хто там збирається вмирати? Матвій переживуть ще нас молодих. Правда Матвію?

Матвій підвів голову і глянув по всіх стрільцях, що скупчилися біля нього. Він ніби шукав чогось на їх марних обличчях. А стрільці не зводили очий з него. Момент прикрої — вичікуючої мовчанки.

З грудий його вирвалося тяжке зітхання і голосом винуватої дитини попросив тихо:

— Загасіть свічку діти...

— Хочете спати?

— Ні. Але нам легше, як не бачимо себе... — відповів з болем.

Стрільці послушно сповнили його бажання і ціла церква вповилася чорною масою ночі. Тільки ізза золочених різьб на райських дверях продиралися слабі проміння свічки.

Ніхто з вояків не гомонів. На долині корчилися бідні людські створіння в четверо, постогнували час від часу а деякі навіть кричали незрозумілі слова крізь сон. Нещасні не мали навіть спокійного сну. Ще десь шепотіли недалеко дверий, але тихо-тихенько, щоб не псувати сну старшинам.

І на хорах деякі вже хропіли. З їх грудий виривалися довгі-переразливі хрипіння, що в глуху північ пригадували чомусь кров і смерть. Так-же самісінько хриплять люди поцілені кулею в гортанку або й груди. Тоді заливає їх кров і вони борються з нею.

Матвій все ще не лягав. Він сидів опертий на холодну стіну і не бачив, що близько него сидить гурток молодих стрільців, хоч серед церковної пітьми добре відчував їх присутність. На серці було йому тяжко, але десь в найглибшій щілині того пораненого серця жевріло таємне-ласкаве задовілля. Любо було йому, що хтось піклується ним, хтось не спить через него, хтось береже його. Такими рідними дітьми здалися йому ці дрібні-заморені стрілецькі постаті! Він був-би росцілував їх, але боявся викликати новий переполох. Подумали-б, що він, старий Матвій Шавала, зійшов (не дай боже) з розуму.

З розуму? Ах правда, є ще розум... Так, так, розум. В кожного є розум, але який він безпомічний і незначний тут. Навіщо здався цей розум тепер? Тільки на те, щоб влучно стріляти, щоб краще підглянути "ворога" і придумати йому скору смерть.

Розум... Ех, яка гірка іронія! Розум видумав всі смертоносні приладдя, розум заставляє вбивати других людий? Чи розум? Тяжко вгадати. Тут, серед поля смерти, годі знати де починається розум, а де божевілля.

І Матвій почав шукати в своїх мутних думках розуму, як недавно шукав Христа. Йому стало нараз страшно. Нема розуму! Був розум і — нема. Всі стали божевільними, всі зійшли з розуму. А де-ж розум?

— Вуйку Матвію? — почувся шепіт з пітьми.

— Ви спите вуйку?

Матвій збудився з задуми.

— Що кажете?

— Ви не спите?

— Я? Ні, ні... Я не сплю. Не хочеться...

— А ви лягли-б...

— Лягайте діти, я посиджу...

— Та ні, ви засніть і не будуть погані думки лізти в голову...

— Нічого діти, від них не втечеш. Найдуть і в сні... — тихо оправдувався Матвій. — Я оце думав, чи є в нас всіх ще розум?

— Який розум вуйку?

— Ну, розум... Чомусь аж тепер мені прийшло це на думку. Я по собі суджу. Чи є в мене розум? Я-ж ніколи таким не був. Я не любив крови, я не люблю її й сьогодня, а броджу в ній по пояс. Так де-ж мій розум?

— На войні вуйку і розум й серце — нічого. Прошиє куля і чоловік навіть не загикнеться...

— Це правда діти... Ви ще молоді, не зазнали великого горя ні муки. А я, старий, порохнявий цілий, як та дуплава верба. Не пер-

шина мені бачити смерть. Бачив я її з молодих літ, виростав серед неї і вона все обминала мене, хоч я ненавидів її цілим серцем. Я бідний діти, дуже бідний. Серце моє так обкипіло кровю, що на ньому вже кора тверда. А все таки плачу, як дитина...

Матвій замовк. Він схилив голову на сухі груди і в темноті прикушував долішню губу. А перед очима промчалося ціле довге-трудне життя його.

— Кого ви залишили дома вуйку? — питав хтось з стрільців.

Матвій ніби не чув цього питання і продовжав далі своє.

— Я мало зазнав радости в свойому життю. Та ніби про це комусь в голові? Ось всіх нас позганяли сюди, як овець, всіх, не питаючи, що в кого за біль, яке чиє життя, одягли в це сіре одіння, вложили в руки зброю і погнали...

Ось хоч-би я. Відколи тямлю себе, все тяжко понад сили працюю. І все бідую. А на старість ще й така поневірка. За що? Чому? Чоловік має порахований кождий день, не вікже жити йому, а й ці короткі дні вривають йому.

Якось так зроблено то життя, що розум мій не розуміє. Серед мук родиться чоловік, серед мук росте. Виросте і вмре, або його вбють. Закопають в землю і тіло з'їдять хробаки, а хробаків видзьобають пташки, а пташків розірвуть більші птахи, або кіт, а кота вбє також хтось або загине. І то скрізь так. Росте собі травичка. Гарна, зелена. А надійде худобина і спасе її, зірве, а худобину потім заріжуть і з'їдять, а людий вбють або замучать життям.

І так в безконечність. Де початок, а де кінець, я не знаю. Не знаю... Найменча травичка, найменча комашка має свого ворога. І люди теж...

— Це Матвію так було і буде...

— Я знаю, що було і буде. Але чому воно так? Чому не може бути инакше? Я бував в світі і чим більше бачив, тим болючіще ставало. Скрізь, діти, однаково, ніде нема ні щастя, ні радости...

— Де-ж це ви бували вуйку?

— Скрізь бував. Гонило мене життя по широкому світі, як гонить всіх нас сьогодня по цих білих полонинах...

І замовк Матвій. Видавалося, що цілий він занурився в нічну пітьму і росплився в ній, пропав. Пропав з своїм болем, своєю роздвоєною душею і своїми думками. А стрільці теж мовчали. Тільки хрипіння сплячих, що заслинювалися і викрикали щось крізь сон, переривали мертвецьку тишину. Та по хвилі тяжко зітхнув в пітьмі Матвій і почав росказувати своїм тихим-жалісним голосом. І слова його бреніли, як сумна казка дідуся, хоч були вони правдиві та болісні. Старий ополченець відкрив в нічній темноті, серед поля смерти й крови, свою тиху, нікому незамітну але болючу сторінку життя. Може ніколи ще не росказував він про це так щиро і так докладно. Матвієві груди тяжко задихалися від болю і він хотів позбутися його. Знав, що як виговориться перед кимбудь, то легше стане. Шукав спокою, шукав забуття страшної сучасности. Згадував ціле своє життя і хоч було воно тяжке та болісне, але в порівнанню до сучасности видавало-

ся гарним, спокійним, певним. Тому й переносився Матвій своїми думками в далекі забуті дні.

— Може вмру, діти, може вмру... — почав тихо, — то не кладіть мені хрестика на гробі, щоб ніхто не знав, де спочили старі кости Матвія Шавали. Хрестик є в грудях, а на гробі він зогниє, впаде і пастушки літом спалять на ватрі. І сум більший моїм дітям й жінці бідній буде, що я вмер. А так — най не знають, як не знаю й я про них. Най думають, що тато їх вернеться, що тато їх не вмер. Другий раз вмирати я не хочу... Другий раз не хочу...

— Як то другий раз вуйку? — перервав його мову хтось з стрільців.

— Роскажу вам, то почуєте. Роскажу, як на сповіди, бо це, діти, сповідь моя. Не сьогодня-завтра тарахне кулька або розірве ґраната і пороскидає по смереках старі кости, руки й ноги мої, що й сліду не стане. А хто-ж мене висповідає? Без сповіди вмирати тяжко. Я мовчав, я душив в собі все, але не можу довше. Давить дуже.

— Та ви вуйку все про смерть...

— Ой сину, коли над тобою смерть, то тільки й думаєш про неї. Хіба-ж ми можемо думати про життя? Народ паде, як в жнива пшениця. Сьогодня одні, завтра другі. І так в безконечність... А я думаю собі: пішов-би до сповіди, але — (най бог простить, бо він наймудріщий з нас,) я вже не можу сповідатися духовному отцеві. Може це гріх, але й гріх, що ось ми лежимо тут на святому місці, плюємо на святі дошки і з святих престолів поробили

постелі. Тай ще таке: вивели людий битися, різати себе, стріляти, вкорочувати вік один одному. Люди йдуть, бо кажуть, бо мусять. І духовні отці благословлять одних і других. І одні кажуть, що за правду бються і другі кажуть, за правду. Так де-ж та правда? Як йшли ми в оці Карпати, то служби божі правили нам, то свяченою водою кропили і нас й наші рушниці. І казали, що "бог нам допоможе". А таке робили й з тими, що ось там, по другому боці лінії. Христос казав "не убий", а нам кажуть "убий, бог помагає". Ми бємо, бо нам наказують і молимося, бо вміємо найліпше молитися. Як біда, то кождий молиться, кождий взиває бога на поміч. І худобина, як примикає вечером очі, то молиться по свойому. Зітхне і молиться тихо...

Замовк Матвій, не озивалися й стрільці.Ніби поснули всі.

— Ви спите діти? — перервав мовчанку Матвій.

— Ні, ні, ви говоріть!...

— Вибачте мені, що мучу вас. Ви заснули-б.

— Заснемо, ви вуйку говоріть...

— Якісь ви такі рідні мені, як ніколи. Гейби я з вами проживав цілі літа. Такі ви добрі для старого...

— Ми молоді вуйку, нам пів біди, а вам тяще все це...

— Правда. Але — смерть нікому не мила. А мені чомусь здається, що я скоро вмру. Вмру тихо, що й ніхто не догляне. Сніги завіють і мене і кров мою... Ви не дивуйтеся старому. Я так собі надумав і так най буде. А сповідь

свою скажу. Скажу вірно та щирим серцем. А ви не дивуйтеся...

— Та чого вуйку дивуватися?...

— За пошанівок, за гонор до старого, непотрібного Матвія Шавали, най вас куля минає, бо ви ще молоді всі. А я — дуплава, порохнява верба. Як поцілить куля, то піде так в тіло, як в перегнилу дошку... Все одно...

Я, діти, мало зазнав радости. Від маленького, по нинішний день сумно мені. Дуже якось забило мене життя. Темний я дуже, не вмію й нумера прочитати. А це все одно нині, що худобина. Я був в світі, був скрізь і знаю, що такий чоловік у вічній поневірці. Поштуркується ним кождий. Бо темний. Слова не вміє сказати. Ніхто не оборонить його, бо кождий за себе дбає. Світ широкий і ще ширша біда темному чоловікові.

Мами я не запамятав. Не знаю, що таке мама. Бачив в других і тяжко було дивитися. Як було мені 12 літ, то й тато покинув мене а я лишився в бідній хатині самий. Наймали люди, наймали й в дворі. Спав в кінських жолубах, жив бараболею і форналював. А сила в мене була. Ви не дивіться тепер на мене. Я вже дуплава верба, а колись я був, як дуб. Вдарю бувало кулаком по столі і росколеться на двоє. Правда, був я тихий, смирний, але бувало, як випю трохи, то всі обходять. Панського коня підносив на своїх плечах.

В форналях росла моя сила, росли й літа мої. А з ними, став й я якийсь буйний та дикий. Колись смирний був, а став страшний. Роспився, шукав бійки, нікого не боявся.

І форналювати не схотів. Побив економа, розбив голову коневи кулаком. Прогнав пан і вернувся я в свою хатину. Господарити не хотів, та й не було на чому. Городець малий, а сам я став до нічого. Почали люди обминати, боятися. Побачив я, що в селі не бути мені і пішов в місто, та й замельдувався на охотника до війська. Було мені тоді 18 літ. Давно-давненько, буде вже тому з 24 роки. Гей-гей! Не було ще вас й на світі, діти...

— І приймили вас Матвію?

— Такого як я? Чому-ж би ні. Ще й поплескали по плечах, похвалили.

"До кавалєрії — кажуть, — хлоп, як дуб". І я пішов...

— То ви служили при кавалєрії?...

— Не вірите? Та ба! Тепер тяжко повірити, бо можна здушити добрим кулаком Матвія Шавалу, як панську білу булку. А колись — гой боже, земля дудніла підо мною...

Перший рік у війську був я ще буйніщий, як в селі. Думав найти спокій, а найшов неволю. А я був дужий та дикий і неволі не терпів. А в війську, самі знаєте — слово старшого святе. Мав я біди чимало. Сидів тижнями замкнений, робив найгіршу роботу за кару і всетаки не піддавався. Утікав, зловили, не били, бо боялися, але морили голодом за ґратами. Так цілий рік. Думав, що розбійником стану.

Але пізніще побував я з полком в чужих краях, приглянувся, як живуть Чехи і Німці. Тай задумався. Дивлюся, люди, як й наші, а якесь життя їх не таке. Хотів пізнати, хотів навчитися, та ба, — темняк, хоч очи вибий.

Ой, тото гірко стало мені. Бувало сяду десь в стайні, як ніхто не бачить і рву чупер на голові і клену себе самого. Бо дурний мій розум пізнав, що на світі не сила потрібна, а розум, ясний розум, як то сонце маєве. Що з того, що я міг на своїх широких плечах піднести цісарського коня, а був дурний? Мала дитина могла одурили мене. Темний чоловік, гірше дитини, бо дитина скаже щось недоладне і не диво. Вона ще дитина. А я, здоровезний медвідь і дурний, як чобіт.

— А чому-ж ви не вчилися вуйку?

— Страх хотів вчитися, пробував. Але не йшло. В голові за багато дуру було. Подивлюся на книжку, на папір, тай видається мені, що ті чорні нумери підскакують, танцюють і сміються з мене. Але почав я жити иншим життям. Побачив, що розумні люди не запиваються, не бються і живуть спокійно, хоч бідно та по людськи. Став й я иншим чоловіком. Притих, переродився. Складав ті дрібні гроші до купи, почав думати про дальші літа. Похвалили мене за це, і ніхто вже не дивився на мене, як на звіра. Матвій Шавала став чоловіком.

Вислужив при війську три роки і забаглося назад в село. Грошиків в мене не було багато, але було. В селі не пізнали мене, дивувалися. А я хатчину свою направив, а я городець почав орати, а я на панському заробляв. Та бо й женитися захотів. Підглянув дівчину собі, тиху та роботящу, не багату на землю, але добру і смирну. І в осені в моїй хатині забреніли цим-

бали і зацигикала скрипка. Матвій Шавала оженився.

За жінкою взяв не багато поля, але вже легше було. Мій городець і її загони і на зиму бараболі для обоїх, ще й продавали. Зажили ми так, що й сказати не можна. Село з дива не виходило. Та як то, та чого то? Був такий розбійник, такий "лєцтий" кальвін, а став чоловіком...

А ми з Марією не спочиваємо. В жнива — на панському лані, в зимі — я багачам по стодолах молочу а вона — багачкам пряде. І кервавицю складали і хатка наша повеселішала. Коровку придбали, та бо й дочечки діждалися. Так минали роки. Гарували, але не нарікали, не гнівили бога, на него всю надію мали.

Та шестого року, як ми побралися, дощі впали, слота велика. Повимакало все в полі, зерно покільчилося на пни. Ні в пана заробити, ні своє зібрати, бо й того свого не багато. А нам вже бог післав й хлопчика. Вродився в саме слотне літо. Круто стало, в довги залізли, корівчині нічого дати і в хату почала тиснутися нужда... Ви спите?

— Ні, ні, не спимо. Та де-ж нам спати тепер...

— Кажу, в хату почала тиснутися нужда. Зажурилися ми обоє. Рятунку для бідного нема. Бився я, бився, нічого не добився. Сила в мене ще була, ой сила силенна. Тільки двайцятьсемий рік добігав мені. Та не було для тої сили роботи. І став я ще більше смирним та прибитим. Сила була в тілі, але кров тиха. Біда й кров тамує.

Та саме в той час почали люди їхати в Америку. Мало їх їхало, але то тут, то там було чути. Казали — великі гроші можна заробити в тій Америці і я подумав: Гей, сила в мене є, молодий я ще, як дубчак, так чому-ж не поїхати? Не знав я, яка та Америка, та де вона. Може й ніколи не чув такого слова. Темний був, що тут дивуватися...

Розвідав я, як і що, тай признався жінці. Плакала дуже, не пускала, але — не було ради. Глянув я на дівчинку, шість літ її, а бідненьке худеньке, тільки шкіра й кости. А в пеленках хлопчик... Не витримав, сказав, що їду. Зароблю грошей і вернуся. Не помогли плачі. Чув я в собі силу, здоровля і думав, що світ цілий переможу, багачем стану. Дуже якось тягнула та Америка, що я й сон втратив.

Зазичився трохи на ґрунт і хатчину, продав останню корівчину, сказав жінці, най пантрується, а сам — торбину на плечі, а в торбину кілька головок чоснику, позиченого хліба і в шматині грудку соли. Попрощався тай пішов...

Тай пі-і-і-і-шов... Ех!...

Глибоким болем вирвалося з грудий Матвія це "ех". Сказав він його і з жалем і з терпінням. Ніби безнадійно махнув рукою на все, що було в його життю і в уяві перенісся в ті часи, як був дужий та грізний, як орудував силою, з якою думав побороти світ.

— Тай пі-і-і-шов... Ех!

Ніби врізався високий-міцний Матвій вітром в далекі світи, а в очах його палали вогні певної надії на краще. Таким він був колись. Ко-

лись... Тоді, як через плече висіла торбина з чосником, бохонцем хліба і грудкою соли, за ним ридала жінка й діти, а він сміло гнався в світ за очі шукати своєї долі. І не бачив він в той час перед собою ніяких перепон, ніяких труднощів. Що може спинити його смілий хід? Він-же сила, він цісарського коня піднімає на широких плечах! Він працюватиме в тій далекій-незнаній Америці, що робить з бідних багатих, що подвоює денний заробіток золотом.

Америка... Що воно таке? Кажуть за далекими морями, за далекими горами є така земля. І їдуть в ту землю люди з усіх кінців світа, бо там находять долю свою, щастя своє. Там находять лік на довги, на плач голодних дітей, на чорну-мужицьку нужду галицького села. Праця? Що Матвієві праця? Тільки давай і плати, а Матвій руками залізо ломатиме.

Такі думки бушували в голові молодого Матвія, як йшов він великими кроками до міста і не хотів навіть оглянутися на рідне село, в якому покинув найблищих йому. Для їх щастя йшов він в світ за очі і щастя це манило його все далі й далі.

— Я привезу вам долю вашу...

Все це тямить Матвій до сьогодня. Тяжко згадувати, він не хотів-би згадувати, але силою прилітає думка за думкою і пригадує йому кожну найменшу хвилю тих далеких часів. Вже давно не думав він про це, аж ось сьогодня, в нічній пітьмі, на хорах самітної бойківської церкви, серед страшної задухи сотень брудних і змучених вояцьких тіл, Матвій докладно зга-

дує все і старим-дряхлим голосом відчитує свої скромні але болючі переживання недавніх літ.

Ось бачить він себе серед сотень невідомих людий, що спішаться їхати кудись і товпляться на великому залізничому двірці. Чи й вони їдуть по щастя в світ? Матвій не знає. Серце його і радіє і болить. Дужі руки видаються йому маленькими та слабими. Що значить він серед оцих людий? Штовхають його, грубо відпихають, гей-би він, чесний Матвій Шавала, зробив їм щось злого. І як тут жити між ними, коли ніхто з них не подібний навіть на найгіршого чоловіка в його селі?

Великан Матвій загубився серед товпи і душа його скорчилася, як той хробак, що бють його бучком то з переду, то з-заду.

Ще доки їхав потягом по своїй землі, якось не так тяжко було. Сидів в куточку здушений людьми і вдивлявся в кожного, як-би хотів відгадати, хто він такий та куди їде. Ніхто не пробував говорити з ним, тільки пізною ночею якийсь чоловік запитав, куди їде він. Матвій чомусь тяжко зітхнув і ледво чутно відповів:

— В Америку.

І загомоніло кругом нього. Заговорили невідомі люди про далеку Америку, про великі гроші в ній. Хтось голосно росказував, що його знайомий присилає багато грошей і скуповує землю. Другий додав, що за два роки в Америці можна доробитися так, що ціле життя опісля не треба журитися, лиш курити люльку і вигріватися на сонці.

— Америка щастя! Америка для бідних порятунок!

— Їдуть Німці, їдуть Жиди і потім купують нашу землю, а наші люди чомусь мало їдуть...

Від цих слів Матвій відмолоднів. Він знову почув в собі свою силу і радісно усміхнувся. Які всі ці люди дурні! — думав він. Хвалять Америку, а самі не їдуть. Ось він, Матвій Шавала, не боїться. Їде і приїде з щастям. В нього сила, гей, сила за чотирьох! Що може опертися його широким долоням?

Стукають колеса, рівномірно, скучно, а в Матвієвому серці співанка співається. Ой така люба, ой така мила. Колише його щастя, в пелени пеленає, а пелени шовкові, а пелени злотом шиті.

...А-а-а-а-а...
Коти два-а-а
Шурі-бурі обидва-а-а-а...

Це колисанка. Згадується чомусь Матвієві вона. А голос? Ах голос його Марії. Це вона колише малого Митрика...

Любі, дорогі! Тато ваш вже так далеко... Але він для вас їде. Він мчиться вітром нестримним в незнані світи за щастям для вас.

Ждіть його...

...А-а-а-а-а...
Коти два-а-а
...обидва-а-а...

Заколисаний солодкими мріями заснув Матвій в темному куточку ваґону.

Коли приїхав у велике, чуже місто, то обскочили його якісь панки і кожний тягнув до себе. Торгали, як-би хотіли розірвати на двоє.

— Ви в Америку? Ходіть, в нас є все. Поїдете, як пан...

— Не слухайте його! Ходіть зі мною, там вже ваших людий багато.

Одним махом руки міг Матвій перевернути отих влізливих панків, але тут він був маленький, чужий. Покірно, як телятко, пішов за одним з них.

Завели його у набитий людьми будинок, казали платити, показувати паспорт і хвалили Америку. І гірко і радісно витягав Матвій з-за пазухи завязаний вузлик з грішми і причувалося йому жалісне мукання корови, що за оці гроші пішла на заріз до міста. І діти залишилися без ложки молока...

Ночував в довгій і вузкій хаті, набитій людьми. Вечеряв і снідав чосник з хлібом і хліб той їв малесенькими скибками, аби довше був в него, аби пригадував його хатину, жінку, дітий. Кожна кришка видавалася йому сльозою. І як спав на заболоченій долівці між сотнями невідомих людий, то перед очима стояли йому рідні і він міцно тиснув в пазусі синій папірець та паспорт, як-би боявся, що щастя його утіче від нього.

Ранком найшов й своїх людий. Були сумні, були бідні і їхали теж в невідомий світ за щастям. Не багато було їх, бо в той час мало людий з нашого краю їхало в Америку. Але легше було Матвієві з ними. Хоч мало говорив, та за це дивився на них і ставав спокійніщий.

Як повели їх отарою на залізницю, то Матвієві пригадалося військо. Штовхали їх біля кас, писали в реєстри, водили з місця на місце і нахмуреними бровами проводили їх жандарми. Набили в ваґони, торгнув потяг і — помчався.

Проходили дні, проходили ночі. Чоловік на чоловікові лежав. Плакали діти по кутках, прокльони лунали замісць пісень. Не було й хвилинки радости. І Матвій, як усі, скотився перемучений до краю. Ляг на долівку і спав. Спав та не чув навіть, як по його голові ходили чоботами люди, як придавлювали його волосся, топтали його. Кожний терпів, бо кожний мріяв, що буде инакше. Перетерпить тепер, потім не буде.

А як доїхали до моря, то виглядали, гей-би ті мерці, що встали ще раз з могили. І знову отарою загнали їх в довгу шопу, кормили гнилими оселедцями, писали, переписували. Як оглядали Матвія з усіх боків, то чомусь пригадалася йому власна корова, яку продавав недавно Жидові. Жид також само оглядав його корову, як його зараз в цьому приморському місті. І в очі і в зуби, і ноги натискають і тіло щипають. Чого це люди на худобину сходять, Матвій не вмів пояснити собі. І ніде ні одного

привітного слова не почув, тільки так, гей-би він був паршивим конем.

— Обернись!

— Зайди!

— Покажи руки!

— Очі!

— Куди їдеш?

А Матвій бувало більше по людяному обходився з конем...

По кількох днях поневірки, повели їх на пароплав. І йшли всі люди, як на заріз. Смирно та тихо. Зацитькували дітий, стогнали з клунками. Ніби в їх життю сталася якась велика переміна, як вступали на деревляний місток до пароплаву.

Відділили жінок з дітьми, відділили й чоловіків. І грубо та непривітно лунали оклики пароплавної служби.

Матвій попав з иншими у простору кімнату, де довгими рядами стояли ліжка. Ліжка — одно над одним, поверхами, з брудними накривалами. Пароплав цей був призначений для перевозу худоби з Америки, але ним возили й людий до Америки, а вже відти повертався він з худобою. Грязні ліжка прикріплювалися шрубами тільки на час подорожі з Европи, а в американському порті їх відкручували, складали окремо і заганяли худобу.

В кімнаті, де був Матвій, було 50 людий і дух був такий, що годі дихати. Аби не чути душного смороду недавно перевезеної худоби, пароплавна служба посипала дрібним піском долівку.

Виїхали в море. Почалися довгі, тяжкі муки. Люди снувалися в перших днях бліді, виснажені, недужі. Їсти приносили в кожну кімнату, ставили на довгі столи казани з невідомою юшкою, кидали бляшані тарілки і скупо годували. Намагали більше оселедцями. Вечером приносили в цебрі сухарі, але не давали, тільки продавали кожному за гроші або за це, що піде до кухні мити посудину чи оббирати бараболю. Це вже по свойому роспоряджалася пароплавна служба, для якої всі оці подорожні були теж нічим иншим, як худобою. Вони привикли возити худобу і не робили вже ріжниці між людьми.

Як вже допродували сухарі, то висипали з цебра на долівку порох з них, а самі відскакували в бік і дивилися з задоволенням, як голодні, нещасні люди рвалися та бились за цей порох між собою. Служба реготалася до безтями.

Матвій терпів теж голод. Дуже-дуже хотілося йому їсти і він найбільше просиджував в кухні, де помагав робити брудну роботу і за це давали йому більше юшки та сухарів. Здоровля його було міцне і не піддавалося недузі. У вільні хвилі він лежав на свойому долішньому ліжку, чухався за обшивкою, бо надто гризла комашня з пароплавних ліжок і дивився на инших людий, що покотом лежали від недуги. З верхніх ліжок лилося блювотиння і треба було добре заховатися людині на долішньому ліжку, щоби не попасти під цей водопад.

І думав Матвій, що все це так має бути. Він не нарікав, не називав цього мукою. Поневірка,

бо поневірка, це не першина йому. Всі терплять, бо всі хочуть перетерпіти і переїхати в ту казкову, багату країну, де цвіте рідке щастя. Тому покірно зносив і голод і бруд і грубу поведінку служби.

По трьох тижднях тяжкої їзди доїхали до Америки. Живо забилося Матвієве серце. Ось вона! Ось та бажана Америка! Слава тобі господи, слава тобі...

Всіх перевели у велику салю, де біля столиків сиділи за паперами люди і кожного перепитували, з кожним щось списували. Хто не мав знайомих в Америці і немав грошей з собою, тому робили на плечах білою крейдою хреста і пропускали далі. В долині стояло двох здоровезних панків і ділили. Хто без хрестика — на право, хто з хрестиком — на ліво.

Прийшла черга й на Матвія.

— До кого їдеш?

— До Америки — спокійно відповів він.

— Маєш знайомих?

— А мені на що?

— Гроші маєш?

— Ледви стягнувся на дорогу, останню коровину продав.

— А як-же ти будеш жити?

— Ну а руки на що? — здивовано спитав Матвій і показав свої широчезні долоні.

— Йди далі!

Матвій пішов і навіть не почув, як на його плечах нарисували хреста. Зійшов в долину, панок оглянув і потрутив його в ліву кімнату. Здивувався Матвій, як побачив там якусь дівчину, що оперта на стіну плакала. Він хотів

спитати її, чого плаче, але згадав, що може вона не зрозуміє його. І тільки дивився на її плечі, що дрожали від плачу разом з білим хрестом.

Згодом впустили ще кількох в кімнату і Матвій довідався від одного Хорвата, що їх може й не пустять в Америку, бо вони нікого не мають тут.

— Як то? — здивувався Матвій. — А хіба-ж це ще не Америка?

— Америка то Америка, але видиш, що не пускають.

І Матвій зажурився. Він-же їхав, мучився, продав коровину, відібрав дітям молоко і мавби повернути з нічим? О ні! Цього не буде.

Вечером принесли їсти і потвердили слова Хорвата. Але Матвій все таки не вірив. Хоч не спав ночею, хоч журився, але потішав себе, що він не вернеться. В нього-ж пас в пазусі — світ отворений! Там-же написано, що йому можна йти, куди хоче. Що це вони, дурня з нього роблять?

Ранком прийшло двох панків і один з них сказав, що їх всіх повинні завернути назад. Але найшовся добрий чоловік, який хоче вирятувати їх з біди і бере до себе на роботу. Чи поїдуть вони?

Матвій з Хорватом і двома Молдаванами згодилися без надумання. І їх забрали. Малий панок повів їх за собою, нагодував і передав другому. Той не говорив з ними ні слова, бо не розуміли вони його, тільки завів на залізницю, прилучив до них ще 15 людий, купив білєти і повіз кудись. Матвій не знав куди, але йому було байдуже. Головне — він в Америці

і буде робити, а що і де — дурниця. Робота скрізь однакова, аби робити.

По кількох днях опинився з своїми товаришами у великих лісах. Такі страшні ті ліси, що великий Матвій налякався. Але це тільки першого дня, потім зжився. Ні сіл, ні людий ніяких, окрім кількох деревляних хаток-буд, де спали робітники. Дебри, яруги і ліси — а більш нічого.

Почалася праця. Кілька соток робітників виходили ранесенько, до схід сонця з своїх буд і йшли далеко в ліси, де різали дерево. Спершу Матвій виконував тільки одну роботу: підрубував дерево з одного боку сокирою, а за ним йшли инші і підрізували його пилою з другого. Але згодом й його взяли до пили. І він працював по щирості, по своїм силам, аж товариш, високий Швед, лаяв його своєю мовою. Але Матвієві було совісно робити повільно.

Обід привозили їм в казанах на мулах і тут-же в лісі обідали вони. Мулами й відвозили побитих деревом робітників. А такі випадки були кожного дня. Кому вломило спадаюче дерево ногу або руку, того відвозили, а кого забило на смерть, того закопували тут-же в кущах.

Прийшла зима, з снігами вище пояса, з морозами. Матвій мерз, але терпів. Він все перетерпів-би, аби тільки заробити. Від ночі до ночі працював і в думці перераховував зароблені гроші на корони. Тільки мучила його журба про рідних. Від них немав він ніякої вістки, а сам не вмів написати про себе листа. І нікого в цих лісах не було, хто написав-би йому. Про-

сив Хорвата, але й той був неграмотний. І Матвій не писав.

Довгі зимові вечері проводили лісні робітники в своїх деревляних будах, що мали в собі тільки довгі нари зроблені з кругляків і застелені смерековими галузками. На цих нарах один коло одного спали робітники і прикривалися своїм лахміттям. По середині буди стояла залізна піч, в якій палили цілу ніч, бо дров було до схочу. Після вечері робітники сідали подальше роспаленої до червоности печі, курили і росказували взаїмно все, що тільки приходило на думку. Байки, сороміцькі історії, спогади з свойого життя, а найбільше говорили про жінок, про дівчат. І реготали і забували про своє собаче життя. Покурюючи, кожний плював і харкав, але не на землю, тільки на роспалену піч і харкотиння шкварчало, шипіло. Та на це ніхто не звертав уваги і нікому було ранком завважити, що ціла піч опльована.

Матвій привчився вже деяких чужих слів і починав розуміти розмови своїх товаришів недолі. Однак в розмові ніколи не брав участи, тільки насильно час від часу посміхався. Спершу насміхалися з його мовчазности, з його побожности. Бо Матвій перед сном молився, а вечерами сидів з боку і думав про своїх дорогих рідних. Неділями він не грав в карти, не пив горілки і з ніким не боровся. З усіх робітників любив його тільки високий Швед. Чомусь Матвій подобався йому і він часто боронив його перед насмішками инших. Хоч сам Швед був головним ватажком у вечірних заба-

вах. Ніхто так не оповідав про жінок, як він. Оповідання його доводили самітних робітників до того, що вони попадали в якийсь дикий захват, хватали один одного, тиснули, щипали і вкінці боролися, як льви. А Швед тільки реготався.

З Матвієм він вже міг порозумітися. То показував йому на здогад руками, то Матвій деякі слова розумів. Біля роботи росказав він Шведові, що в нього є жінка й діти, що він журиться ними і неможе написати до них. Тоді Швед усміхався своїм червоним-поганим обличчям, поплескував Матвія по широких плечах і махаючи рукою ніби казав:

— Не журися брате! Як нас не вхопить чортяка, все буде гаразд...

І Матвій, хоч дущий за нього, почував себе серед цих диких зворів дитиною. Він сліпо вірив Шведові і любив його. А коли хотів довідатися, чи й Швед жонатий, то одержував коротку відповідь: Швед якось злісно усміхався, аж кости в обличчю тріщали, махав рукою і зі злобою чомусь шипів на своїй мові:

— Шатана!...

Незнав Матвій тайни Шведа, тільки бачив, як він після цього скажено робив. Пилив дерево з таким завзяттям, що навіть Матвій задихався.

Як підходила весна, Швед почав підмовляти Матвія, щоб він покинув цю роботу і йшов з ним. Матвій боявся. Куди він піде в цій чужій чужениці? Тут йому добре, гроші заробляє, вже міг-би за них віддати свій довжок дома і купити другу корівчину... Але Швед тіль-

ки сміявся. Він пояснював йому, що є краща робота і більше можна заробити. Щоби Матвій краще зрозумів, Швед пробивав чоботом в снігу діру і показував, що туди треба лізти. Потім брав з вогнища в кущах вистиглий вугіль і теж показував Матвієві. По довгих Шведових поясненнях Матвій зрозумів, що він тягне його до роботи, де копають під землею вугіль. І вкінці рішився. Найблищої суботи Швед пішов з Матвієм до наставника, розплатився і в неділю раненько помандрували лісами на нову роботу.

За кілька днів опинився Матвій з своїм товаришом в невеличкому-брудному містечку, за яким простягалися великі вугільні копальні. Швед відразу найшов своїх земляків і вони приймили його до себе на помешкання, а разом з ним й Матвія. Жили всі в одному будинку, в широкій кімнаті, де було 10 ліжок. На щастя двоє ліжок було вільних, і на них поселився Матвій з Шведом.

Пройшло два дні і Шведа цілими днями не було дома. Вечером він все махав Матвієві, що буде добре і в неділю привів в хату одного з наставників в копальні. Роботу було тяжко одержати, тому Швед взявся на хитрощі. Він через своїх земляків познайомився з одним із наставників і запросив до себе. В Матвія взяв 5 доларів і казав йому тільки потакувати за ним. Самий купив горілки та ковбаси і почалася гостина. Як наставник був на підпитку, Швед почав говорити йому про роботу і ніби непомітно, але так, що наставник бачив, всунув в його кишеню пять доларовий папірець. Розмова пішла глад-

ше. Але Швед впоминався і за Матвія і роскавував настивникові, що оба вони вже працювали в копальні і прекрасно з усім ознайомлені.

Добилися торгу. Наставник повинен при найблищій виплаті одержати "на пиво", а за два дні Швед з Матвієм прийдуть до роботи.

Копальня для Матвія була новим світом. Він боявся її, як вогню, але коли побачив, що тисячі людий працюють там, то й страх пропав. Дивив ся тільки на все, що робить його товариш і робив це саме.

Але не попав Матвій відразу в підземелля. Його з Шведом залишили при праці на дворі. Спершу оправляли вони деревляні підпори, які опісля йшли під землю, потім складали старе залізо і нагружували його. А через тиждень працювали вже оба біля ваґонів.

З копальні вивозили візками запряжені мули вугіль, а робітники висипали його на велику купу. Тут-же проходили жолоби-"скрепери", що забірали той вугіль черпаками до жолоба-"шута", звідки вода, пущена в жолобах, гнала його в долину і чистила на залізних сітках-рафах. Сітки були одна над одною, ріжних розмірів. На самій верхній здержувалися великі грудки вугілля, менші падали на нищу сітку, ще менші знову на нищу і так аж до порошку. Разом з вугіллям гнала вода по жолобах й каміння, вивезене з копальні. І коли все це з шумом спадало в долину, там, на роздоріжжі жолобів, де більші груди вугілля йшли в окремий жолоб, а менші в окремий, — сиділи діти від 8—15 років і вибірали з холодної води каміння-"слейт" та кидали його в при-

значений жолоб з боку. Бідних дітей від холодної води боліли руки, дарма, що вони були в рукавицях, але праця вимагала великої уваги і безнастанної роботи. За цілий день одержував такий малий робітник 50 центів і радів, що має роботу, що не пухне на вулиці з голоду. А його здоровля? Кому це в голові?...

Вугілля далі летіло жолобами від цих дітей і з грохотом спадало до великих скринь, під якими стояли готові залізничі ваґони. Робітники потребували відкрити двері цеї скрині і з жолоба гналося стільки вугілля, скільки потрібно. Були ваґони без накриття, звані "ґондолями" і були т. зв. "бакскари". Коли Матвій відкривав двері такого ваґону, то вугілля налітало тільки на одну купу і треба було хутко роскидати його лопатою на оба боки ваґону. Окрім цього доводилося підпихати все нові ваґони і годі було на одну хвилинку відпочити.

Тяжко працював Матвій, але чув в собі силу і не боявся. Складав зароблені гроші, відмовляв собі у всьому і все думав про своїх дорогих в далекому-рідному краю. Нераз находив на нього такий туск, що чорні руки кусав до крови, але терпів, молився тихцем до незнаного бога і вірив, що він помилує його.

Швед працював з ним разом, тільки все більше і більше починав пити. Жалісними, добрими очима дивився Матвій на свого нещасного товариша і нераз готовий був підійти до нього і поцілувати його ясноволосу голову. Бо бачив він і відчував, що в його товариша велике горе на серці. Раз вечером підглянув

він, як Швед вдивлявся на витягнену з кишені заялозену картинку і похилив вяло голову на стіл. Значить — і в нього туск стискав серце. А чого — Матвій не знав.

По шістьох місяцях праці їх розлучили. Шведа забрали в підземелля, а Матвій робив на дворі зі Словаком. А за місяць нестало в живих Матвійового оборонця. Підчас нещастя в копальні він загинув. І Матвій сплакав, як за рідним батьком.

На помешканню було йому погано самому між чужими людьми і він перейшов на друге, між Словаків. Старша мадярська жінка винаймала кілька кімнат і в них було 22 ліжка з брудними накривалами. Однак мешканців було багато більше, як ліжок. Працювали не всі однаково, бо праця в копальні ділилася на 3 зміни. Одні йшли в третій годині після полудня і поверталися в одинайцятій ночею. З ліжок вставали ті, що йшли на другу зміну до пятої години ранком. А треті виходили на роботу в семій рано і повертали в третій після полудня. Так чергувалися зі спанням. Не було одних, спали другі.

Не солодко було Матвієві на цьому помешканню, але кращого він не знав. Словаки хоч тяжко працювали, однак страшенно запивалися горілкою і на кожному кроці лаяли і маму і бога і себе, всіх. "Палєнка", себто горілка, була в них замісць води. Часто попиті билися і різались до крови, а приходила неділя, тоді кожний йшов до церкви, сповідався і свідомий того, що бог відпустив йому всі гріхи, пив далі, окрадав свого товариша, лаявся і бився. Для

Матвія це життя було чуже і він все сумував самий та терпів насмішки, а в неділю йшов з усіми в церкву і щиро до сліз молився за себе, за жінку й діточок, та за своїх запитих товаришів.

Минуло два роки. Матвієве життя не змінилося. Гарував день в день і запрацьовані гроші складав в деревляну скриньку під ліжком, яку замикав на велику колодку. Так робив кожний, бо до банку боявся давати. Часто ріжні спекулянти вмисно закладали приватні банки, набірали в робітників гроші і опісля утікали з ними. Це й зродило велике недовіря до банків, хоч густо-часто пропадали й скриньки з грішми. Але обовязком господині було берегти ці скриньки і крадіжі траплялися рідко.

В копальні виплачували заробітну платню робітникам срібною і золотою монетою і Матвій складаючи це гірко запрацьоване срібло й золото, часто перераховував на австрійські корони і аж дрожав з радости та переляку, що так багато в нього грошей.

До дому все таки не писав. Не вмів і не було кому. Словаки були теж неграмотні. Всі вони, як і Матвій Шавала були темними і покірними рабами найпаршивіщого наставника. Робили понад сили і задоволялися чимбудь. Жили по собачому, жаліли собі доброї ложки страви, хоч не жаліли на горілку. Матвій ріжнився від них тільки одним: не пив і не пускав грошей на пустоту. Але працював так, як вони, корився кожному і молився богові.

В два роки пізніще він найшов одного грамотного Словака. Молив і просив його, щоб

написав йому листа. Згодився навіть купити йому горілки. І в неділю, як Словак добре випив, Матвій диктував:

— "Жоно моя, Марійко моя! І ти дочечко Анничко і ти Митрику сину мій! Кланяюся вам до ніг низенько і пороги цілую хати рідної. Я з ласки пана бога здоровий, чого і вам желаю. Аби хоч на мінутку побачити вас, бо дуже мені прикро тут. Тай за землею банно серцем і душею. Неписав до вас, бо не було кому. Тут чужениця чужа, наших людий не бачу, не чую, а чужі то не свої. Я їх не розумію, а ви ще більше. Роблю, гарую, очі мені вилазять, але славлю господа нашого милосердного, що тримає мене при здоровлю. Думаю про вас, з думки не сходите мені і не знаю, як там вам. Пустіть мені пару слів на пошту, най знаю. Посилаю вам десять доларів в цім листі, а як припишете, пішлю більше. Тай як трохи більше зароблю, то приїду...."

Матвій задивлений кудись перед себе говорив далі свої слова і плакати йому хотілося і з радости і з жалю. А пяний Словак шкрябав пером та й не допитувався нічого. Тільки як Матвій закінчив і спитав, чи вже, то Словак похитав головою і сказав, що жінка про все знатиме. Матвій дав йому десять-доларовий папірець, а Словак на його очах заклеїв і заадресував листа. Самий Матвій не знав куди треба нести цей лист і попросив Словака дати його на почту. Словак ніби не хотів, отягався, та згодом, як Матвій купив йому ще горілки, згодився.

Минали місяці, минув третій рік, а від жінки ніякої вістки. Не догадувався бідний Матвій, що Словак обманув його і листа цілком не посилав.

На четвертий рік пішов Матвій робити в підземелля, бо там можна було більше запрацювати. Аж тепер пізнав він, що тяжке це щастя в Америці. Однакове воно чи тут, чи там, в рідному краю. Ось він, міцний, як дуб, три роки день в день робить, живе, аби не вмерти, у всьому відмовляє собі, а грошей тих по правді не так дуже багато. А як їхав в цю Америку, то инакше думав... Та пропало. Ще два роки. Два роки тяжкої праці і його терпіння скінчаться. Він повернеться до своїх любих, дорогих, він житиме разом з ними. Докупить поля, працюватиме. Буде своя худібка, минуться тяжкі злидні. Ще два роки...

Надів, довгі по коліна, ґумові чоботи і з оливяним каганцем на шахтярській шапці пішов глибоко під землю. Пів року накидав вугілля у малі візки і возив їх по малих рельсах до жолоба. Перевертав візок і вугілля з лоскотом та шумом летіло в безвісти, яких не міг збагнути Матвій своїм простим розумом. Він знав тільки свою роботу і виконував її, як ніхто инший. За час своєї праці вивозив він кожного дня по 100 візків. Піт заливав йому очі, боліли всі кости, але він мовчав. Робив, бо за це платили йому, бо це для щастя його.

Бачив Матвій в тому глибокому підземеллю мовчазних-замурзаних людий і ще мовчазніщих мулів. Чомусь прирівнював він себе до

тих нещасних звірят, що ночували й днювали під землею і аж до смерти були там. Мали очі і були темні. Так, як Матвій. А згинули, то ніхто й не згадав...

На другий піврік попав Матвій на нову роботу. Старий шахтяр потребував помічника до праці і взяв Матвія. З того часу працювали разом. Матвій довбав діри, шахтяр ладував їх динамітом і вистрілював. Заробляли добре.

Знову минали роки цілі. З дня на день, з тижня на тиждень жив Матвій своєю працею і надією на недалекий поворот. Його обличчя вкрилося синіми-дрібними цяточками і шрамами. Це від дрібних шматочків твердого вугілля, що звалося антрацитом. Як довбав його, то воно прискало в обличчя, калічило до крови і залишало по собі сині — вічні сліди.

Під чорним склепінням, у вічній небезпеці, добігали два роки. Нераз потерпав Матвій за своє життя, бо обривалося чорне небо, вбивало людий, але він мав щастя. Каторжна, страшна робота давалася в знаки й йому. Він вже не чув тої сили, що колись. І стало страшно. Як-же так? Сила пропадає, а щож потім? Матвій бачив инших робітників, що при виплаті стояли біля брами і жебрали. Це ті, що колись були міцними, як й він, а тепер сили стратили і роботи для них немає і жебрають. На згадку про це Матвій дрожав. Ще з більшою запопадливістю складав гроші. До шахти брав з собою несолоджену — чорну каву, шматок хліба і ковбаси. Так день в день. Вечеру й сні-

данок давала йому господиня і за це в місяць платив її 10 доларів. Тільки дуже жаль було йому, що при виплаті грошей йому і кожному робітникови обтягали на ріжні видатки. На лікаря, шпиталь, "Червоний Хрест" і навіть на попа. Брали ще на умивальню, яка була влаштована для робітників на горі, але Словаки і Матвій з ними не платили нічого, бо не йшли вмиватися. Після праці повертали до дому замурзані, йшли в пивницю, де стояв цілий ряд цебрів з водою і там милися по пояс. Господиня приходила теж і хто удостоївся її ласки, тому змивала власними руками плечі. За це одержувала після кожної виплати якийсь дарунок.

Шестого року Матвій посумнів і подався цілим тілом. Він страшенно почав тужити за рідними, почав лякатися за себе і за свої гроші. Після різдва їхало двох Словаків до дому і він не видержав. Поїхав з ними. Гроші виміняв на паперові, поскладав їх в своїй скринці разом з паспортом, купив скромні дарунки жінці й дітям і подався в довгождану дорогу. Так радісно билося його серце, що сам собі не вірив. Гей! Тепер він заживе. Шість літ гарував, сонця божого не бачив, бо не було коли, але ось, в скринці своїй везе півтора тисячі доларів — а це — гроші! Тяжкі гроші, піт і кров Матвія Шавали. Шість літ безнастанної пекельної праці. Але є! Є це, чого не було.

Знову рівномірно стукають колеса, а в Матвієвому серці воскресає співанка. Ой така люба, ой така рідна. Колише його радість, в пелени пеленає...

...А-а-а-а-а-а...
Коти два-а-а
Шурі-бурі обидва-а-а-а...

Це Марія так співала над колискою малого Митрика. А він вже сьогодня великий. Шість років! А Анничка? Дванайцять!

Любі, дорогі! Тато ваш вже їде. Мчиться вітром до вас, з щастям, з бажаним щастям... Чи ждете ви? Чи здорові?

...А-а-а-а-а-а...
Коти два-а-а
обидва-а-а...

На морі Матвій, як не свій. Місця не може найти собі. Така радість, така велика радість. Він-же їде до них, він повертається не голіруч. Руки його чорні та тверді, але він цілує їх тихцем, бо тільки вони заробили йому і його дітям кращу долю.

Ріжний народ їде разом з ним, але за шість літ самотности Матвій привик з ніким не говорити. Хоч тепер хотів-би він відкрити комусь свою душу і поділитися радістю своєю. Він темний, забитий життям, вимучений. Шість літ не знав хвилинки спокою, а тепер вільний, тепер вертають давні сили. Ах! Чому так повільно їде пароплав? Як-би так крила, полинув-би понад море, понад гори, до своїх, до коханих!...

Десь в половині дороги підійшов до Матвія гарно одітий чоловік і заговорив незрозумілою мовою. Матвій похитав головою і розвів руками.

— Румун? — питав чоловік.

Матвій знову похитав.

— Словак?

— Ані не Словак — відповів чоловікові.

— Так-же й кажіть! — аж закричав невідомий і подав Матвієві руку.

Неначе в серці зацвіла весна, неначе з очей спала полуда і в ухах Матвія пробилася болон-

ка. За шість літ вперше почув рідне слово. Ах, як міцно і щиро стиснув він руку незнайомого. Хотів кинутися на шию йому і росцілувати.

— Боже! Ви значить, свій?

— А чого-ж ви мовчали так довго?

— Не знав. Народ скрізь чужий, думав нікого з наших...

— А куди провадить бог? До краю? — питав чоловік.

— Та час вже. Шість літ гарував...

— Ви шість, а я десять. Ще хлопчиком приїхав.

Розбалакалися і стали приятелями. Чоловік назвав себе Василем Карасем і росказував Матвієві про своє тяжке життя в Америці. Працював він у Філядельфії, в великій пекарні, а перед тим і в ресторані і в каменоломах, але доробився трохи і вертає в рідне село. Як довідався, що Матвій з долинського повіту, то аж вдарив його дружньо по плечі.

— А щоб вам приснилася Америка! Та-ж я з Калуша. Сусіди!

— Боже! Як то є! — радісно крикнув Матвій. — Шість літ не бачив нашого чоловіка, а тут тобі не тільки свій відразу, але ще й сусід...

Нащастя сусідове ліжко було напроти Матвієвого і вони цілу дорогу не розлучалися. Сусід росказував про все Матвієві, Матвій йому. Поділився своєю радістю, згадав про жінку, про діточок і про свій тяжкий заробіток.

— За шість літ — пятнайцять соток зложив. Тяжкі вони дуже, але хоч на старість не піду з торбами...

— Ви пятнайцять, а я двайцять. Правда, я не шість а десять літ гарував. Ой Матвію, гіркі ті сотки...

— Гіркі Василю, але — божа воля. Нічо сьогодня нема без мозолів...

Такий любий отой Василь, хоч до рани прикладай його. Виходить на двір, то все просить Матвія:

— Матвію, ви киньте оком на мою скриньку, доки я вернуся... Бо ріжний народ їде, аби ще хто не полакомився на мою кервавицю...

Матвій це саме робив, як виходив кудись. Василь стеріг його скриньку.

Аж одного дня не було Василя з самого ранку. Вийшов кудись і не повертався. Десь коло полудня прийшов і безсило сів.

— Що вам Василю?

— Слабий брате, дуже вялить мене...

Забігав біля нього Матвій, як біля рідного. І води йому приніс і хлібом своїм поділився. Але Василь тільки сумно хитав головою.

— Матвію — каже тихо згодом. — Як-би ви були такі добрі і пішли, тай купили мені пива. Чую, що перейшло-би...

— Ой господи, а чомуж ні?

— А ви знаєте, де продають?

— Та не знаю, допитаюся.

— Йдіть отою вуличкою, що до кухні, а там на право буде мала комірка. Геть, аж в самому кінці. Навіть нікого не питайтеся. Ось вам гроші...

— Боже борони, що це в мене нема грошей? Я зараз, а ви приляжте...

Василь сумно похитав головою і ляг, а Матвій побіг. Коритарі росходилися в ріжні боки і він неміг найти потрібного. Крутився, бігав і заблудив. Надійшов матрос. Спитав його одно слово і показав рукою, як-би пив щось. Матрос усміхнувся, махнув йому, ніби казав, щоби вертався, і пішов. Але Матвій побіг за ним. Він спішився, бо тяжко було йому знати, що добрий сусід лежить хорий, а він не може допомогти йому.

Пароплав три рази затрубів.

Матрос щось кликнув до Матвія і луснув дверми, але за хвилю вийшов знову, схватив його за руку і силою повів за собою. Вивів на малі сходи і пустив. Матвій був певний, що він показав йому, де продають пиво і побіг що сили в гору. Здивувався, як вибіг на палубу пароплава. Та ще більше здивувався, як побачив, що пароплав стоїть в пристані і люди висідають. Стрілою кинувся до своєї кімнати, але маса людий у входових дверях здержала його. Боротися з ними він не міг, тому стояв, доки всі перейдуть і беріг очима Василя. Довго-довго виходили люди, товпилися і кричали, а сусіда все не було.

— Бідний лежить і не може встати... — думав Матвій.

Як пройшли люди, він кинувся в середину пароплава. Прибіг, глянув на постіль Василя і здурнів. Скринька стоїть на старому місці, а самого сусіда нема. Глянув за своєю скринькою і — обімлів. Ні сліду з неї. Видавалося йому, що цілий пароплав і він з ним западається в глибоке море. І серце його обривається

і кров стигне. Ось-ось впаде, бо ніч заступає очі.

— Боже!

Схватив Василеву скриньку, потермосив і з усеї сили гепнув нею об землю. Верхня дощинка відлетіла і з середини вилетіло дві парі брудних сорочок.

Матвій зрозумів все. Як божевільний кинувся на палубу і почав кричати.

— Гроші! Гроші! Рятуйте!

Махав руками, простягав їх до товпи людий, що здивована оглядалася на нього, микав волосся на голові.

— Гроші! Люди! Шість літ праці!

Ревів, як той звір, що пробють його серце і він ще жиє.

— Рятуйте хто в бога вірує!

Збіг містком в долину і далі кричав. З'явилася поліція, злапала його за руку, питала, тягнула за собою. А Матвій тільки ломив руки і плакав і ревів.

— Гроші, моя праця! Боже, боже, за що так караєш?...

Хтось підбіг і пояснив німецьким поліцаям. Почали роспитувати, але Матвій не тямив, що говорив. Він гриз свої руки, ридав, як дитина. Страшно було подивитися на нього.

Поліцаї розбіглися, а Матвія завели в малу комірку і залишили.

Ніхто не знав і не буде знати, що ділялося тоді з Матвієм Шавалою. Ніхто не бачив, як кинувся він на землю і качався і бив головою в німецький мур.

— Що я вам привезу дітоньки мої?..... Ой боже, боже верни мені мою працю... Повішуся, втоплюся!...

І кусав до крови сухі губи і бив кулаками в груди, аж гомін йшов. Не знав, не тямив, що з ним робиться. Ніби сон страшний приснився йому.

Скорчився в кутку, як та дитина, що боїться вечером "вови". А кров з покусаних губ плила по бороді і котилася рівчиками по шиї, на груди. Вдивився божевільними очима в одно місце, як-би ждав, що відти прийде його порятунок.

І ждав.

— — — — — — — — — — — —

Цілий тиждень снувався Матвій по пристані і згорблений, жовтий та мовчазний звертав на себе увагу прохожих. Але він нікого не бачив. Ходив і одно слово вертіло мозок його:

— Гроші.

Не їв, не спав, не пив. Все шукав по землі чогось, камінчики визбирував, кожний папірчик брав в руки і оглядав. А як шестого дня близько нього затрубів пароплав, то здрігнувся цілий, випрямився і як-би найшов свої гроші, так радісно засміявся. І стрілою побіг до пристані та без вагання кинувся з високого помосту в каламутну воду.

— — — — — — — — — — — —

В лічниці повільно приходив до себе. Голова була тяжка, але він вже розумів все. І боявся згадати про своє горе. Вмовляв в себе, що це неправда. Ні! Матвій іде до своїх діточок, везе їм грошиків, куплять коровку, кони-

ка буланого... А це він спить і йому сниться. Ах, який поганий сон...

— Що це за чоловік в білому? — думає Матвій. — Чого йому треба від мене?

Поважний, старий лікар стоїть над ним і вдивляється в його очі.

— Ви їдете також до краю? — питав Матвій.

Лікар привітно хитає головою.

— Доктор, доктор... — каже йому.

— А-а-а-а... — і Матвій заплющує очі.

— — — — — — — — — — — —

По місяцеві вийшов з лічниці. Ослаблений, худий, без цента. Сперся на залізну перегородку і думає:

— До дому вертатися немає чого. Жебраком не приїду. Одинокий рятунок — назад в Америку...

І пішов до пристані.

На щастя другого-ж дня одержав роботу. Носив мішки з мукою до великого складу. Спав в комірці сторожа і сушив свою голову поворотом в Америку. І знов плакав перед сторожом та як вмів, так росказував йому про своє нещастя. Старий сторож зрозумів його і потішав. Він показував на себе і на Матвія, та говорив:

— Ду — Амеріка фур-р-р-р...

Матвій дивився на нього і не розумів, але бачив, що сторож щось добре каже.

— Я — фур-р-р-р до Америки?

— Фур-фур... — заспокоював сторож і дружньо поплескував його по плечах.

За два тижні, як Матвій тільки кінчив свою роботу в складі, надійшов поважними кроками

сторож, взяв його за руку і повів.

— Ком — Америка фур-р-р...

Дивувався Матвій, але радісно забилося його серце, як побачив, що сторож веде його на пароплав.

— Невже я таки поїду? І як — без грошей?

Привів Матвія перед старого, виголеного чоловіка в чорній шапці і заговорив. Той потакнув і крикнув в бічну кімнатку. Матвій глянув на свого приятеля, що вдоволено усміхався під своїми великими-сивими вусами.

— Ну, Амеріка...

— Я? — допитувався Матвій.

— Я, я*)... — похитав головою сторож.

Увійшов молодий хлопець і виголений чоловік сказав йому кілька слів та вказав на Матвія.

— Ну камерад — Амеріка фу-р-р...

І сторож протягнув Матвієві свою стару руку. Аж тепер зрозумів Матвій, що він справді їде в Америку. Схватив обома руками руку приятеля і нахилився поцілувати її, але Німець поважно відхилив його голову, міцно стиснув руку і глянув в очі. Глянув і відвернувся. Матвій плакав, але плач той не був гіркий... Це була найглибша подяка.

З того дня працював Матвій на споді тягарового пароплава, як робітник. Кидав лопатою вугілля в пароплавну піч і святою стала в нього постать старого Німця — сторожа.

---

*) По німецьки **я** значить **так.**

В два місяці пізніще був вже на американській землі.

Повертатися назад в копальню вугілля не хотів і скитався від міста до міста шукаючи нової роботи. Грошей в нього було мало і він боявся, що одного дня залишиться без шматка хліба. В своїй мандрівці зустрічав багато таких-же безробітних, як й він, але оминав їх, бо боявся. Шістьлітній побут в золотій Америці, країні роскоші і крайної нужди, не навчив Матвія нічого нового. Яким був в рідному селі, таким й залишився. Тільки більшої покори привчився, більшого рабства. За роботу він готовий був віддати все. А остання подія в в німецькій пристані зродила в ньому недовіря до всіх людий. Ще більше замкненим в собі став Матвій. Ходив похилений, сумний і мовчазний, як-би на широкі груди його впала велика камінна плита.

Почув, що в недалекій фабриці можна дістати роботу і пішов. Ранесенько стояв вже за містом, де серед широкого майдану пишалася чотирокутна — велика відливарня заліза. Поблизу не було будинків, окрім кількох нужденних — дерев'яних буд, де продавали горілку і погану-теплу страву. Сюди забігали в обідну пору деякі робітники і залишали частину тяжко запрацьованих грошей.

Фабрика мала вид великанської скрині з широкими вікнами і чотирома брамами, з кожного боку по одній. Робітні тягнулися теж чотирокутником, а в середині під дахом було широке подвіря. Робітники заходили ранком в цю скриню і виходили аж вечером.

Думав Матвій, що як він прийде ранесенько, то буде перший під фабрикою. Але дуже помилився. На майдані сиділо і стояло до дві сотні безробітних, що ждали, доки почнеться у фабриці праця. Товпа складалася з людий ріжних націй, що загнані, як й Матвій, в далеку Америку, жебрали праці своїм рукам. Вони готові були продати себе за будьщо, тільки щоб працювати і животіти. Одні були мовчазні і зажурені, инші люті і галасливі, ще инші проклинали і лаялись на своїй мові та грозили чорними кулаками небові.

Коли появилася висока й здорова постать Матвія, передні робітники з товпи чомусь видивилися на него, як-би дивувалися. А як Матвій підійшов, щоби й собі стати з переду, то в товпі почувся голосний крик. До нього прискочив сухий, обірваний чоловік і махаючи руками, пробував відтрутити Матвія в бік. Серед незрозумілих окликів Матвій відступився і аж тепер зрозумів, що йому треба стати на самому кінці товпи. Тут навіть за місця билися.

До фабрики почали сходитися робітники і великі брами проковтували їх. Товпа безробітних заметушилася. Ті, що досі сиділи, — встали. А як загудів перший гудок, безробітні впялили свої очі у вікна фабрики-скрині.

— Дивиться, дивиться! — кричав хтось.

І захиталася товпа. Один на одного налягав, пхався вперед, ставав на пальці.

За хвилю у вікні появився голений чоловік, вдивився хвилинку в товпу, що ніби завмерла і махнув пальцем.

— Ту.*)

З товпи кинулося відразу десять.

— Я?

— Я?

І кожний показував на себе.

Але голений чоловік гострим рухом вказав тільки на двох здорових Литовців і вони побігли що сили до брами. Инші повернулися назад. В товпі закляли, залаяли. Але ніхто не росходився. Кожний терпеливо вдивлявся в широкі вікна і з запертим віддихом ждав появи голеного чоловіка. У вікнах тих з'осереджувалися всі думки двох соток безробітних, все життя, всі бажання.

Праці! Праці і хліба! Чому ті вікна такі суворі і невмолимі? Ніхто-ж не хоче нічого даром. Ось руки готові — чотириста рук!... Купуйте, беріть, вони зроблять вам все! Чуєте вікна? На вашому шклі прилипло двіста пар зажурених очей і двіста однакових бажань. Відкрийтеся ще раз!

Европейська біднота облягала твердиню-фабрику і стояла під її мурами така смирна, така покірна. Сини поміщицької Росії, холодного Сибіру, мальовничої України, мрячної Анґлії, малої Литви, Сербії, Греції і мовчазний-невідомий представник затурканої бідою Галичини

---

*) Два.

— Матвій Шавала. Ніхто з них в цей час не думав про ніщо, тільки про роботу. Та вікна фабрики були невмолимі. Тільки ще раз перед полуднем відчинилися вони і покликали одного — однісінького щасливця.

Перед вечером багато безробітних поросходилося. Вертали до міста похилені, сумні, щоби завтра ранком знову прийти сюди і простояти до вечера.

Матвій немав куди йти і рішив просидіти під фабрикою до ранку і бути на самому переді. Він бачив, що й инші робітники так само роблять і як тільки товпа заметушилася і ніхто непридержувався порядку, він пропхався вперед і сів.

Більш, як 50 безробітних ночували на майдані. Ніч була холоднавата і всі корчилися в своїх поганеньких одіннях або скакали на одному місці, аби розігрітися. Деяким діти й жінки приносили скупу вечеру, але більшість, а між ними й Матвій, не їли нічого. Так перемучилися до ранку.

А як у фабриці заметушилися люди і як безробітні знову впялили свої очі на широкі вікна, Матвій стояв вже в передньому ряді. Він випроставсь, як бувало на цісарській муштрі і високо підняв тяжку-змучену голову. Видавалося, що його висока постать перевищала всіх.

За вікном появилася людська постать. Це голений чоловік вибірав очима нових щасливців, найміцніщих тілом, найбільш потрібних фабриці.

Товпа завмерла. Відчинилося вікно і чоловік махнув рукою два рази. Матвій, а з ним

чотирох безробітних кинулися вперед. Але голений злісно захитав головою і крикнув:

— Ту!

І вказав на двох. У Матвія забилося серце. Неначе на нього показував.

— Я?

Чоловік потакнув головою і Матвій стрілою кинувся в браму, а за ним один Литовець. Аж по дорозі в канцелярію радісно згадав Матвій, що голений чоловік вибірає тільки найздоровіщих. І йому було дуже любо, що він здоровий та міцний. Ось тепер він запрацює! Парубоцька кров заграла в ньому і забув Матвій, що вже другий день немав кришки хліба в устах. Буде хліб, бо є робота!

В канцелярії записали їх назвиска і повели у фабрику. Проходили через широкі-окремі робітні. В першій заглянув Матвій великі корита з фарбою а біля них робітників, що мочили в тій фарбі залізо і на підоймах відтягали в бік. В другій робітні скрипіли і сичали пильники і курява знімалася до вікон. В третій скреготіло залізо на точилах і зойкало і скавуліло. В четвертій-широкій робітні вганяли з малими візками робітники, скакали по численних рельсах, кричали, остерігали прохожих. Видавалося, що люди ті побожеволіли і серед метушні та дзенькоту заліза, вганяють з візками і ловлять себе.

Матвія з Литовцем завели в бічну кімнату і заставили вибірати з розбитих піскових форм гаряче-вилите залізо та скидати у візок і вивозити в призначене місце. Робота легка, бо потрібно було тільки довгим гачком запорпати в

піску, витягнути гаряче залізо і кинути в візок. Хоч годі було спочити й хвилинку, бо з робітні привозили все нові форми, але для Матвія було це забавкою. Він навіть вспів розмовитися з Литовцем, який слабо говорив по російськи. Від нього довідався Матвій, що він вже в Америці два роки, а перед місяцем прибув в це місто. Живе з дванайцятьма земляками в одному будинку на передмістю і коли Матвій пожалівся, що йому нікуди йти спати, Литовець запропонував йому піти з ним. Перед двома днями в оцій фабриці кипуча-залізна лява опарила одного товариша і його забрали в шпиталь, де до вечера помер. А жив він на тому самому помешканню, в старої Литовки Зумар, значить одно ліжко вільне.

Невеличкий, дерев'яний домик старої Зумар стояв на краю міста. Вузька вуличка, засмічена і вонюча проходила здовж подібних домиків, між якими найбільше було брудних шинків, що висисали останній заробіток з робітників. Домик Зумар ділився на два світи: жіночий і чоловічий. До жіночого належали три Литовки і дві Польки з Лодзі. Дівчата молоді віком, старі змученою душею. Як була робота, то працювали на ткацькій фабриці або по поганіщих шинках, а як не було, то жили біля робітників, продаючи себе. Помешкання їх складалося з двох маленьких низьких кімнаток на "поверсі", в дійсности на піддашу. Стара Зумар жила в кухні, а в двох кімнатах на долині розташувалося дванайцять Литовців і тринайцятий Матвій.

Литовка для всіх варила їсти, але кожний

з окрема був обовязаний принести собі мясо. Мяса Зумар ніколи не купувала, тільки давала капусту або бараболю. Кожний робітник привязував свій куплений шматок мяса на шнурочку і він варився у спільному горшку. Робили це тому так, щоби кожний пізнав опісля своє мясо. Юшка була для всіх одна.

На другий день, як Матвій виконував свою вчорашню працю на фабриці, прийшов наставник, поглянув і сказав:

— Ти за великий і за здоровий до такої роботи. Це можуть робити й діти. Ходи за мною! І другому дам иншу роботу — вказав він на Литовця.

З цего дня Матвій сіяв великим решетом на мотузках пісок. Висівав його так, що він був чистісенький, як пшенишна мука. Опісля скроплював його водою, домішував цементу. Мав того піску повні уста, в носі, в ухах, в очах. Як їв, то скреготіли зуби, гей-би краєві жорна. І ніколи не міг позбутися його. Але не нарікав. Ой, він був такий щасливий! Це-ж робота, гроші. Він не боїться тепер голоду, він — мріє тихенько про новий поворот в рідний край. Ще два-три роки — і Матвій поїде. Ще два-три роки...

Не хотів згадувати про своє нещастя. Відганяв думки про це і замкнувся в собі цілий. Нікому ні словечка не сказав про це, а навіть своїм співтоваришам-Литовцям не признався, що він жонатий. А вони не дуже й роспитували.

Так минали нові місяці праці. Матвій нікому вже не вірив і хоч як боліло його серце за

рідними, він не попросив нікого, щоби написав йому листа.

— Нехай терплять так, як я... Приїду, тоді все роскажу, а тепер тільки більший біль буде, як згадуватиму...

Так думав собі і так робив.

Жив скупо, скромно, як тільки можна було і складав цент до цента. В тиждень одержував він 8 доларів і 10 центів і видавав з цього тільки на харчі та помешкання. Навіть одіння не купував, ходив в старому. Байдуже було йому, він мучився думкою про майбутнє, про недалекий виїзд до рідних.

А як мучився Матвій безсонними ночами, як гриз своє серце на кожному кроці, цього ніхто не знав і не знатиме. Бо цього ніхто не зможе ні оповісти, ні описати. Міліони Матвіїв мучаться в широкому світі, замучуються на смерть і ніхто не знає. Бо нікому не цікаво. Бо кожний живе для себе. Бо одні мучаться а другі роскошують з тих мук. Але Матвій навіть цього не знав. Він знав, що мусить день в день працювати, бо так бог дав. І мусить слухати і боятися старшого. Позатим — він собі тихий, чесний Матвій Шавала. Має міцні руки, має очі, хоч темні, але мухи не роздавить, слова гіркого не скаже нікому. Запряжений в ярмо, він готовий був тягнути тяжкий плуг замісць вола, бо — "так бог хоче, так бог дав"...

Це був один з міліонів Матвіїв, що гноєм були для золотої ниви капіталу.

"Василь Карась", в дійсности несовісний бродяга, вкрав Матвієву скриньку з грішми, пасом та дрібними дарунками і рішив повернутися теж назад в Америку. Почуваючи себе власником півтори тисячі доларів, він видно захотів мати ще більше і поступив на роботу у великі — американські каменоломи. Працював там шість чи сім місяців і одного дня підчас розстрілювання каміння, його убило.

Місцева влада після його смерти оглянула помешкання, розбила замкнену скриньку, і найшла в ній тисячу вісімсот доларів та паспорт Матвія Шавали. З урядовим повідомленням про смерть Матвія Шавали влада вислала всі гроші через зазначену в паспорті громаду долинського повіту в Галичині, для — жінки.

Семий рік тяжко бідувала Марія з дітьми. За довг забрали навіть останній шматочок поля і вона залишилася в хатчині з невеликим городом. Ходила по багачах, по Жидах, заробляла, як могла. Навіть дванайцятьлітня Анничка і сімлітній Митрик наймалися вже. Анничка за няньку в коршмаря Мошка, Митрик за пастушка багацьких коров. Так пробивалися з року на рік.

Море сліз виплакала бідна Марія за Матвієм. Хоч-би одно-однісеньке словечко почути про нього, а то вже семий рік, як пішов і ні сли-

ху ні диху. Нічого не хоче вона, тільки дізнатися, чи живий він, чи здоровий? Як гарно було їм разом... Хоч боролися зі злиднями, але було любо в бідній хатині... Пішов і пропав. О Америко, далека і невідома, будь проклята! Де поділа ти Матвія? Коли і чим вкоротила ти вік його молодий? Ти ненависна Америко зробила Марію вдовицею, а дрібних діточок сиротами! Бо як-би Матвій жив, то за сім літ міг був хоч раз подати про себе вістку. Він-же так любив їх всіх, так дорожив всіми...

І висихали від сліз очі спрацьованої Марії. Ніхто ніколи не дізнається, яку велику рану викарбувало горе в її серцю. Бо вона одна, бідна, багацька й жидівська наймичка. Кому цікаво, що діється в її серці? Ніхто шматка хліба не дасть, як не запрацює. Скрізь однакова Америка. І в самій Америці і в бідній хатині долинського повіту.

В пізну осінь покликали Марію в громадську канцелярію і сповістили її, що є чутка про Матвія. Марія аж обімліла. Сперлася на громадську лаву і не знала, чи стоїть вона, чи паде в якусь чорну прірву.

— Живий? — ледво вимовила.

— Прийшло з міста письмо, що його недавно в тій Америці вбило... — пояснив писар.

І захиталися стіни канцелярії в очах Марії. Вона вспіла тільки прошептати:

— Ой падоньку! — і схилила голову на вікно тай захлипала, заридала в голос. Щось душило її в горлі, щось міцно стискало серце. Заголосила, як-би йшла за домовиною Матвія.

— На когож ти лишив нас Матвійку? На

кого ті сироти ти лишив? Тай де ти вмер, де твоє тіло спочило-о-о... Ой Матвійку, ґаздику мій рідний, не ввиджу я тебе ніколи-и-и...

Писар і радні втихомирювали її, як могли.

— Та не будьте дитиною, Маріє. Вбило, то вбило, божа воля. Всі ми помремо. Але подай господи кождому таке, як вам... Таже великі гроші прийшли вам за це...

І писар почав пояснювати, що в місті вона відбере собі великі тисячі, бо так прийшло з Америки.

Та Марія, біла, як труп, вийшла хитаючись на двір і ридаючи та голосючи поплenталася до дому.

Бігли люди, як на пожежу до хати Марії. І скаменілі стояли під хатою та в сінях, бо чули, як заводили діти з Марією. І самі плакали, хоч тихцем шептали:

— Ото щаслива в бога! Чекала і дочекалася. Що думаєте? Двір купить, цуґовими кіньми буде їздити... Бо такі гроші мати, гей мой, мой...

— Та бо то чуєте кажуть, що ніби Матвій дес там в Америці оженився був з великою панею і як вмирав, то покаявся і записав трохи маєтку Марії...

— Та може й правда, бо хлоп був, як дуб...

— Писар казав, що його вбило...

— Говоріть ви своє! А щож ви хочете, аби він сказав, що Матвій мав там другу жінку? Не бійтеся, в паперах все до чиста написано... І написано, що мож казати, а що ні...

— Ото щаслива в бога. Дай боже кождому таку смерть...

І довго в ніч говорили отак під хатою та по цілому селі. І не зважав вже ніхто на голосіння Марії з дітьми. Завись притупила всі почування, зродила навіть якусь дику ненависть до плачу вдовиці і сиротів.

Село зашуміло, заметушилось, як велике муравлисько.

***

Наймила Марія службу в церкві, відзвонила по Матвієві у всі дзвони, як по найбільшому багачеві в селі, справила великий обід, поставила край дороги камінний хрест за його душу. Не жаліла грошей, бо мала їх стільки, що аж боялася. Сумувала, плакала і вкінці погодилася з новою долею. Поля прикупила трохи, зажила тихо і скромно.

А пройшов рік — Семен Зарічний, бездітний вдовець, чоловік найтихший і найчесніщий в селі, прислав старостів. Не був він багач і не був бідний, а так, по середині. Не лакомився на гроші Марії, а прагнув родинного щастя, аби було таке тихе, як він самий. Знав, що Марія роботяща та не гонорна і — рішився.

Марія вагалася, не слухала підшептів кумок-свашок. Згадала знову Матвія, розплакалася. Але як подумала, що тяжко буде її самій з малолітними дітьми то приняла старостів.

По звичаю і закону відтанцювали і відбубнили весілля тай зажили в мирі і злагоді.

Пройшов рік, другий, третій і четвертий. Вже й двоє діточок у них, а Семен — як батько рідний для Марії, для Аннички і Митрика і своїх дітей.

Матвій далі гарував в далекій Америці, не знаючи, не відаючи про ніщо. По правді він не знав тої Америки, дарма, що вже осмий рік жив в ній. Світ його був маленький: фабрика і помешкання. Цікавився тільки роботою, щоби заробити і гризся своєю гризотою, про яку ніхто не знав. Він ані разу не був в місті, бо немав чого. Найбільш необхідні річи відкуповував старими в своїх товаришів, бо видавалося йому, що так краще, на половину дешевше. Не пив, не гуляв і щож його могло цікавити? У вільні від праці хвилі спав або сидів на своїй постелі і в душі молився: за свою жінку, за дітий, за себе і за свої гроші. Місто лякало Матвія, бо в ньому було багато людий, багато панів. Він знав, що місто здирає бідного і тому оминав його. Це поняття вкорінене ще з малих літ, з рідного села. Мужик все ненавидів місто, бо воно грабує його і поневірює, зневажає. В селі, де відома йому кожна деревина, кожний горбок, він сміливіщий, вільний, а в місті, серед гамору, крику і високих невідомих будинків, робиться він малий та переляканий. А Матвій нічим не змінився з того часу, нічого не навчився. Роки минали в праці, в нужді, серед одної й тої самої обстанови і він не міг зрозуміти, що можна жити инакше. Він почував свою темноту і безпорадність і власне це почуття гнітило його тяжким каменем.

— Де вже мені темному та простому... — думав собі і ще нище корився всім умовинам.

На другий рік праці у відливарні, його забрали від піску в пятий відділ. В цьому відділі випалювали готові залізні шруби і кільця. Спершу Матвій злякався, як прийшов туди, бо думав, що попав в пекло. В широкій — до неможливости душній кімнаті вганяли цілком голі робітники і серед хриплих окликів виконували свою роботу з такою швидкістю, неначе вони були не люди, а машина. Здовж задньої стіни виднілися великі печі на подобу краєвих сільських печей. Горів в них вогонь безнастанно і наповняв робітню такою страшною спекою, що з усіх робітників ллявся піт відрами, а часто деякі мліли. Близько печі годі було підійти одягненій людині, бо навіть через одіння пекло. Але робітники були приневолені підходити близько цілком голі, не зважаючи на це, що пече. Хто не видержував, того звільняли з роботи.

У цей відділ прибували готові дрібніщі знаряддя, вилиті з заліза, але ще не випалені. Шрубки і кільця були сиві і їх необхідно було випалити та очистити від волохатих-дрібних залізних пилинок, що вийшли з форми. Це й робив Матвій. Надів маленькі штанці, ніби до купелі і кремезна, волохата постать його, звертала на себе увагу всіх робітників. Він місив глину, накладав в готовий горщик шруби і кільця, замащував їх і на залізних вилках підносив горщик та ставив в піч. Так один за одним, аж доки ціла піч не була заповнена. Тоді замащував цілу піч і далі приготовляв но-

ві горщики. Вогонь пік, пражив його тіло, та Матвій терпів. Він тільки два рази в перших днях зомлів, але на нього бризнули холодною водою, змили намоченим рушником ціле тіло і він працював далі. Слабші товариші мліли кожного дня по два-три рази.

В означений час вибірав Матвій горщики з печі. Знову залізними вилками витягав їх і висипав в дротяний кошик з двома великими ухами. Кошик брав руками і занурював у великій бочці з мазюкою, від якої випалене залізо ставало чорне та чисте. Залізо було червоне, аж біле і від нього кипіла небезпечна мазюка, якої треба було дуже берегтися, аби ні одна краплина не бризнула на тіло. Спалила-б аж до кости.

Всю цю роботу треба було виконувати надзвичайно хутко, без одної хвилинки відпочинку. Навіть слова не можна було заговорити, хіба крикнути, перестерегти товариша перед небезпекою. Наставники заходили час від часу і наглядали, хто як працює. Коли не виконував хтось назначеної роботи, того звільняли. Страшним напруженням сил добував робітник кожний цент.

Матвій дуже боявся звільнення з праці, бо знав, що значить опинитися в армії безробітних. Хоч сила в нього була, але вечерами, після праці, почував він з переляком, що вяне. Ранком вставав цілий розбитий, тяжкий і добував всіх сил, аби перемогти себе. Біг на фабрику, роздягався і як-би до боротьби з страшним ворогом кидався у свій пекельний відділ. До зомління лякала його думка про недугу. Він-

же прекрасно знав, що хто один день не прийшов до роботи, той тратив її, бо фабрика легко могла взяти собі цілі сотні нових робітників, які облягали її кожного дня на майдані. І працював Матвій не тільки силою, але й думкою. На все вважав, всьому старався надати як найбільшу скорість. І за цю роботу одержував теж 8 доларів і 10 центів в тиждень.

Отак минали місяці й роки. В життю Матвія не заходили ніякі зміни. Кожний день був подібний до себе, як життя Матвія від дня приїзду в Америку.

— — — — — — — — — — — — —

Американський капітал ріс — розростався переважно з крівавого поту европейської бідноти, темної маси, що продавала свою силу за будь-яку платню. Соціялістичні ідеї були недоступні для переважаючої більшости цеї маси і приймалися дуже повільно. Коли уявити собі більше таких, як Матвій Шавала, то стане ясно, що годі було зацікавити їх чимбудь. А Матвій був ще виїмком. Він не знав гулящого життя, не знав піятики, а жив так, як та пчола, що трудиться-працює і пасічник легким коштом забірає її працю. Це був покірний раб, темний, затурканий життям чорнороб.

Більшість чужинців-робітників проводили своє життя на роботі і в картограйстві, піятиці та крівавих бійках. Алькоголь держав їх міцно в своїх обіймах і висисав з них останні краплі крови. Молоді хлопці по кількох літах такого життя, повертали в рідний край знищеними, старими немічниками.

Хатнє товариство Матвія Шавали цілком не відповідало йому і він це відчував, але був безрадний. Затурканість його доходила до того, що він боявся навіть найти собі краще помешкання. Впрочім — він не вірив в краще. Знав, що куди не піде, скрізь це саме буде. А знайомих він не мав. Жив своїм замкненим, тихим світом і тільки з болем приглядався цьому, що діялося на його очах.

Дванайцять Литовців, з якими жив Матвій, були молоді, кремезні хлопці, а їх ватажком був найвищий і найсильніщий з них Антонас. Літами він дорівнював Матвієві і гордився найдовшим побутом в Америці. Одинайцять Литовців слухали його у всьому і боялися, бо Антонас був скажений для кожного, хто не повинувався йому. У вільні від праці хвилі він грав в карти і звичайно вигравав всі гроші від своїх товаришів. Але грошей ніколи немав. Обовязково кожного дня він був пяний, головно вечером, а в неділю мусів побити когось. На всі весілля і гулянки водив він своїх співтоваришів і вони почували себе безпечними під захистом його кремезних рук.

Ніхто не знав минулого Антонаса, бо він ніколи не росказував. Довгий побут в Америці, праця і руїна здоровля, не вспіли знищити його дикости. В його голосі ніхто ніколи не чув мягкости. Навіть, як був до безтями пяний, то ревів і пінився від злоби, що немає сили встояти на ногах.

Антонас Матвія не любив. Спершу хотів він взяти й його під свою владу, але це, може перший раз в життю, — не вдалося йому. Матвій

заявив, що він краще піде на вулицю спати, а не буде пити ні грати в карти. Тоді Антонас скривив своє широке-поморщене обличчя, гидко плюнув в Матвієві ноги і злобно просичав по литовськи:

— Ту рипузя!*)

І з того часу не займав Матвія, але й не звав його инакше, як жабою.

Матвій теж ненавидів Антонаса і дуже боявся в душі, що колись доведеться йому поміргятися з ним силою. Такі "грішні" думки мучили його цілий час і він молився, щоби позбутися їх. Боронили Матвія перед нападами і зневагою Антонаса всі — і одинайцять Литовців і стара Зумар і дівчата з піддаша. Боронили не з любови, а з жалости до того тихого, скуленого чоловічка, що ніколи не сказав гіркого слова нікому.

Дві кімнаті, в яких стояло 13 ліжок, ділилися від себе дверми, в яких поправді не було дверий, тільки отвір. Матвієве ліжко стояло біля вікна і він хоч хотів або не хотів, мусів бачити все, що ділося в другій кімнаті, де був Антонас.

Коли надходила вечера, то всі мешканці окрім старої Зумар, мусіли вечеряти біля одного довгого стола в кімнаті Антонаса, бо такий був звичай. Матвій сидів на крайчику лавки, а напроти нього здорова-молода Литовка Марія. Кожний мав своє визначене місце і по тому боці, де сидів Матвій, сиділи найслабші силою. По другому-ж Антонас з своїми перши-

---

*) Ти жабо!

ми гільтяями, які були вірними йому. Поміж кожним обовязково сиділа одна дівчина, або як казали Литовці — "марґіня". Дівчата більше поневолі приходили сюди, бо Антонас платив за них вечеру та звичайно кидав їм в пяному стані гроші. А мав він добру роботу, виливав форми у фабриці і одержував платню не за день, а за кількість вилитих форм. До того, він вигравав в карти майже весь заробіток своїх товаришів і гроші ці роскидав скрізь, де тільки хотів.

Саме від кількох місяців почалося велике безробіття і вперше чергу стратили роботу дівчата. Згодом й кількох Литовців звільнили з фабрики і всіх їх годував Антонас. На кожному кроці хвалився цим і вимагав від всіх за цю ласку сліпого послуху.

"Ґарєлкус", себто горілка, мусіла бути і мусіли її пити навіть дівчата. Чарка переходила з рук до рук, а як доходила до Матвія, то Антонас всею силою ненависти і зневаги міряв його очима і знову сичав звичайну лайку:

— Рипузя...

Один Матвій не пив і з усіх найбільше жаль було йому дівчат. Він дивився на їх пожовклізмарнілі обличчя, на їх запалі очі, що неприродно загорювалися від горілки і хотілося йому плакати. Свідомий був Матвій того, що ці нещасні дівчата дорого платили Антонасові й його товаришам за цю вечеру і за прожиття Але мовчав. Не смів вимовити слова. Не з боязні перед Антонасом, а з невмілості, з нерішучості і безпорадності.

Кожна вечера була для нього мукою. Здо-

рове тіло Матвія здрігалося на кожний перерализливий оклик дівчини, яку щипав біля стола її сусід. Неначе пяний вставав він від стола як чув, що Антонас вибірав собі жертву і грубим-непривітним голосом заявляв:

— Забавимося сьогодня Мері?

І не міг довго видержати Матвій. Після року він відмовився їсти біля стола з усіми і їв в другій кімнаті, на свойому ліжку. Співчувала йому мабуть тільки одна людина в цілому домі. А була нею суха, з хриплим голосом Полька з Лодзі — Зося. Людина хоровита, передвчасно постаріла, з жовтим до неприємности обличчям і такимже волоссям. З далека годі було відріжнити, де починається голова, а де обличчя. Вона не користувалася великою ласкою Литовців, але мусіла жити з ними, бо працювати вже не могла і ніхто не приймав її. Душив її сухий кашель і росказуючи Матвієві в тихе пополудне неділі про себе, все додавала:

— Як-би швидче вмерти... Бо муки довгі...

Тоді і Матвієві і її ставали сльози в очах. Але про своє минуле Зося дуже мало росказувала. Жила тяжко, у вічній поневірці і хоч як працювала, ніколи нічого не мала. Обманювали її люди, ображували, але вона вірила, що переболіє це і колись буде краще. Доки була здоровою, то ще пів біди, а ось відколи хвора, то цураються нею, жиє на ласці тільки до безтями запитих людий, яких мусить сама шукати, бо тверезі гидяться нею. Хіба-ж винувата вона, що недужа? Давить її в горлі, дихати не дає...

І тоді плакала і заходилася довгим-болісним

кашлем. А Матвій ніяковів, старався заспокоїти бідну дівчину, гладив її ясну голову, і думав:

— Боже! Як багато в світі горя... А чи хтось знає про це? Кому в голові життя людини? Панська собака, панський кінь — роскошують. А люди скапуються...

— — — — — — — — — — — —

Кожного дня почував Матвій, що давня його сила повільно пропадає. І він боявся думати про це. Хоч складав гроші, як міг, але повертатися назад до дому не було ще з чим. Хотів запрацювати стільки, як в перших шістьох літах, а тут повільно слабнули його широкі руки. Вже й сохнути почав, горбитися. Але не вірив сам собі. Напружував всі сили, робив до забуття і видавалося йому, що в ньому сила та сама, що колись. Так обманював сам себе і далі працював.

З фабрики почали звільняти багато робітників, переважно слабших. Але Матвія не звільнили, тільки перемінили роботу. З пятого відділу перенесли його в шестий, до відливарні. Був це широчезний-чотирокутний-гладкий тік. Горою, під стелею, в ріжні боки росходилися залізні рельси, а від них, на міцних ланцах, звисали в долину великі-залізні цебри з довгими ручками замісць ух з обох боків. Ланци були прикріплені в горі до коліщат, що рухалися по рельсах в той бік, куди посував робітник в долині залізний цебер. До кожного цебра був призначений один робітник. Обовязком його було під'їхати до стіни, де були замуровані печі, націдити кипучої ляви заліза

повний цебер і як найхутше відвезти цю ляву формовчикам, себто тим, що виливали форми.

Кожний робітник мав назначену дорогу для свойого цебра. І тут, в пекельній спеці, голі робітники вганяли, як божевільні та кожної хвилі ризикували своїм життям. Вистарчило робітникові, що віз цебер з кипучим залізом, зачепитися ногою і готова смерть. Рухливий цебер на ланцах перехилявся і обливав смертоносним-залізним кипятком людину, та спалював на вугіль. Впрочім — вистарчало одної краплі цього білого кипятку, аби попарити робітника і зробити його нездібним до праці.

Матвій відразу пізнав, що це найтяща з усіх праць, яку колибудь він виконував. Перш усього треба було страшенно вважати і робити все надзвичайно хутко. У відділі було 300 формовчиків і кожний з них мав по одному помічникові. Формовчики працювали не денно, а гуртом, від кількости добре вилитих форм залізних знаряддів, переважно преріжних частин машин. І їм залежало, аби як найбільше виготовити форм, тому гнали всіми силами денних робітників, які підвозили їм цебрами росторлене залізо.

У відділі, серед неймовірної спеки й задухи, скреготу й брязкоту залізних коліщат по рельсах і переразливих окликів та накликів, а звичайно й грубих лайок формовчиків, — вганялися роєм голі, спітнілі робітники, які, видавалося, забули, що таке життя, що таке вони самі. Це було місце, де вже не працювала людська думка, де не було хвилинки спокою і де

смерть чатувала на кожному кроці. Людська думка скорчувалася до одної-малої точки.

І Матвій, як всі, вганявся зі своїм цебром і наливав формовчикам ростопленого до білого заліза. Призначені до Матвієвого цебра формовчики наставляли на довгих - деревляних дрючках малі цебрички, Матвій мигом перехиляв свій великий цебер і наливав скільки треба. Тоді під'їздив до другого, третього, четвертого. І з порожним цебром гнався викрикуючи назад, по новий набір. Так день в день, від ранку до вечора.

Помічники формовчиків тісно оббивали вохким піском деревляні форми якогобудь знаряддя, залишали малу дірочку, витягали дерево, а вже формовчики зручно наливали через залишену дірочку кипуче залізо, що опісля повільно застигало. Як застигло, тоді пісок розбивали і одержували готове колесо або инше знаряддя.

Бувало, що формовчик за багато налив в надто вохку форму гарячої ляви і форма з страшною силою тріскала а ростоплене залізо обприскувало і формовчиків, їх помічників і поблизьких робітників. Люди падали, ревіли, качалися з пекельного болю по землі, а часто згодом й помирали. На їх місце ставали нові.

У цьому пеклі опинився Матвій на девятому році свойого побуту в Америці. В це пекло прийшов він саме в той день, як на піддашу деревляного домику старої Зумар тихо сконала бідна Полька з Лодзі — Зося. І з того дня почав він роками день в день працювати біля ве-

ликого-рухливого цебра з смертоносним кипятком, повільно сохнути і спадати на силах.

Золотий божок-капітал брав з Матвія потрібну йому силу і великими кроками зближав його до літ немічного, нікому непотрібного старця.

На десятому році в домику старої Зумар зайшли малі зміни. Двох Литовців виїхали до Европи, а на їх місце прийшло нових двох, що працювали в ткацькій фабриці. Оба спали в тій-же самій кімнаті, що Матвій, оба не пили горілки, як Матвій і оба були тихі, негулящі. Антонас відразу не злюбив їх, але стара Зумар наказала йому, щоби не відганяв її квартирантів.

Здивувало Матвія, що ці два сухенькі й бідні ткачі не підходили до товариства инших Литовців. Йому видавалося, що всі робітники живуть так, як Антонас зі своїми товаришами і тільки він один, несміливий і чужий держиться з далека.

Ткачі приходили з роботи, вечеряли і лягали на свої ліжка, та читали часописі або книжки. Це дуже зацікавило Матвія і оба робітники відразу набрали в його очах великої поваги. І він старався зійтися з ними блище.

Неділя була все їх. Антонас зі своєю братією йшов на цілий день на пійтику і бійку, а дома залишалися тільки стара Зумар в кухні, два ткачі і Матвій. Оба нові товариші говорили по російськи і здебільшого розуміли українську мову Матвія. Росказував він їм про свою тяжку працю, про бажання повороту в рідний край, але не згадував про жінку й дітий, ні про

загинуті його гроші — шістьлітній заробіток. Про це він рішив нікому ніколи не росказувати.

Ткачі слухали Матвія і росказували дещо й про себе.

— А що це ви читаєте так? — не втерпів і запитався раз Матвій.

— Робітничі часописі й книжки — відповів старший Янас.

— А про що написано в тих книжках?

— Про це, як нам тепер живеться, як нас використовують пани-капіталісти, як окрадають нашу працю і роблять на ній міліони... А ми працюємо і гинемо в біді...

Матвій вибалушив свої сиві-чесні очі.

— Як так? — допитувався. — А хібаж нам не платять пани за нашу працю?

— Платити, то платять, але що? Чи ви знаєте скільки одержує пан, власник фабрики, за вашу працю в день, а скільки платить він вам?

— Та що це мене обходить? — здвигнув плечима Матвій. — Аби робота була, а скільки заплатить, стільки буде...

— Добре — згодився Янас. — А скажіть товаришу Матвію, що буде з вами, як ви будете старий і не зможете працювати більше? Хто дасть вам їсти?

Матвій задумався. Питання видавалося таке просте і звичайне, а він ніяк не міг відповісти.

— Ніхто не дасть — відповів за нього Янас. — Ось побачите, попрацюєте ще років з пять, постарієтеся і вас проженуть з фабрики. Скажуть — “нам таких не треба, ти вже старий, своє відробив”. І доведеться жебрати, але

сьогодня вже так багато жебраків в світі, що ремесло це не поплачується...

Матвій дивився на Янаса і неміг слова промовити. Гострою стрілою влучив його сухий ткач в найбільш болюче місце. Над цим він самий нераз думав.

— А що буде з паном, з власником фабрики, що має міліони, як доживе він до старих літ? — допитувався далі Янас.

— Буде паном — невинно відповів Матвій.

— Отож бо й є, що буде паном. Він ніколи не підніс ані одного цебра з ростопленим залізом, так, як ви носите цілими роками і — має міліони...

— Бо так вже бог дає — завважив Матвій.

Янасові уста легко зложилися до усміху, але він не засміявся, тільки переглянувся зі своїм товаришом, що держав в руках книжку і прислухувався розмові.

— Товаришу! — братнім голосом звернувся Янас до Матвія. — Нехай буде по вашому, що все це бог дає. А бог милосердний, справедливий, правда?

— Правда...

— Так чим-же ми гірші від панів, що не дає він нам, тільки панам? Ми живемо чесно, працюємо в поті чола ціле життя, не грабуємо, не окрадаємо і нам бог не дає. А пани нічого не роблять, пють, гуляють, ведуть роспустне життя і їм все дає бог... Чому це так? Хіба-ж ми не люди? Хіба не хочемо й ми жити? Чому тільки ми, робітники, мучимося? Чому бог не дбає про нас?

— Але за це ми по смерти підемо в царство небесне — якось радісно закликав Матвій.

— А пани? — спитав Янас.

— Пани? — задумався Матвій. — Деякі підуть до пекла, або — бог їх святий знає, може всі будуть в пеклі...

— Бачите, товаришу, ви тут, на фабриці, маєте кожного дня пекло, а пани царство небесне, а помрете, то зогниєте в землі...

— А душа?

— А деж тепер ваша душа?

— Та десь там в грудях...

— І помагає вам хоч трохи тягнути цебри?

— Та бог її святий знає... Алеж кажуть-же нам, що хто терпить тут на землі, той по смерти буде щасливий. Бо людина не звірина...

— Товаришу Матвію — почав Янас. — І я був такий, як ви, бо й я родився в бідній хаті і з малку виховували мене в католицькому дусі, як й вас. Та ріжнився я від вас тільки тим, що читав, а ви не вмієте читати. Ось ви кажете, що хто терпить тут, на землі, той по смерти буде щасливий, бо людина не звірина... Правда одна в цьому, що по смерти ми будемо всі щасливі, бо не знатимемо про ці муки, якими живемо тут з дня на день. Перетворимося в гнилизну, в порох, дамо погній землі і над нами високо та буйно вигудить кропива та буряни. Однак пригадую я собі, що й ті люди, які колись більше вглиблялися в реліґійну науку і творили її, ті, що писали знане у нас святе письмо, — сумнівалися навіть в це, що сьогодня проповідують попи. Ось слухайте, що написано в тому святому письмі:

“Доля бо людська й доля звіряча однака; як ці вмірають, так і ті вмірають і одно дихання у всіх, а людина не переважує звіря, бо все марнота.

Все йде в одно місце: взялось із персті й усе повернесь у порох.

Хто бо знає, чи дух людський іде вгору, й чи звірячий дух йде вниз, у землю?”*)

Оце товаришу сумніви так званих святих людий, людий, які колись були глибоко ідейними і щиро переконаними в своїй вірі. Ми, свідомі робітники, не опираємося на цих словах, але доказуємо таким, як ви і питаємо: Чи про це говорив хтось вам? Вірити — це не значить слухати когось і потакувати, а переживати все глибоко і власним розумом керуватися. Розум, товаришу, доведе до пізнання правди і неправди. Тільки один розум. Наука доказала вже все: і походження людини і походження світу. І ніщо не в силі збити цю науку, бо наука — це невгомонна праця розуму, міліонів розумів...

І зніяковів Матвій, не знав, що казати. А Янас почав приступно роскопувати йому словами корінь зла і несправедливости. Він росказував йому, що людство ділиться на кляси, на працюючих і дармоїдів, що зараз панує кляса панів над працюючими і що так довго робітники будуть бідувати, доки пани пануватимуть над ними, доки людство ділитиметься на бідних і багатих. Треба, щоби всі були рівні, всі однакові...

*) Книга Екклезіяста голова 3, стих 19, 20, 21.

— А щож ми годні зробити? — питав Матвій.

— Треба нам гуртуватися в товариства, треба єднатися разом, читати книжки й ґазети... Робітники роблять всякі машини, роблять й друкарські. І хіба роблять вони їх на це, аби самим бути дурними?

Довго Матвій після цеї розмови ходив задуманий. Той непоказьний-сухий Янас забив йому голову. І як це так, що він самий до цього часу не подумав про таке? А воно-ж так просто, так звичайно...

І з цього часу Матвій полюбив обох ткачів, а особливо Янаса. Він вже почував себе багато сміливіщим навіть перед страшним Антонасом, бо й оба ткачі старалися здержати його й товаришів від гулящого життя.

Але з одним не міг якось погодитися Матвій. Янас і його товариш чомусь казали, що на небі нема бога. Вони читали йому з книжок, що там є хмари, а за ними великі простори, та ще й говорили, що отак навіть дітий в школах вчать вчителі. А як Матвій пробував налякати їх гнівом божим, бо бог всемогутній, то Янас спокійно спитав:

— Хто гремить літом, Матвію?

— Та бог.

— А хто вдаряє громом в будинки, в дерева?

— Та бог.

— А чи ви бачили, що люди придумали таку маленьку шпичку, що поставлять її на хаті, а грім вдарить і збіжить по дроті в землю?

— Чув про таке, та не вірив...

— А треба вірити Матвію. Ви пригляньтеся дахові тої фабрики, де працюєте. Там є кілька таких шпичок, що звуться громозводами, бо зводять грім в долину...

Цього було досить Матвієві. Робота для його мозку на цілий тиждень. Але він питав:

— А Христос є?

Янас відповідав:

— Коли говорити про Христа, то можна сказати, що він перед 1911 роками жив на землі, як кожна смертна людина і був бідним робітником - теслею з містечка Назарету. Проповідував любов і справедливість та ненавидів багатих. Бідних боронив, заступався за них, помагав їм у всьому. Він ніколи не казав: "замучуй другого а самий вилежуйся, ходи з заложеними руками і жий з його праці". Він не сказав: "грабуй, заморюй голодом, витягай піт і кров з людини"... За це й зненавиділи його багачі, за це й засудили та росппяли його, як злочинця. Росппяли чоловіка, що голосив правду, що домагався справедливости для всіх. Росппяли бунтаря того часу, бідного теслю Ісуса з Назарету.

Товаришу Матвію! Чи-ж сьогодня не таке саме? Чи сьогодня за слово правди не саджають багаті бідних в тюрми? Не судять за бунт? Коли Христос посилав своїх учеників в світ, то казав їм: "Оце я посилаю вас, як овечок між вовки; там бувайте мудрі, як вужі, та тихі, як голуби. Та й стережіться людий: бо вони видаватимуть вас у судові зборища"*). І вовки

*) Мат. 10: 16, 17.

ті не перевелися до сьогодня. Вовки ті за марну платню купують нашу силу, доки вона є, а опісля проганяють на вулицю і за слово правди видають у судові зборища, як злочинців.

Люди ті, що називають себе Христовими наслідниками, є наймитами вовків лютих, тих вовків, що окрадають нас, нашу працю. Христова наука плісніє у них на полицях, а вони живуть так, аби купатися в золоті. Христос не убивав, а скільки католицька церква замучила людий звірською інквізицією, муками, на які не здібна божевільна людина? Сотні тисяч людий згинули живцем спалені на вогні, задушені сіркою, залиті кипучою смолою... Сотні тисяч людий гинули з розбитими костями, з пошматованим тілом. А все це робили ті, що називали себе наслідниками Христа. Ось вам ці наслідники говорили про царство небесне, Матвію, а чи сказали вони, як самі дбають про то царство? Чому не сказали вони, що римські папи, які звуться святими вітцями, жили так, як останні роспустники-дармоїди? Чому не сказали вони, що римський папа Григорій дванайцятий був пяницею, людиною брудною, яка мала гидку і ненаситну любов з власною сестрою? Чому не сказали, що папа Іван тринайцятий та Олександер шестий були найгидкіщими злочинцями людського роду? А історія записала все. Папа Іван не тільки торгував ріжними "святими" річами, але й фальшував їх для грошей, жив з жінкою свого брата, насилував монахинь і невинних дівчат та цілком не вірив в царство небесне, в загробне життя. Як-же бог стерпів це все?

Христос боронив бідних, а ті, що звуться наслідниками його, помагають багатим закидати петлю на шию бідних. Хіба-ж не є вони наймитами багачів? Хіба не кажуть: "терпіть і будьте покірні", а самі не скоряться вам, як не заплатите. Церкву продадуть, а своє відберуть. Це в Америці звичайна річ.

Христос не казав платити собі за науку, а ті, що звуть себе його наслідниками, без грошей не помоляться за ваше спасення.

Ось ви, Матвію, сьогодня стратьте роботу і опиніться без цента та зайдіть до того, що зве себе Христовим наслідником. Чи допоможе він вам? Чи порятує в біді? А в нього-ж є чим порятувати. Коли я перед пятьма роками снувався голодний і недужий та зайшов до знайомого з церкви попа, та пожалівся, що мене прогнали з фабрики тільки тому, що занедужав я, він здвигнув плечима і сказав: — Не моя сила. Шукай роботи, доки не найдеш...

А Христос голосив: "Пастир добрий душу свою кладе за вівці. Наймит-же, й хто не пастир, що не його вівці, бачить вовка йдучого, та й кидає вівці, та й утікає; а вовк хапає їх і розсипає вівці"*).

І хіба це не правда? Вовки — це ті, що окрадають нашу працю і коли хапають нас ті вовки, то "пастирі" наші мовчать, вчать коритися їм, або просто замикають побожно очі, наче не бачать нічого. Бо ми — дійсно вівці в них, а вони — не пастирі, а торговці. Чи чули ви, щоби хтось з них за нашого сірого брата душу

---

*) Єв. Йоана 10: 11, 12.

віддав? Христос-же вмер сміло за свої слова і за домагання справедливости.

Матвію! Як-би сьогодня з'явився отут Христос, той давній тесля з Назарету і голосив свою науку, то будьте певні, що за 24 годині опинився-б в тюрмі, як небезпечний бунтівник. І не роспинали-б його, бо культура придумала більше практичну-електричну машину, яка за кілька хвилин вбиває живу людину.

Христос, Матвію, не вмер! Він живе по сьогодня а імя його — мілiони працюючих. Їх гонять, їх мучать і роспинають на хресті. Мучать за слово правди, за домагання справедливости, любови і рівности. За це, що дишуть ненавистю до багатих, що хотять жити по людськи, а не по собачому. Що за власну працю, за свої мозолі, хотять мати належну заплату. Що хотять на старі літа не здихати з голоду на вулиці, а відпочити, доживати літ своїх. Міліони ці — це ходячий-живий Христос-мученик світа, цілого людства...

Янас скінчив, а Матвій довго не зводив з його легко зарумянілого обличчя очей. І не хотів вірити, що це ткач Янас. Він-же відкрив Матвієві новий світ, хоч не дуже зрозумілий, але про нього до цього часу він не знав. І згадалися Матвієві ті дні, в яких покидав він рідних своїх, хату, село, край. Тоді мріяв він про щастя і аж тепер, цього дня бачить, яке далеке та недосяжне для нього це щастя. Ось він вже десятий рік працює, живе по собачому і що має? Кількасот доларів? А фабрикант на одну мінуту більше одержує і — не працює.

Шість літ гірко працював Матвій і той бід-

ний заробіток вкрав йому лихий чоловік. Чому саме в нього вкрав? Він-же чесно запрацював ті гроші, він потом обливався шість повних літ, спини не розгинав... Чи бачив бог його горе? Чи бачив того злодія, що сягав рукою по його кервавицю? І чому не остеріг його, Матвія Шавалу, що молився йому і в день і в ночі?

Америка... Матвій вже розуміє тепер її. Не бачив багато, але розуміє. Це та країна, де скапуються люди, як свічки. Де з поту і сліз людий можна ріку пустити. Де щастя є для всіх, тільки не для бідних. Така Америка була і в долинському повіті.

— — — — — — — — — — — — —

З цього часу поплили тяжкі дні Матвія иншим руслом. По давньому працював в шестому відділі відливарні біля страшних цебрів і вечерами та в неділю слухав розмови ткача Янаса і його товариша. Він дуже жалів, що не вміє читати, а навчити не було кому. Здивувався дуже, як почув, що таких, як Янас, в світі багато і мають свої часописі, свої книжки та товариства. Але в цьому місті, як казав Янас, тільки збіраються оснувати таке товариство, бо його ще немає.

По правді, Матвій не все зрозумів з розмов ткача. Це надто раптово впало на його невироблений, заспаний і заскорузлий мозок. Надто довго жив Матвій цілком иншими, протилежними поняттями. Тому й дуже тяжко було йому зрозуміти все, як слід. Найкраще зрозумів він долю робітника, бо сам ним був. Тепер дивився він инакше на свою працю, на настав-

ників, на малу, гірким потом запрацьовану платню. Але тяжко було порвати Матвієві звязки з поняттям про бога. Христа почав він більше поважати та цінити, як колись. Бувало він думав, що Христос маленький, бо він тільки син божий і робить це, що скаже батько. А тепер, як довідався, що грім стягає в землю металева шпичка, то мимоволі висунув в своїй уяві на перше місце Христа, бо він проповідував справедливість, боронив бідних і засудили та роспяли його багачі.

Минали місяці, а Матвієві видався якийсь инакший світ. Робота, яку він терпеливо і послушно виконував цілими роками, стала тепер ненависною. Він тямив все слова Янаса, що робітник робить на пана. Та хоч-би й не казав, то сам Матвій тепер бачить. Як довго і як совісно працює він, а все таки нічого немає.

Згодом росказав Янас Матвієві, відки беруться війни, хто їх викликає і навіщо. Вперше довідався Матвій про це, чому забірають людий до війська і навіщо того війська. Хоч не все розумів він, що говорив Янас, але відчував, що лиха на світі багато більше, як він знав досі.

А коли зговорилися про нещасних дівчат з піддаша, то й тут Янас найшов причину їх незавидної долі.

— Чи продавали-б вони себе Антонасові й другим, як-би мали що їсти і з чого жити? Вони-ж не з роскоші йдуть на цю тяжку дорогу, а з біди, з примусу. Звільняють їх з роботи, а вони-ж люди, їсти хотять, жити хотять і жертвують всім, щоби вдержатися при життю.

Вкінці — зневірюються у всьому, робляться роспучливо байдужніми, запиваються і забувають про себе. Трудне життя робить з них живих трупів... Тисячу разів гірша роспуста є між багачами, між панами, але ми не бачимо її, вона прикрита шовками, заслонена занавісами. Тільки панська роспуста не з біди, не з роспуки, а з роскоші, з пересичення, із звиродніння... Нам треба жаліти, товаришу, тих дівчат з піддаша, треба помагати їм по своїм силам. Бо це бідні жертви сьогодняшного панського ладу...

Так говорив Янас і Матвій слухав. Матвій боявся, що його голова трісне від думок. Так багато їх стало. І чому він про все це не знав давніще? Ніби новою вірою почав він жити. Не такою, як оба ткачі і не такою, як давніще, а так, по середині. Про все були в нього туманні поняття і з усім давним він не міг відразу порвати.

Вражало його слово "товариш". Слово не нове, чув його і в рідному селі і при війську, але тоді не було воно таке рідне, зрозуміле і глибоке. Матвій відчував, що як-би йому Антонас сказав "товаришу", то це не було-би то саме, що скаже Янас. Якась таємниця була в цьому малому, незначному слові, що зближала людий, робила рідними братами їх. І неміг надивуватися Матвій, що це за сила: він, Матвій Шавала з долинського повіту, а ось цей чоловік з якоїсь Литви, що й говорить иншою мовою, а вони оба такі рідні та близькі собі... Що так тісно вяже їх з собою? Невже то маленьке слово "товариш"? Бо й правда. Вони дійсні товариші. І працюють однаково і їдять

однаково і сплять однаково і терплять однаково. Товариші у всьому...

Пізною осіню Матвій зажурився. Його добрий учитель Янас занедужав. Він й давніще хорував, але ходив, а ось від того часу, як ночею заливала його кров, він вже не підводився з постелі.

З роботи звільнили Янаса, але доглядали його товариші, що приходили з міста, привозили лікаря. Лікар хитав головою, здвигав плечима і шептався з товаришами, а Янас все більше жовк, сох і кашляв кровю.

— Я знаю, що умру — говорив він сумному Матвієві. — І нічого не жаль мені, тільки бідних діточок-сиротів, що залишаться безніякого удержання... Вони в Литві, в мойого брата, бо жінка померла два роки тому. Я посилав їм доки міг, а зараз... І що-ж винні вони бідні?...

І Янас задихувався та заходився тяжким кашлем. А Матвієві пригадувалися власні діти і він ховав обличчя в широкі-тверді долоні.

—Тяжка робітнича доля, товаришу... — шептав Янас. — Тяжка... Ось, на що здалося 10 літ моєї праці?... Сьогодня вмираю і як-би не добрі товариші, то вже давно вмер-би... А я тяжко працював в свойому життю. І як умру, мої діти можуть загинути з голоду й холоду, як ніхто не змилосердиться над ними. Малі ще, дрібні. Нікому пожуритися ними... А виростуть, то працюватимуть, як їх батько і вмруть, задушать їх сухоти, як мене... Робітниче спасення в царстві золота оця недуга... Так... Жили витягають з нас, доки є здоровля, а за-

недужаємо, то викидають на вулицю, як сміття... Тяжка наша доля, товаришу. Але доля ця, єднає всіх нас і з'єднає...

Цілими вечерами просиджував Матвій біля постелі недужого. Другий ткач читав Янасові книжки а часто приходили з міста його товариші, потішали, приносили дрібні дарунки. І видавалося Матвієві, що це люди з якогось иншого світа. Вони були теж робітниками, але не такими, як Антонас. Не лаялись ніколи, не пили горілки, не розбивали один одному голів. Таємне слово "товариш" єднало їх міцно між собою і творило безмежну щирість, любов та взаїмне довіря до себе.

Вже не було радости в домі старої Зумар. Антонас з кількома гільтяями перейшов на инше помешкання, бо погано почував себе в присутности Янаса і його товариша. А инші Литовці ставали иншими. Все менше і менше пили, не знущалися над дівчатами і часто зимовими вечерами прислухувалися, як ткач читав в голос Янасові литовську книжку. Слухали й дівчата з піддаша і стара Зумар. І чим більше слухали, тим тихіщий ставав домик, тим ближче присувалися вони до ліжка недужого. Гейби чарівна скрипка своєю грою зачаровувала всіх, так перероджували тихі-вечірні розмови колись буйний-пяний дім.

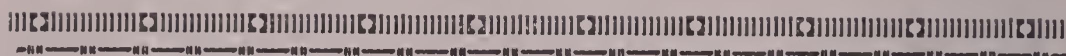
І Матвій сидів та слухав, але не розумів нічого. Він тільки слідкував за поважними обличчями всіх і не міг надивуватися, чому вони так змінилися. Аж тепер пізнав він силу книжки і згадалися колишні слова доброго Янаса:

— Робітники роблять ріжні машини, роб-

лять й друкарські. І хіба на це, аби самим бути дурними?

А може й Матвій вже шестий рік працює там, де роблять друкарські машини? Може він власними руками возить кипуче залізо на ті машини і сам — темний, дурний?

Він не знає. Ох, як багато він ще не знає!...

Помер Янас. Помер весняного ранку і молоде сонце, що прокралося крізь вікно в кімнату, перше поцілувало холодне-жовте обличчя одного з міліонів мучеників світа.

Помер Янас. Помер весняного ранку. Далеко від рідної Литви, далеко від рідних діточок-сиротів.

Помер Янас. Помер весняного ранку і дерев'яний домик старої Зумар чорним смутком вповився.

Помер Янас. Помер весняного ранку і його учень Матвій Шавала стояв біля задеревілого тіла свого учителя і думав:

— Росп'яли Янаса, росп'яли за правду, за справедливість... Помер Янас, помер весняного ранку...

— — — — — — — — — — — — —

Коли далеко за містом гурток товаришів спускав в могилу домовину, то один сказав:

— Прощай товаришу!

І всі сказали:

— Прощай товаришу!

І Матвій Шавала втер твердою долонею очі і сказав:

— Прощай товаришу!

Більше неміг сказати, бо слово це було велике і Матвій знав, що Янас любив його.

І окрім домика старої Зумар та кількох товаришів, ніхто в місті не знав про передвчасну смерть Янаса, ніхто не цікавився тим. В фабричних мурах дотлівали нові Янаси і про них теж ніхто не дбав.

— А всі ми люди — думав Матвій, як повертав до дому з похорону. І хотів спитати про щось Янаса, але згадав, що він вже в глибокій землі. І він тільки тяжко зітхнув та ще раз тихо сказав:

— Прощай товаришу!

***

По давному возив Матвій залізні цебри у відливарні, але з кожним тижнем почував, що сила пропадає. І груди тяжко віддихали і руки тремтіли і ноги мліли. Ранками було Матвієві тяжко вставати до праці і він починав вже поважно думати про поворот в рідний край. А дома стало сумно без Янаса. До того й другий ткач по смерті свого товариша вибрався відти.

І змінився Матвій, ой як змінився. Ніхто не сказав-би, що це той самий здоровезний великан, що тому 11 літ назад з білим хрестом на плечах байдужно чекав в еміґрантській американській шопі. Сьогодня залишилася тільки висока постать, але худа, похилена, зморена. Тінь дужого-колишнього Шавали.

Котився дванайцятий рік Матвієвої праці в Америці. Надходило літо, то страшне-душне літо для Матвія, що не давало йому дихати, що душило в грудях, пригинало до землі.

І одного дня здрігнувся Матвій. Мороз пройшов по його загартованому, запеченому

тілі. Він зразу перенісся думкою у рідну хатину і так за нею затужив, так затужив, що аж схватився за серце.

Це було над вечір, як тільки він та один Литовець сиділи на своїх постелях і згадували дорогого Янаса. В другій кімнаті без шуму вечеряли робітники. І в тій хвилі увійшла кремезна Литовка Марія, а з нею дві нові дівчині. Вони стояли біля порога і збентежено, несміливо оглядалися. В руках у них невеличкі клуночки і обі одягнені простенько, не по американськи.

Матвій чомусь глянув тільки на одну, дрібну, невеличку дівчинку, в білій хустинці, що заокруглювала гарне-дитяче личко. І чомусь ця нова дівчинка пригадала йому його Анничку. Отаке саме кругляве лице було в його малоїшістьлітньої дочки, такі самі ясні очі. І така задума, така діточість...

Анничка! Вона сьогодня вже велика... Шість а дванайцять — вісімнайцять... І Матвій здрігнувся. Він злякався цього числа. Невже в нього є вже вісімнайцятьлітня дочка?

Неначе щось нове відкрив Матвій. Як-же це так, що досі він не думав про це? І літа, тяжкі літа праці промайнули так хутко в цій країні печалі й горя...

Марія росказала, що це дві нові дівчині, які приїхали перед двома днями з Литви. В них була адреса їх знайомої, яка виїхала недавно до Канади і нікуди було подітися їм. Марія забрала їх до себе, доки найдуть працю.

І чомусь дуже жаль стало Матвієві цих простеньких, несмілих дівчат. Він ані слова не

сказав до них, бо якийсь неясний, невідомий жаль стиснув його за горло. І він відвернувся до вікна.

— — — — — — — — — — — — —

Дрібна, ясноволоса дівчинка звалася Павліна Фицмост і залишила в Ковні стару маму, а сама поїхала в Америку, бо хотіла заробити грошей і тоді повернутися назад до любої матері. Вона нічого тут не знає і нічого не розуміє. Її товаришка вже має працю, а вона не може найти. Обіцюють і не дають. А вона-ж може все робити, хоч її тільки сімнайцятий рік. І чому то так, що багато-багато дівчат працюють, а вона ні?

Так питалася Матвія польською мовою дрібна-наївна Павліна, яку в домі старої Зумар звали Полею. І Матвій потішав її, як міг. Він росказував її, що в Америці тяжко жити, що й він приїхав молодим та здоровим, а ось зараз почуває себе старцем, хоч йому тільки 40 літ.

З Полею він міг говорити часто, бо не працював більше і просиджував дні дома. Від місяця його все більше душило в грудях і тіло вянуло, тому покинув роботу та вибірався повертати в рідне село. Покищо відпочивав по тяжких-довголітніх трудах і проводив дні на батьківській розмові з безробітною Полею. Він намагався перестерегти наївну дівчину перед лихими людьми, але дуже поверховно говорив про це, як-би соромився. Навіть старався сказати її дещо про все це, що колись говорив йому Янас, але не міг, плутався в словах і тільки кінчив:

— Нам тяжко жити в світі. Але є Христос, він не вмер... Христос терпить разом з нами і воскресне до нового життя...

Поля слухала Матвія якось безнадійно. Дивилася своїми блакитними-діточими оченятами кудись перед себе і мабуть бачила свою матінку стару, що чекала на поміч від неї в темній хатині на передмістю Ковна.

А як приходила неділя, то инші дівчата з піддаша йшли в місто, а вона не хотіла. Сиділа замислена на крайчику Матвієвого ліжка і бачила себе дівчинкою, що бігає в недільне пополудне по пахучих травах передмістя і криком вітає появу кожного потягу, що гадюкою виповзає з ковенського тунелю. Все це бачить вона перед очима, живе цим і ніяк не може погодитися з цею непривітною чужиною. Тяжко її, тоскно, жалко. Ясні оченята наливаються сльозами і вона хилить малу голівку на груди...

Пройшов тиждень. Мала Поля все ще не найшла роботи, а Матвій останню неділю просиджував в домі старої Зумар. Завтра він виїде. Завтра покине цей домик, місто, все. І поїде. Поїде до своїх рідних, що може й забули про нього... Але ні! Вони памятають про нього так, як він про них...

Як перший раз їхав в рідний край, то рвався, летів. А зараз чомусь жаль йому. Чого — він сам не знає. Може тої сили, що стратив, може тих літ, що зробили його старцем і безслідно пропали? Матвій не знає, але йому тяжко. Дуже тяжко... Виїхав з дому здоровим, надійним 28 літнім молодцем, а повертається поморщеним, сухим і задиханим 40 літнім стар-

цем. І ціле щастя його, це тисячу двістапятьдесять доларів. Заплата за 12 літ праці. Дорібок. Купить за них трохи поля, але не купить здоровля...

— Щастя... — шепоче собі Матвій і гірко-гірко посміхається та тихо постогнує.

В другій кімнаті сиділи дівчата і вечеряли. З ними трьох Литовців. Всі росказували щось, і навіть сміялися, тільки дрібна Поля мовчки кінчила свою вечерю і не брала участи в сміхах та розмові.

Матвій сидів на свойому ліжку в першій кімнаті, вечеряв і час від часу поглядав на гурт.

В тій хвилі увійшов Антонас. Спітнілий і червоний, він пройшов біля постелі Матвія і навіть не глянув. Широко став на порозі другої кімнати, як-би хотів загородити вихід.

В кімнаті раптово завмерли і голоси і сміх. Всі здивувалися. Антонас, відколи покинув дім старої Зумар, ніколи не навідувався і всім було легше. А ось зараз чомусь прийшов...

— Вечеряєте? — спитав грубим-тяжким голосом.

Хтось, з старих знайомих відповів. Він увійшов в кімнату і розлягся на постелі, як-би був тут цілим господарем. Якось чужо почали з ним розмову Литовці. А Антонас гордо росказував, що в нього зараз багато грошей, що думає він женитися і що живе самий, як пан. Вкінці його очі здержалися на малій Полі і він вдивився в неї, як вдивляється хижий птах з висоти на дрібне-невинне курча. Поля похилила голову.

Матвій відразу доглянув хижий погляд Антонаса і морозна дрож пройшла по його тілі. Він забув про вечеру і з запертим віддихом слідкував за очима Антонаса, як-би хотів відгадати його думки. Але й Антонас тямив, що має ненависного ворога і ніби відчув на собі увагу Матвія. Повернув раптово голову до нього і їх очі зустрінулися. Дві парі очий дихали скаженою ненавистю і боролися з собою. Всі оглянулися на Матвія.

Перший озвався Антонас. Він злобно і грубо забурмотів по литовськи:

— Вальґу, вальґу, нє журєк!...*)

І відвернувся.

Але Матвій не слухав Антонаса. Він чув, як його збірає дрож, як тремтить цілим тілом. І вже не міг відірвати очий від Антонаса.

Знову загомоніли в кімнаті. Ніби пройшла кріза, минула небезпека і всі привикли до непрошеного-страшного гостя. Сам Антонас росказував сміховинки, реготався з усіми, підспівував. Потім почав роспитувати Полю. І Поля щиро росказувала, що вона недавно приїхала з Ковна, що не може найти праці і дуже тужно її за Литвою.

Антонас махав зневажливо рукою і запевнював, що він найде її добру роботу. Ось в нього є знайомий-багатий купець, який потребує служниці. Поля може піти з ним разом і все буде гаразд.

Дівчина зарумянілася із зворушення і не знала, як дякувати. Вона тільки хутко гово-

*) Їж, їж, не дивися.

рила, що мати в неї стара, що треба її грошей післати... А старі мешканці піддаша, дві дівчині, чомусь переглянулися між собою і непомітно-значучо посміхнулися.

Антонас поважно встав, поставив перед Полею десятьдоларовий папірець і якось мягше заявив:

— Це завдаток на працю. Мій приятель зверне мені, як тільки зараз підеш зі мною до... нього...

І глянув в бік Матвія. Глянув і повернувся цілим тілом, бо Матвій вже не сидів на постелі а стояв блідий, як труп на порозі дверий. Хвилинку не зводили з себе очий і дівчата притихли та дивилися на них.

Антонас закаменів і почав теж бліднути, а в очах загорілася дика-скажена ненависть.

— Ту рипузя! — просичав гнівно і зморщив ціле погане обличчя.

Але Матвій з вдаваним спокоєм обійшов його, підійшов до здивованої Полі, по батьківськи взяв її за руку і зворушеним голосом промовив:

— Я добре не зрозумів, що він говорив тобі, але не вір йому, бо жалітимеш. Це поганий чоловік, він купує тебе для себе...

Поля, як сполохана пташка пригорнулася до Матвія і в її ясних оченятах з'явився переляк та заблищали сльози.

— Гроший його не бери. Ось тобі на життя... — і Матвій витягнув з кишені своїх 10 доларів та поставив на місце Антонасових. Поля несміливо взяла їх, встала і не знала, що це

перші гроші Матвія, які видав він за 12 літ не на себе.

Всі з запертим віддихом дивилися на високого Антонаса, що німо приглядався всьому. А як Матвій взяв за руку злякану Полю і хотів вийти з нею в другу кімнату, Антонас ліниво підійшов до порога і заступив дорогу.

Почув Матвій, що прийшла та хвиля, якої він через шість літ боявся. Зрозумів, що не втіче вже від неї. І сціпив свої тверді кулаки, згадав чомусь, як бувало піднімав на своїх плечах цісарського коня і випростував високу стать свою.

— Ти не вийдеш... — нахиляючись шипів крізь зуби Антонас. Потім раптово відскочив в другу кімнату, схватив найблище крісло і дико закричав щось по литовськи.

Литовці й дівчата злякано вибігли з тої кімнати, де стояв Матвій. Антонас гостро наказав одному з робітників замкнути вихідні двері, попробувати на його очах, чи дійсно замкнені і заховав ключ в кишеню. Потім ще гостріще замахав кріслом, як-би легким стільцем і щось грозив усім по литовськи.

Матвій стояв в другій кімнаті і видавалося, що був байдужний. Але цілий він горів, цілий тлів в гарячці. Він ще шукав очима дрібної Полі в сусідній кімнаті, а як найшов її перелякане-бліде личко, то згадався йому Янас. Так дивно. Поля і Янас...

Спокійно відступив від порога і сів на крайнє ліжко в порожній кімнаті. Сів і видавалося, думав не про це, що мало бути зараз, а про щось далеке, сумне. Про свою тяжку долю,

про жінку, дітий, про недалеке побачення з ними.

Великими кроками увійшов Антонас в кімнату і одним дужим рухом закинув стіл під двері та загородив вхід. Ще раз погрозив кулаком дівчатам і Литовцям, засипав їх литовською лайкою і підійшов до Матвія. Матвій ліниво підвівся з місця і глянув прямо в обличчя свого ворога.

Дивилися один на одного. Дві людині, які шість літ палали ненавистю до себе і оминали себе. Два великани, оба з потоптаною силою, із зруйнованим здоровлям стояли проти себе і добували останки сил, щоби помірятися. Оба знали, що не та вже сила в них, що була колись, але вірили ще в себе. І оба скреготали зубами, бо знали, що тільки ця хвиля дасть їм насолоду пімсти. Була це ненависть вдач, ненависть двох ріжних характерів в міцних тілах.

Перший почав Антонас. Він ще шепнув своє "рипузя", нахилився, як-би хотів пожерти Матвія і легко, зневажливо вдарив його рукою по обличчю. З одного і другого боку. Матвій тільки почервонів і стояв на місці, хоч тіло ціле дрожало. Цеж перший удар, який він дістав за останніх 20 літ.

Антонаса ще більше розлютив спокій Матвія і він з усеї сили замахнувся здоровезною рукою, щоби вдарити його в голову. Але доки рука долетіла до голови, Матвій відскочив в бік і зараз-же кинувся вперед та з страшною бистротою вдарив Антонаса в груди, аж гомін пішов. І Антонас відлетів, як збите яблуко з

дерева, та впав на ліжко. В другій кімнаті скрикнули дівчата.

Тяжко засопів і з скаженою лютістю кинувся до Матвія. Схватилися за руки, як кліщами. Термосили себе, тягали, але сили не подавалися. Раз Антонас перехиляв Матвія, другий раз Матвій Антонаса. Побачив Литовець, що так не подужає. Раптово зломив Матвієві руки в долину і зубами схватив пряд його волосся на голові. Пекучий біль заторгав ціле тіло Шавали і він пустив руки Антонаса, закусив з болю губи, зігнувся в пів обруча і з усеї сили копнув ногою свого ворога в черево. З прядом Матвієвого волосся в зубах відскочив Антонас в бік, а слідом за ним Матвій. Вже не тямив себе. Якимсь парубоцьким рухом схватив Антонаса за шию, сів на нього і пригнув до землі. Пригнув і бив твердими кулаками по голові, по грудях, по руках. Зловив за ніс і ломив його. Зловив за вухо і рвав його. Оба стогнали, сопіли, ревіли.

Антонас всею силою рванувся вперед, скинув з себе Матвія на землю і впився руками в його горло. Захрипів Матвій, затемніло в очах його. Чув, що душиться. Пробував відірвати Литовцеві руки, але вони були залізні. І він останками сили піднявся півтілом вперед та вгатив кулаком межи очі Антонаса. І відітхнув, поповз в другий бік, подальше свого ворога.

Оба сиділи напроти себе. Матвій під одним рядом ліжок, Антонас під другим. І оба однаково тяжко віддихали. Антонас розмазував по обличчю кров, що дзюрчала з його носа і стікала по бороді за обшивку, а Матвій бачно слідкував за ним і розгладжував надушену ши-

ю. Оба ще кипіли ненавистю, або були ще півсвідомими, але видавалося, що оба бажали покінчення цеї бійки тепер. З переляком відчував Матвій, що не поборе свого ворога, бо вяне сила і хотілося йому вже встати та утічи до другої кімнати, але здержався, соромно стало. І він тяжко підвівся з долівки та сів на найблище ліжко.

Литовець слідкував за ним, але не вставав. Мабуть й він з жалем признавав в душі, що нема вже давньої сили і ломив собі голову, як побороти ворога. Шукав очима чогось і не находив. Його обличчя замазане кровю пригадувало раненого звіра, що загнаний в безвихідний куток готується до останнього нападу.

Та нараз з Матвієм зробилося щось таке, що й дівчата і Литовці в другій кімнаті задеревіли. Він голосно заплакав, заридав і скажено кинувся до Антонаса. Схватив його за плечі, підніс з землі і все ще ридаючи, дико кинув ним з усієї сили в двері. Антонас вдарився в стіл, потім відлетів в бік і голосно стукнув головою в стіну. А Матвій в безтямі і риданню кричав:

— Чого ти хочеш вороже? Чого хочеш?

І якось божевільно перекидав всі ліжка, лютував, бив кулаками в стіну.

Антонас випростувався, глянув на оскаженілого Матвія і ніби злякався. Але очі його задержалися на елєктричній лямпі, що звисала зі стелі і він кинувся до неї. Одним рухом вирвав її враз з дротом аж з стелі посипався тинк, мигом обвинув кінець дроту на руку і розмахав...

Завила в повітрю розмахана лямпа. А Матвій кинувся в бік і лямпа вдарилася в стіну, розприскалася на дрібнесеньке шкло і вистрілила, як бомба.

Але в тій-же хвилі переразливо свиснув дріт і в Матвієвих очах сто свічок засвітилось. Думав, що голова його росчереплена на двоє і схватився руками за обличчя. Антонас з усею силою прискочив і впився руками в Матвієву шию. Оба повалилися на долівку.

Почалася боротьба на життя і смерть. Кров заливала Матвієві очі і він на сліпо шукав Антонаса, душив, бив ногами й руками, кусав до крови. І Антонас його. Ось Матвій найшов голову свого противника, заревів, потермосив її і почав з усієї сили бити нею в долівку. Але за хвилю Антонас бив так само головою Матвія.

Вже не скакали до себе, не моцувалися. Свистав переразливо дріт в руках Антонаса, бив, як довбнею в груди й голову Матвій свого ворога. І оба не тямили вже нічого. Знеможені, окровавлені і задихані тільки стогнали і копали себе ногами. А згодом й це перестали. Оба лежали близько себе і вже не могли й рукою вдарити один одного. Знали, що це кінець їх боротьбі. Сили не ставало й завзяття пропадало...

Два скажені вороги лежали в калюжі крови і видавалося, засипляли по тяжких трудах.

— — — — — — — — — — — — —

Як вечером повернулася стара Зумар і побачила двох півживих великанів, то тільки сплеснула руками і заголосила. Але наказала

всім мовчати, аби не довідалася про це поліція.

Помили кров на головах побитих, поперевязували їх і зложили на двох ліжках рядом.

І всі ходили на пальцях, мовчазні, переляканні та надслухували, як тяжко віддихав то Матвій, то Антонас.

До пізної ночі надслухували.

— — — — — — — — — — — — —

Як Матвій на другий ранок з трудом відкрив запухлі очі, то побачив над собою дрібнеусміхнене личко ясноволосої Полі. І він хотів теж усміхнутися, але не міг. Ціле обличчя стало деревляним. І він тільки дивився, тільки дивився в тихі-дитячі очі і вони були ліком на всі болі його.

Поля цілими днями не відступала ні від Матвія, ні від Антонаса. Зміняла холодні обклади, перевязувала побиті голови, а навіть, при помочі старої Зумар — годувала обох. Стара ворчала, сварила і одного і другого, а Поля тихцем просила, аби не дратувала їх.

Матвій знав, що на другому ліжку лежить Антонас і дивувався, що не відчуває вже до нього ненависти. За тиждень він міг вже говорити і дивитися, але піднятися ще не міг. Голова була така тяжка, як той цебер з ростопленим залізом у відливарні.

Швидче виздоровлював Антонас. За тиждень він вже міг сидіти, але до нікого не відзивався ані словом. Як Поля подавала йому їсти, то примикав очі, гей-би соромився її. В бік Матвія він не дивився.

Прийшла друга неділя, тихе пополудне. Біля Матвія сиділа Поля і її товаришка, що не-

давно приїхала разом з нею. Матвій прибитим голосом росказував:

— Як тільки виздоровію, то поїду, поїду до рідних, до своїх... Дванайцять літ не бачив їх, не знаю, що з ними, дванайцять літ через свою темноту я не писав їм...

— А хто-ж у вас є? — спитала Поля.

І Матвій росказав. Йому захотілося росказати все до чиста. І про своє життя в долинському повіті і про виїзд в Америку, про тяжку працю і поневірку, про перший-радісний поворот в рідний край. І він росказував, а як дійшов до того, що йому поганий чоловік вкрав гіркий-шістьлітній заробіток, то замовчав і не міг далі говорити і чув, як мала Поля тихо хлипала.

— Як-би не той лихий чоловік, що вкрав мою працю, я не лежав-би сьогодня ось тут, не був-би таким сухим, бідним старцем... Я був-би вже радів своїми діточками, жив-би з ними... В понеділок я мав вже їхати. Мав їхати... Та побився з ним... Але не жалію. Це добре, добре. Я шість літ мучився, шість літ томила мене ненависть, хоч той чоловік нічого не зробив мені... Але других кривдив... Других нищив, пустошив... В нього не було серця... Я припізнився, мушу виздоровлювати. Та це нічого. Нічого, тільки, щоб побачити жінку й дітей здоровими... Я так стужився за ними, так стужився...

І Матвій мимоволі повернувся боком до ліжка Антонаса, щоби не показувати перед дівчатами своїх сліз. А сльози котилися одна за

одною глибокими морщинами та спинялися на присохлих ранах від ударів дроту.

Повільно повернув Антонас й свою голову і вдивився в зворушене обличчя свого ворога. Але погляд його не був зневажливий, ні ненависний. Він був безбарвний, неясний, так, що годі було відгадати, що саме думає Антонас в тій хвилі.

Та Матвій не бачив Антонаса. Він дивився кудись далеко, поза нього і жив в тій хвилі своїм таємним світом думок. А як зустрілися їх очі, то в обох на напухлих лицях запалахтів легкий румянець. Один на одного не міг дивитися, але чомусь мусів. І чим довше дивилися, тим хутче пропадала ненависть.

— Антонас... болить тебе? — несміло але щиро спитав Матвій.

Антонас прикусив долішню губу і зморщив чоло. Його погане обличчя скривила гірка усмішка і він похитав головою.

— Треба було Антонас... — шептав зворушеним голосом Матвій. — Ніхто не міг розсудити нас, тільки ми самі... І я не жалію, що лежу побитий. Я врятував невинну людину від тебе і мені любо, що терплю...

Антонас не сказав ані слова, тільки ще раз похитав головою, ніби годився на Матвієві слова.

Поля підійшла блище і сіла біля Матвія. А Антонас дивився на них і в очах його відбивався докір та сором. Він несміло нахилився до них і протягнув руку. Матвій широко відкрив очі.

— Не будемо ворогами — прохрипів глухо Антонас.

Матвій взяв його руку і довго держав в своїй. І не міг нічого сказати. А як Антонас подав руку й малій Полі, ніби просив прощення, то Матвій відвернувся від них, бо тяжко було повірити йому, що так поступає дикий пяниця, буйний-недавний гільтяй.

— — — — — — — — — — — —

Ще тиждень пролежав Антонас. Потім встав і пройшовся заточуючись по кімнаті. А над вечір одягся і вийшов, не сказавши нікому ні слова. Ніхто й не дивувався, бо Антонас окрім трьох слів, які сказав тиждень назад до Матвія, не відзивався до нікого, як-би був німий.

Але всі перечислилися. Вечером він появився знову, покликав стару Зумар, поклав перед нею гроші і сказав:

— Це за мене і за нього. Корми його, доки не виздоровіє. А це для неї... для Полі... Як найде працю, то заховає собі...

І по цих словах підійшов до постелі Матвія та подав йому руку.

— Дітий своїх не посилай в Америку, бо й я їх мав і загубив. Загубив й душу свою і самого себе...

Ці слова виговорив він якимсь новим голосом, що зраджував в ньому людину. Та Матвій не міг відповісти, бо Антонас вирвав свою руку і хутко вийшов.

— — — — — — — — — — — —

Ще цілий місяць виздоровлював Матвій в домі старої Зумар. А як проходжувався по кімнаті, то вперто думав про свій близький від-

їзд, про Антонаса, що з того дня, як попрощався, пропав безслідно з міста, і думав про Янаса невіджалуваного. Радів дуже, що вкінці Поля найшла працю і кожної суботи приносила йому велике, червоне яблуко з міста.

Ще більше змінився домик старої Зумар. Не чути було в ньому ні пяних вигуків ні вереску дівчат. З колишніх Антонасових гільтяїв не було нікого, а на їх місце прийшли нові робітники, більше тихі та не пяниці. Це Янасів товариш повернувся назад на помешкання, а з ним ще чотирох ткачів. І вечері проводили на корисних розмовах. Навіть сама стара Зумар, що ніколи не мішалася до життя своїх квартирантів, присідала тепер в кутику і мовчки слухала.

Надійшов день виїзду Матвія. І жаль стало йому покидати цей домик, в якому так багато мук прожив він за шість літ. Тепер, як минули крики й пяні вигуки, як дівчата жили вже иншим життям, як навіть стара Зумар стала більш привітною — Матвій мусів виїздити. Мусів, бо туга за рідними все нище пригинала його голову і пекла серце.

І згадалося Матвієві в останній вечір життя цього домику на вонючому передмістю за шість літ. Згадалася бідна, зруйнована Зося з Лодзі, дикий Антонас зі своїми гільтяями і добрий, розумний товариш Янас... Всіх їх немає більше, тільки один Матвій видержав найдовше.

⁂

Стояв одягнений в старе-витерте одіння перед всіми і прощався. Ще більше схуд і по-

жовк Матвій, а за час лежання в постелі заріс ясно-русявою бородою і ніхто не міг пізнати його. Похилився, ще гірше посумнів.

Як подавав руку Полі, то вона тихо заплакала, як за рідним батьком. А він казав:

— Бувай здорова дитино і не трать свої літа тут марно, не йди моїми слідами...

І поцілував, як свою дочку в високе-біле чоло.

Поля не говорила. Вона тільки нахилилася і поцілувала чорну-тверду руку Матвія. І вибігла з кімнати.

З усіми попрощався Матвій і сльози станули йому в очах. Невже він ніколи більше не побачить цих людий і цього домика?

А як вийшов в сіни, то його дігнала Поля і мовчки подала йому велике-червоне яблуко. Матвій міг тільки ще раз сказати:

—Бувай здорова дитино...

На широкому овиді зникали береги Америки, а Матвій все ще стояв на палубі пароплава і не спускав своїх очий з утікаючого краю. Згадав він, як колись, тому 12 літ назад, зустрічав він ці береги з великою радістю. Тоді любо билося його молоде серце, бо мріяв він про щастя для своїх дітей.

Згадав, як шість літ тому назад він в друге зустрічав ці береги сумний, замурзаний вугіллям, з розбитим серцем.

А зараз легко прощає ці береги. І думає:

— Дванайцять літ безнастанної праці. Дванайцять літ пекла, а ніхто навіть песім словом не згадає, що мучився на цій землі дванайцять літ чоловік, імя якому Матвій Шавала. Ніхто не цікавився ні його горем, ні його життям. І далі мучаться тисячі людий, тай ніхто не знає про них. Мучаться, бо мусять...

На волохатих Матвієвих грудях в зашитому мішечку тисячу двіста доларів. І гірко посміхається Матвій.

— Це за дванайцять літ... А є такі, що й цього немають. Стратив здоровля, виробив всю силу і став старцем. Думав силою своєю цілу Америку побороти, а її побороли цебри з ростопленим залізом...

— — — — — — — — — — — —

Як переїхав море, то не міг втічи від спогадів минулого. Шість літ тому назад він боже-

волів на дошках оцеї пристані і згадався йому старенький сторож. Побіг всею силою Матвій в його кімнату. Але замісць старого знайомого, сидів инший і попакував довгу люльку. Він холодно заговорив щось до Матвія, але Матвій не розумів його і з нічим повернувся назад.

— Мабуть помер старий... — подумав по дорозі і тяжко зітхнув.

Залізниця несла його в рідні сторони. Днями й ночами просиджував Матвій біля вікна і сон не брався його. Якийсь жаль і переляк томив його в грудях.

Як то повернеться він? Чи пізнають його? Чи не забули? Чи здорові всі?

І гладив русяву бороду, та все думав, все думав.

На границі виміняв трохи грошей і нетерперливився. Не хотілося вірити йому, що за два дні буде в рідній хаті. Ах, як-би швидче!...

Знову вистукують колеса свою монотонну пісню, а Матвій шепоче:

— Любі, дорогі! Ваш старий тато повертається до вас. Повертається вмирати, кости зложити в рідній землі... Чи ждете ви його?...

***

Як йшов відомою доріжкою з міста в рідне село, то зустрічав людий і вони оглядалися за ним.

— Що це за дід такий? — питали себе.

А Матвієві кожна деревина, кожний кущик і горбочок були знайомими. Тільки все якесь менше, неначе постарілося, присіло за дванайцять літ.

Осінь шуміла пожовклим листям, а Матвієві видавалося, що вона каже:

— Витай Матвію Шавало! Де ти так довго барився?

І пташки перелітали довгими ключами у вирій, а Матвій думав, що й вони кажуть:

— Витай Матвію, чого ти так постарівся?

І суха травиця шелестіла біля дороги, а Матвієві причувалося, що вона шепоче:

— Витай Матвію, доля наша однакова. Ми своє віджили...

А як став на горбі і побачив рідне село, то довго дивився і не счувся, як рясні сльози покотилися по обличчю, на бороду. Він тільки прошепотів:

— Дванайцять літ...

І що сили було, побіг в долину.

— — — — — — — — — — — —

Вечоріло. З завмерлим серцем підходив вулицею до рідної хати. Прохожі люди оглядали його, по звичаю казали "славайсу" і йшли далі.

Здивувався Матвій, як побачив біля своєї хати прибудовану стайню та малу стодолу. І здивувався, що до його хати заходять люди і бігає багато дітий. Він хвилинку стояв і дивився, а як діти почали підходити до нього, повернув в бік і зайшов в хату найблищого сусіда Михайла.

— Добрий вечер.

— Добрий вечер.

Матвій відразу пізнав сусіда, що стояв серед хати в святочному одінню. Оглянулася й Михайлиха.

— Що скажете? — спитав Михайло.

— Чи не міг-би я у вас переночувати? Старий вже, болять ноги, а дорога далека...

— А ви куди йдете?

— До Станиславова...

— Го-го, далеко ще...

Михайлиха вдягалася в сінях в нову одіж.

— Не можемо чоловіче — озвалася з сіний, — бо йдемо з дому... Ось в сусіда весілля, запросили нас... Ви підіть на другий кут, туди, за церкву...

— Візьміть й мене з собою на весілля — просився Матвій і йому прояснілo все в голові. Це-ж в нього весілля. Боже! Невже його Анничка віддається? Його Анничка... Шість а дванайцять — вісімнайцять... Так, так...

— Візьміть й мене з собою... — ще раз просив.

Михайло здвигнув плечима.

— Та що то нам... Як то брати вас чужого?...

І вийшов до жінки в сіни.

— Та най йде, бо може ще вкраде щось тут... — півголосом сказала жінка так, що й Матвій почув.

І пішли. Молотком билося Матвієве серце, як переступав рідний поріг. Михайло з жінкою зайшли в хату а він залишився в сінях між дітьми. Ніхто не завважив його, ніхто не знав, що діялося в серці його. Хотів увійти в хату, де плакала скрипка і не міг. Чи пізнають його? Чи приймуть? Яким иншим побачив він рідний поріг...

І Матвій схилився на стіну та тихо-придав-

лено заплакав. Не знав, чи плаче він з жалю, чи з радости.

Вийшов на двір, щоби хоч через вікно заглянути жінку, дітий. Але у вікнах товпилися парубки й дівчата і Матвій не побачив нічого. Тільки весільна пісня з тужним плачем скрипки виривалася на двір і голосила перед Матвієм.

Де молоді сидьи
Там сі стіни блищьи...
Від вінка зеленого,
Від личка молодо-о-о-о-о-го...

Стояв Матвій перед хатою і як закаменілий слухав далі. А пісня голосила...

Подивися моя мамко на мене,
Чим зносила такий вінок у те-е-е-бе...
Привіз мені мій миленький зі Львова,
Носи, носи молоденька здоро-о-ова...
Дивитьсі мамка з боку —
Ото пара нівроку...
Чи пара, чи не пара,
Пречиста спару-у-у-ва-а-а-ала...

Повернувся в сіни Матвій. Став між дітьми і люди, що проходили, дивувалися, хто це такий. І діти приглядалися та боязко відступали.

З хати вибіг хлопчик з решетом в руках і серед гамору почав роздавати дітям скибочки пшеничного колача з медом.

— Митре, дай мені! Я ще не їв...

— А її не давай, бо вона плаче...

— Митре! Бігме боже буду гніватисі...

— І в нас буде ще весілє...

Матвій приглядався дітям і раптово очі його почали широко відкриватися. Він вдивився в русявого хлопчика, що роздавав дітям колач

і похитав головою. Це-ж його Митрик... Маленьким був, як їхав Матвій, а як виріс...

Хтось з дітий шепнув:

— Дай й отому дідови...

Митрик глянув на високу постать Матвія і несміло підійшов.

— Ви прийшли діду до нас на весілє? — спитав.

— Прийшов сину...

— А хочете горівки?

— Ні, я не пю синку...

— Ов! Ну, то нате вам колача з медом...

— Рости великий синку... — крізь сльози вимовив Матвій і взяв сіру скибку з решета. Але не міг її їсти. Руки трусилися, цілий він дрожав.

— Підожди — ледво вимовив до Митрика. — Коли ти такий добрий, то на тобі від діда...

І дав синові 20 короновий папірець. Митрик і діти здивувалися, ахнули. А хлопець взяв гроші і стрілою помчався в хату та показав мамі. Заметушилися всі, навіть скрипка перестала плакати.

— Хто тобі дав? — допитувалися.

— Та якис дід в сінях...

— Беріть такого діда за стіл! — гукнув з кута пяний сват.

І люди побігли в сіни.

— А проши, а проши... Чого-ж ви тут стоїте? Боже, ми й не знали...

І брали попід руки, як гостя великого і вели в хату і садовили за стіл на почесне місце.

Глянув Матвій по людях і пізнав жінку.

— Ой Маріє — подумав собі — і ти небо... постарілася, хоч не була в Америці.

Пізнав й дочку Анничку, що сиділа закосичена під прибраною ялинкою за столом. І хотів закричати Матвій, хотів признатися, кинутись рідним в обійми. Але якась таємна цікавість здержувала його.

Марія і свашки-кумки просили його їсти, поставили повні миски мяса, голубців. Пяний сват ліз з горілкою. Всі роспитували, припадали, припрошували. А Матвій скупо відповідав і пізнавав людий. Ось це Семен Зарічний щось шепчеться з його Марією. А оце Василина, така стара вже... А це Петро Лис з жінкою... А оті молодші якісь незнані... Були мабуть хлопцями, як Матвій їхав...

Знову зателенькала дрібно скрипка і задудніли ноги. Приспівували гості, плескали в долоні. А Матвій з боку дивився то на дочку, то на жінку і серце його тріскало.

А як танець скінчився, то самі старі ґазди полапалися за руки і затягли хриплими голосами своєї:

Заирзали в стайни коні
Заирзали білі,
Минулисі веселенькі,
Літа молодії...
Здогонив я літа свої
На діравім мості,
Вернітесі літа мої
Хоть до мене в гості.
Ой щож з того, тай що з того
Що ми сі вернемо,
Жалю тобі наробимо,
Знов собі підемо...

Похитувалися то в один бік, то в другий і так сумно тягнули ту пісню, як-би справляли похорони по молодих літах.

І згадав Матвій й свої літа, що так минули, пропали. Згадав і пекучий жаль здавив за горло. І він ще так недавно в оцій хаті був молодим, а зараз...

Хотів вже встати і сказати всім, що він, Матвій Шавала, з усіми справляє весілля своїй Анничці. Але гості заметушилися і почали засідати за стіл. А дзвінкі-жіночі голоси вже приспівували:

Ой летіла зазуленька сіла в сад,
Ой час тобі молоденький, на посаг...

А дружби з чоловіками вже з-за стола відгризалися:

А що-ж тобі зазуленько, до того,
До мойого посаженька пишного...

Гостилися. Кружляли чарки з горілкою, лунали сміхи. В жіночому куті похитувалися кумки і моргали до сухого музики. Скрипка заголосила, а кумки з Марією разом затягнули своїми високими голосами і захитали головами. Приплескували долонями, нахилялися то до Марії, то до сумної-закосиченої Аннички та приспівували:

...Тепер я сі свашки-любки
Тай розвеселила...
Що з одної дитиночки
Аж двоє зробила...
Тай ми одну дитиночку
Купали-люляли,
А другу нам дитиночку —
Ангели прислали...

Молодий-чорнявий парубок усміхався і щось шептав Анничці, а вона хилила низько голову і втирала сльози. Та на це ніхто не звертав уваги, бо воно вже такий звичай, що молода на свойому весіллю плаче. Кажуть, що це за дівоцтвом...

Щось зашептали на краю стола, підморгнула Марія дочці. Анничка втерла очі, засоромилася, але встала, щоби приступити до нового весільного обряду — перепою. Налила в чарку горілки і запишнилася, аби бути поважною і несміливо подала старому Паламаревому Іванові. Іван приняв, а Анничка поцілувала його в руку.

— Дьикую тобі дочко, за честь, за пошанівок. Дай боже, аби житє твоє плило тихо, як в плесі вода. Дай тобі боже і з води і з роси. Жийте в згоді, любітьсі як голубйита і множітьсі, як крілики... На нове господарство даю вам файного бичка...

І випив чарку.

Зашептали поза плечі кумки-свашки Анничці і вона нову чарку подала Матвієві. Задрожала чарка в його руках і він встав та хотів пригорнути Анничку до грудий, як вона нахилилася цілувати його руку.

Тремтячим голосом сказав:

— Я не пю дочко і ти пробач мені... Але ось тобі малий, сердечний подарунок...

І Матвій витягнув з кишені та поставив перед нею 500 корон. В хаті всі завмерли.

— Щоб ти знала — говорив далі Матвій — що це від твого рідного батька... Як будеш добре дбати, то будеш більше мати...

І не говорив далі, сльози здавили. Він похилив голову в низ і думав, що земля під ним всувається.

А в хаті ще тихіще стало. Ніхто ані не дихнув. Переглянулися всі по собі і мовчали. А Матвій підніс заплакане обличчя.

— Не пізнаєш Маріє? — спитав скорбно, жалісно.

— Боже! Таж це Матвій! — крикнув хтось.

І хата заревіла. Всі кинулися до стола, всі кричали, плакали. Але Матвій пригортав вже до себе Анничку і обоє ридали біля себе.

Заголосила Марія, кинулася до стола. Припала до Матвія і не тямила, що робить. Обвивала його шию руками, то знову безсило падала на стіл і заводила, як на похоронах.

З-за стола вставали гості і втирали теж сльози. Всі плакали. Налетів той плач відкись і наповнив цілу хату. І виривався на двір та голосив цілому селові новину:

— Матвій Шавала вернувся! Матвій Шавала воскрес!

— — — — — — — — — — — —

Довго-довго цілувалися, довго-довго плакали і ніхто слова неміг промовити. Тільки втруть очі, глянуть на себе і знову в плач. А Матвій крізь ридання шептав:

— Любі мої... Дванáйцять літ... Дванайцять літ не бачив...

І Митрик прибіг та протиснувся за стіл. І його гарячо цілував Матвій, а Митрик плакав і сам не знав чого. За хвилю він вже був в сінях і хвалився ровесникам:

— А в нас тепер буде два тати... Е!...

Перекривлявся радісно дітям, бо знав, що ніхто з них не похвалиться двома батьками.

— — — — — — — — — — — —

Витягали з-за сволока папері, розгортали на столі і переказували Матвієві як і що написано в них. Дивувався Матвій, як воно сталося, що його мерцем зробили. Але поволі догадався і не знав з радости, що робити йому. Значить — праця його не пропала!... І в голос тричі перехрестився.

Потім росказав всім про своє дванайцятьлітнє життя в Америці, про працю, про нещастя. І знову люди плакали і він плакав. Вже й на світ благословилось, а Матвій все ще росказував. Дівчата й парубки забули про танці, ґазди й кумки про горілку, музики про скрипку, а молоді про своє весілля.

А як сходило сонце, всі тихо росходилися. Отак сумно та безшумно закінчилося весілля Аннички.

Не сумно і не радісно, бо обох було по трохи. І радости і смутку.

А кумки казали, що це поганий знак.

— — — — — — — — — — — — —

Під печею стояв блідий Семен Зарічний і перше проміння сходячого сонця падало на обличчя та робило його страшним. Тупими, як-би запитими очима дивився він на Матвія і не знав, що робити йому: стояти тут, чи утікати?

Біля Матвія на лаві сиділа Анничка з чоловіком і слухала, як мама сповідалася перед воскрещим батьком. Слухала і втирала сльози.

А Марія крізь плач говорила.

— Бідила я без тебе дуже... плакала, побивалася. А як прийшли оті гроші з папером, то бог і люди свідком мені, як приймила я їх... І прикупила трохи землі... Навідався Семен і так і так каже, тобі тяжко самій і мої літа йдуть марно. Поберімся... Я не винна, сам знаєш. Один бог бачив, як тяжко було мені... І жиємо вже пятий рік в злагоді, в спокою... Двоє діточок Матвію у нас...

І залилася плачем з Анничкою, як-би обі хотіли плачем заглушити оці слова. А біля печі сховав в долоні бліде обличчя Семен.

Матвій ласкаво пригорнув жінку.

— Розгубилися ми Маріє, але найшлися... Ти не плач, не будемо битися...

І підійшов до постелі та довго дивився в зарумянілі личка двоїх сплячих діточок. На думку прийшла дрібна-лагідна Поля і він потер високе чоло, як-би проганяв сон.

— — — — — — — — — — — —

Семен Зарічний був тихеньким, богоязливим чоловіком, мягким на серце і чесним. Але всі ці прикмети ніколи не викликали сміху в людий. Знав він тільки роботу і жив нею, а позатим ніколи не вчинив нікому й зерна кривди. І ненадійна поява Матвія прибила його. Видавалося Семенові, що він зробив якийсь злочин і не міг подивитися в Матвієві очі, ще більше мовчав, снувався зажурений, похилений.

Матвій вговорював його.

— Та-ж знаю я Семене, що тут ні ваша ні її вина, а може більше моя, бо не писав я нічого. Дякую вам гарно, що були ви всім їм рідним

батьком і оборонцем. Та двох нас в хаті не буде і самі про це рішати не будемо. Нехай розсудять нас ті, що судять всіх, що мають право і можуть дати нам право...

Хоч як старався Матвій доказати Семенові свою щирість та прихильність до нього, всетаки Семен не повеселів. Не виходив нікуди з хати, як-би соромився показатись на людські очі. Сидів біля вікна, дуже коротко відповідав на всі питання, мовчки слідкував за дітьми і думав. Думав днями й ночами.

А село шуміло, село клекотіло.

— В Марії два чоловіки! Ото дожилася...

— — — — — — — — — — — —

Суд розглянув справу, вислухав Матвія, вислухав Марію й Семена і — признав право першому чоловікові.

— — — — — — — — — — — —

Як пяний повертався Семен з міста. Він терпів, дуже терпів. Знав, що не скривдило його право, бо инакше по його думці не могло бути. Але — щож тепер він вартий? Як показатись між людьми? А його діти? А Марія? Він так любить їх... І більше не буде вже в нього родинного щастя, затишного кутка. Повернеться Семен назад в свою самітну хатину і побратається з чорними думками. І за віщо так скривдили його? За віщо розбили щастя його? Він так любив всіх, так любив...

Твердими долонями втирав сльози і оглядався, чи не бачать люди. Але вечер насувався з широких-сумних піль і прикривав горе його.

Не зайшов в хату. Дивився в вікна і причувалося йому, як діти лебеділи:

— Тату! Сцо ви нам плинесли з міста?...

І причувався знайомий-любий голос Марії:

— Семене! Чого ти небоже не йдеш вечеряти?...

Але це тільки причувалося, бо кругом царіла пуста тишина осінньої ночі. Семен вже чужий цій хаті, ой Семен чужий і одинокий, як палець...

Повернувся і хильцем зайшов в стодільчину.

— — — — — — — — — — — —

Громом пролетіла ранком по селі вістка:

— Семен Зарічний повісився!

І мала хатина Матвія Шавали знову вповилася смутком. А Матвій стояв біля посинілого-холодного тіла Семена, бився кулаком в груди і болісно, не своїм голосом кричав:

— Це через мене! Через мене!...

Аж люди відтягали його в бік.

І безталанного Семена похоронили. Без попа, бо піп відмовився хоронити самовбійця. Тихо-тихенько віднесли його на цвинтар і закопали в самому кутку, далеко від инших могил.

Такий тихий був похорон Семена, як його життя і смерть. І присипали його тіло землею в найпоганіщому місці, ніби вмисне хотіли, щоби й по смерти був він один. Бо таке право для вішальників. Та Семен вже не дбав. Від чорних думок втік в чорну землю і не чув, як його діти допитувалися:

— Цого насого тата забили в склиньку і кудись понесли?...

***

Змінився Матвій. Поплили дні його в рідній хаті, як ті каламутні води весною. Хоч був вже між своїми дорогими-любими, але радости не було в нього. Нераз говорив Марії:

— Щастя не в грошах Маріє, а в життю... А я не знав. Я гнався за грішми і окалічів... Самий вже навіть на січку не здалий і чоловіка збавив віку і тобі світ завязав... Не в грошах щастя Маріє, не в грошах...

Тепер часто згадував Матвій доброго Янаса. Ах, щоб він не дав, аби пригадати всі слова його! Та не може, тупа память, забита голова... А Янас говорив правду...

І Матвієві переплуталася в голові наука Янаса. Він не тямить її добре, тільки думає про Христа. І не може вже найти потрібної відповіді. Де Христос? Янас казав, що він є, є в кожному з нас, а Матвій шукає і не може найти...

Чим більше думав, тим більш загадочним ставало йому все. І почав лякатися самого себе, своїх гріхів. І молився знову богові, аби простив йому, бо він не знає, що чинить. Він не знає, бо він тільки Матвій Шавала, який дванайцять літ тяжко працював, силу свою лишив в Америці і не знає тої Америки.

Бачив Матвій людську біду й горе і там за морем і бачить тут в рідному селі. І там робота і тут робота, але ті, що роблять — однаково сумні, прибиті, бідні. Ех бідо! Чого ти тільки нас знаєш?...

— — — — — — — — — — — —

Рік вже Матвій дома і за цей рік ще гірше висох та похилився. Ой не той Матвій, що був колись, не той...

А в його хатину приповзло нове горе — Марія занедужала. Пухнули ноги, пухнуло ціле тіло. А Матвій ходив, як отроєний і говорив:

— Чи тямиш Маріє, як жилося нам в перших роках? Не в грошах щастя Маріє, не в грошах... Та я не знав і ми розгубили молодий вік... Тепер не доженемо, не найдемо, не позбираємо...

І на очах старівся Матвій.

***

Полуміню загорілася Европа, заричав дико кровавий бог і грізно крикнув:

— До зброї!

Покулені-послушні міліони пішли. Пішов й Матвій Шавала. Тяжко прощався з хорою жінкою, з дітьми, бо чув, що не побачить їх більше. Брали до 42 років, а йому ще три місяці до 42. Але ніхто не дивився на це. Закон. Законові не в голові, що на нікого залишити Матвієві хати, що жінка його тяжко недужа. О! Законові треба міліонів Матвіїв і він безсердечний.

— Вперед!

— Гурра-а-а!

— — — — — — — — — — — —

І в сірому-вояцькому одінню, з довгою русявою бородою та пожовклим обличчям, снується місяцями Матвій з похиленою головою по Карпатах і жде своєї черги. Він добре тямить слова товариша Янаса про війну, про військо. І на власні очі бачить, як люди силувано, проти власної волі ріжуть себе.

Чого таке тяжке Матвієве життя? Чого не зазнав він ані одного світлого-гарного дня? А він-же жив чесно, працював день в день і на

старість його заставили різати й убивати таких людий, як він. І чи тільки його?

Чого-ж це так? Хто дасть відповідь, де найти мудрця, який з огидою плюнув-би на все це?

Кожний хоче жити, кожний для життя родився, і життя всіх Матвіїв Шавалів було таке трудне, таке невеселе. А й його відбирають їм. Чому це так?

Тому — що всі вони, тільки — Матвії Шавали. І по одному і по другому боці боєвої лінії.

Мучаться, гинуть, вбивають себе і шепочуть безнадійними устами:

— Богородице діво, радуйся обрадуванная...

Закрилася сумна сторінка Матвієвого життя, замовк його скорбний голос в нічній пітьмі церкви і важко в темноті зітхнули змучені стрілецькі груди. Тільки за хвилю почулося придавлене ридання Матвія.

— Вуйку, чого ви знов плачите? — питали стрільці.

— Нічого діти, тяжко дуже... Ви спіть, бо пізно вже...

Ніхто не пробував вговорювати Матвія. Молодим стрільцям було тяжко на серці від оповідання старого товариша недолі і вони не знали, що робити з ним. Підсувалися до нього, вложували до сну, як дитину, прикривали власними накривалами. А Матвій повинувався їм і придушено плакав, аби його не чули, аби не збавляли собі сну через нього.

Ще довго не могли заснути стрільці, бо перед їх очима стояла відкрита ціла сторінка Матвієвого життя і вони ще раз в своїй уяві проходили її від початку. Забували, що вони діти кровавого бога лежать на хорах самітної бойківської церкви. В цій хвилі вони далекі від сучасності. Снуються думками по дебрах американського лісу, по підземеллях копалень, по німецькій пристані і по відливарні з великими залізними цебрами. І бачать перед собою невідомі постаті бідної Зосі з Лодзі, Шве-

да, Янаса, Антонаса, Полі... А в слід за їх думками згорбленою марою йде тихий, покірний Матвій Шавала...

І думають стрільці: Це сторінка життя тільки одної людини. Проста, звичайна, а яка болюча. І ніхто не знає про неї. Ходить людина з своїм болем, що точить її цілу і нікому не в голові це. А таких людий багато-багато. І всі вони мовчазні, покірні, замкнуті в собі. Повинуються тяжкій долі, бо раби вони, бо затуркані життям.

Мимоволі думають молоді мученики кривавої епохи:

— За віщо такі муки? Чому женуть нас на смерть, як худобину, не питаючи, чи ми хочемо вмирати чи ні? Ніхто нас не питав, як творив наше життя... Ніхто не питається, як позбавляє його... Таке насильство! Така наруга над гідністю людини... Вмерти може охоче людина, як знає, що її смерть принесе користь для инших, спасе братів й сестер від мук, від наруги. Але вони вмирають сьогодня силувано і смерть їх зродить ще більші муки бідним людям...

Думки ці не були такі ясні, ні в стрільців, ні в Матвія Шавали. Але всі вони відчували так, хоч не вміли сказати. Людина, як не може добре говорити, то серце її дуже чуле. Серце говорить, бо серце болить.

Бойківська церква спала. Бойківська церква болем дихала. Кричали в сні вояки, стогнали, зітхали. А чорна ніч прикривала все це своєю плахтою, як би боялася, що росприскається іскрами пекучий біль і запалить цілий світ. А іскор болю кривавий бог дуже боїться.

Десь істнували села, десь істнували люди, що в цей час спали і не знали про страшні терпіння кровавих днів. Десь в цей час співали треті півні і лаяли собаки. Але тут, в бойківській церковці, царіла лячна тишина. Бо тут догнивали сотні людий, які за день, за два підуть на заріз. Так просто. Насильно убють їх такіж люди, як вони.

— — — — — — — — — — — —

Як всі поснули й на хорах, тоді тихенько підніс голову Матвій Шавала і надслухував. Потім сів. Оперся плечима в мокру стіну, коліна підібгав аж до похиленої голови і зробився маленький, як хлопчик. Мучили чорні думки Матвія, багато-багато думок. Тиснулися з усіх боків на нього, як тиснеться темна ніч в хату. І Шавала не міг собі ради дати. Вони скручували його, давили, розбивали журну голову. І в темноті власних віч блискавкою пролітали давні і сучасні картини. А всі болючі, всі невеселі. Америка, рідна-недужа дружина, Карпати, кров, муки, смерть...

— Ах!

Не видержав Матвій. Тихенько встав і опіраючись на стіну обережно переступав через сплячих та повільно зійшов на долину. Десь в захристії застогнав ранений і одинокий-протяжний стогін трівожно розпливався по забрудненій церкві та бив Матвія тяжкою каменюкою в груди.

Вибіг з церкви. В кухнях жеврів вогонь і Матвій не міг дивитися на нього. Відвернувся, якби боявся, що вогонь живий і підглядає його. Побіг в другий бік, поза церкву.

Впереді час від часу гримали рушниці і гомін котився по горах та не знати було, хто стріляє: “наші” чи “вони”. А ніч морозом скрипіла, ніч з білим блеском снігу боролася.

Чи від холоду, чи від думок, Матвій почав хутко бігати за церквою, то в один, то в другий бік. Втоптав стежечку і поширював її. А сніг скрипів, сніг пищав під його ногами, як-би боронив свою незайманість.

Нараз Матвій пристанув. Пристанув і вдивився в недалекі, присипані снігом, кущі. І чим більше вдивлявся, тим нище хилився, аж доки не впав на коліна. І тихо шептав:

— Я бачу тебе Христе... Прийдіте поклонімся ко Христу...

...Кров... на тобі кров за правду, а за віщо на нас?...

...А ми самі... Я бачу тебе спасителю...

І склонився на сніг і цілував його і тремтів в гарячці. А за хвилю раптово встав, знову вдивився в біліючі кущі і якось з жалем проговорив:

— Вже нема тебе, але я бачив... Я перекажу всім...

Підніс голову й руки в гору і крізь сльози мовив:

— Сину божий! Я негідний того. Ти наказав мені голосити твою правду, а я такий маленький... Але не зраджу тебе...

І по цих словах побіг до головних дверий. Його очі знову зустрінулися з вогнем в малих дверцях похідних кухонь, що слабо освічували бліде-страшне обличчя Матвія.

— А-а-а! — якось гнівно простогнав він і що сили було, кинув своєю шапкою в вогонь.

Але шапка відбилася від кухні і впала в сніг. І ніби оскаженів Матвій. З страшною лютістю почав рвати на собі одіння. Його руки найшли на ремінному поясі дві пари набійниць і він мигом росщепив їх, повитягав всі набої, підбіг до кухні і підняв шапку. Десь в захристії скрипнули двері і заскрипів від кількох кроків сніг. Матвій здрігнувся. Вдивився в чорну ніч і не тямлючи себе хутко завинув в шапку всі набої та всунув її в дверцятка кухні. І що сили було побіг в церкву.

— — — — — — — — — — — —

Нічну тишину розбудив голосний вибух. Зразу великий, потім де кілька поодиноких вистрілів. На дворі хтось голосно закричав.

Ще протяжніще застогнали в захристії ранені, а в церкві зашуміло. Одні одних трівожно будили, шептали, метушились.

— Що за вистріли? — кричав з престолу поручник. — Світла!

— Вже тут! Підійшли!

— Боже! Пропали всі!

— Світла!

— Не дали й спочити...

Сонні, змучені і перелякані вояки зривалися на рівні ноги і безрадно тиснулися до холодних стін.

Засвітили дві свічки. Передні боязко висували голови на двір і знову ховали назад. Всі були на ногах. Старшини спішно одягалися і щось кричали. Але в тій хвилі з захристії вбіг задиханий кухар і уривано, злякано росказував поручникові:

— Тільки я вийшов... підложити дров, сні-

дання треба... Не дійшов, як хтось від кухні утік. Я пристанув, а тут — в кухні вибух... Ціла бомба... Кухню розбило... Я не знаю...

Поручник гостро допитувався.

— Куди побіг? Багато їх?

— Я не знаю, не бачив...

— Десятник першої сотні! — крикнув поручник. — Мигом вийдіть зі своїми людьми і перегляньте все... Вставайте! Всі вставати!

Ціла церква зароїлася. Брязкіт зброї, злякані шепоти і голосний стогін ранених. Всі були певні, що "ворог" підсунувся аж до церкви, окружив її і жде на вихід всіх, щоби перестріляти.

Та саме в тій хвилі, як перші вояки підходили до дверий, в церкві залунав хриплий-переразливий голос:

— Премудро-о-о-о-сть!

На хвилю всі остовпіли і притихли. Очі кожного шукали того, хто кричав. І найшли. На проповідниці, з простягненими руками і тільки в сорочці, стояв розхрістаний-блідий Матвій Шавала і кричав:

— Ко воякам послання від Христа, якого я бачив, чтеніє-є-є... Бога вбили, бога застрелили кажу вам!... Бог сконав з простреленою головою, а є Христос у кожному з нас... Муки, кров, Карпати...

— Матвій! Це Матвій! — залунали оклики.

— Він божевільний! Стягніть його! — кричав поручник.

— Братіє! Не слухайте їх, бо Христос мені казав, що кров наша...

— Чого стали, тягніть!

Кількох вояків боязко підступили до сходів проповідниці.

— Братіє! Не лякайтеся тих, що вбивають тіло, бо вони більше нічого не можуть зробити... Божий син Христос і його брати, товариш Янас і невірний Антонас і я, ученик його Матвій Шавала, глаголю вам... Ближайшіє нам спасення...

Голос Матвія все більше дрожав і він цілком не зважав на крики старшин та на метушню санітарів. А як передній санітар, що підліз до нього, намагався схватити його за руки, Матвій скажено схватив санітаря за горло і всею силою кинув ним з проповідниці стрімголов по вузьких сходах.

В церкві піднявся крик. Всі товпилися і тиснулися до проповідниці. Старшини самі намагалися пробитись крізь натовп до сходів і щось голосно кричали. А Матвій лютував.

— Геть з божого дому! Не скверніте фарисеї порогів святих! — І бив кулаками в стіну, грозив усім. А потім відломив малу дошку, що служила попові за столик на проповідниці і скажено кинув нею в товпу. Розскочилися вояки, ще більше закричали. А Матвій тупав ногами, верещав, рвав на голові волосся. З його покалічених рук спливала кров і він розмазував її по цілому обличчю та виглядав ще страшніщий.

Тихо підкрався поручник по сходах і як тільки Матвій відвернувся, закинув на нього шнур і потягнув до себе. З лоскотом злетіли оба по сходах на долину. І почалася страшна боротьба. Матвій копав ногами, ревів, кусав. На нього навалилася ціла купа вояків і він люто, всіми силами боровся.

— Ви проти правди! Гадюки!...

А як звязали його, то повільно втих. Втих і росплакався, як дитина. Блудні очі замазані кровю, шукали чогось по всіх.

— Чому я нічого не тямлю? — питав роспучливо.

— Христос... Янас... Де Христос?...

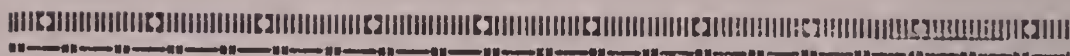
І знову заридав, забив головою в підібгані коліна

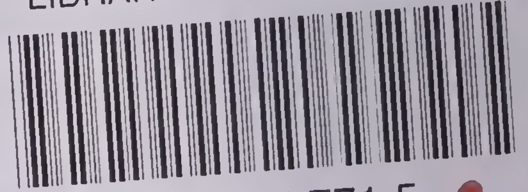
— Розсудіть нас!... Розсудіть!... Товаришу Янасе!...

Гірше куль били по серцях ці слова. Вояки стояли довкола і голови їх хилилися сумно і обличчя їх були біліщі снігу. Кожний співчував великому горю доброго Матвія Шавали. І кожний жахався думкою, що й з ним може таке саме статися.

А Матвій — несвідомо плакав. Плакали й деякі вояки. Ніхто вже не спав. Повільно біліли церковні вікна, бо на дворі дотлівала ніч.

Морозна-карпатська ніч.

LIBRARY OF CONGRESS
0 012 945 771 5